

ЭПБРУС МИНГИ ТАУ

Малкъар жазычуланы суратлау-адабият, жамауат-санат журналлары

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 2 (132)

Учредительле –
КъМР-ни Культура эм информация коммуникацияла
министерствосу бла Жазычуларыны союзу

Баш редакторну заместители –
Ёлмезланы Мурадин

**Малкъар жазычуланы суратлау-адабият,
жамауат-санат журналлары**

«МТ»

март-апрель 2007 ж.

Учредительле –
КъМР-ни Культура эм информация коммуникацияла
министерствосу бла Жазычуларыны союзу

Редколлегия:

Бешпайланы Муталип
Гадийланы Ибрагим
Гуртуланы Салих
(бѐлюмню редактору)
Зумакъулланы Танзиля

Мызыланы Къаншаубий
Созайланы Ахмат
Тѐппеланы Алим
Толгъурланы Зейтун
Шауланы Хасан

**МАЛКЪАР ХАЛКЪНЫ
КЪЫРАЛЛЫГЪЫ
КЪАЙТАРЫЛГЪАНЫ —
50 ЖЫА**

УКАЗ
ПРЕЗИДИУМА ВЕРХОВНОГО СОВЕТА СССР
О ПРЕОБРАЗОВАНИИ КАБАРДИНСКОЙ АССР
В КАБАРДИНО-БАЛКАРСКУЮ АССР

г. Москва, Кремль

9 января 1957 г.

В целях создания необходимых условий для национального развития балкарского народа Президиум Верховного Совета СССР постановляет:

1. Признать необходимым восстановить национальную автономию балкарского народа.

2. Рекомендовать Президиуму Верховного Совета РСФСР рассмотреть вопрос о преобразовании Кабардинской АССР в Кабардино-Балкарскую АССР.

3. Считать утратившим силу Указ Президиума Верховного Совета СССР от 8 апреля 1944 года «О переселении балкарцев, проживающих в Кабардино-Балкарской АССР, и о переименовании Кабардино-Балкарской АССР в Кабардинскую АССР» и статью 2 Указ от 28 апреля 1956 года в части запрещения балкарцам возвращаться на прежнее место жительства.

Председатель Президиума Верховного
Совета ССР *К. Ворошилов*

Секретарь Президиума Верховного
Совета СССР *А. Горький*

*Кавказга – биринчи эшелон!
1957 жыл. Май.*

**ИЗ ДЕКЛАРАЦИИ
СОЮЗА СОВЕТСКИХ
СОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ РЕСПУБЛИК**

О признании незаконными и преступными репрессивных актов против народов, подвергшихся насильственному переселению, и обеспечению их прав.

Варварской акцией сталинского режима явилось выселение в годы второй мировой войны из родных мест балкарцев, ингушей, калмыков, карачаевцев, крымских татар, немцев, турок-месхетинцев...

Верховный Совет СССР безоговорочно осуждает практику насильственного переселения целых народов как тяжелейшее преступление, противоречащее основам международного права, гуманистической природе социалистического строя...

Верховный Совет СССР считает необходимым принять соответствующие законодательные меры для безусловного восстановления прав всех советских народов, подвергшихся репрессиям.

*Верховный Совет СССР
Москва, Кремль,
14 ноября 1989 г.*

ПРЕЗИДЕНТ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

Балкарскому народу

Дорогие соотечественники!

В последние месяцы, в дни скорбных годовщины вынужденного переселения многих народов, наша память с особой остротой возвращается к 1 году сталинского беззакония и геноцида, которому не обидели стираний ни один народ России.

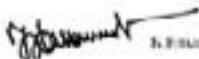
В марте 1944 года, в то время, когда сыны балкарского народа воевали на фронтах Великой Отечественной, старики, женщины и дети были отправлены в товарных вагонах в далеком степе Казанстана и Каргитини. Как и другие репрессированным народам, балкарцам в полной мере прокатили несправедливую кашу оскорбительных подозрений, несправедливых обвинений, тяжелых моральных и физических унижений.

Балкарский народ издавна славится своим трудолюбием, мудростью и добротой. Именно эти качества и, конечно же, бесконечная вера в торжество справедливости помогли им выстоять в бесчеловечных условиях спецпоселений. И не просто выжить, но и заслужить глубокое уважение и признания, ставших для балкарцев второй родиной.

Сегодня, в скорбный день 50-летия вынужденного переселения балкарцев, кляну склоняю голову перед памятью безвременно погибших и семьи, выражаю искреннее сочувствие и соболезнование их родным и близким. Как Президент Российской Федерации приношу вам извинения и до глубины души сожаление.

Для того, чтобы хоть в какой-то степени возместить тяжелейший материальный и моральный ущерб, нанесенный в результате депортации принят Указ Президента Российской Федерации о мерах по реабилитации балкарского народа и государственной поддержке его возрождения и развития. Глубоко уверен, что происходящие в России и в нашей республике социальные, экономические, духовные перемены смогут окончательно залечить тяжелые раны.

Желаю мира и спокойствия нашей земле, счастья и благополучия балкарскому народу.

Б. Ельцин

- 5 - марта 1994 года

19-261

ХАЛКЪЫБЫЗНЫ НАСЫП ЮЛЮШЮ

1950 жылланы орталарында республиканы жамауат-политика жашауунда болгъан ишледен бек магъаналысы малкъар халкъны кыыраллыгыны къайтарылгъаны болгъанды, сёзсюз. Туугъан жерлеринден бир тюрлю терсликлери болмай кыысталгъан халкъланы барыны да къадарларында, айхай да, КПСС-ни 1956 жылда февральда болгъан XX съездини кыйматы тамамлаучу магъананы тутханды. Съездни ачылырына бир ненча кюн къалгъанда, ол съезде Н. С. Хрущёв жашырын доклад бла да сёлеширини юсюнден оюмгъа ыразылыкъ айтылгъанды. Аны ол докладыны проекти уа, эсгериуле, тюрлениуле иш болсала, аланы кыошаргъа деп, КПСС-ни АҚ-сыны Президиумуну кыауумуна берилгенди. Сусловха берилген доклад тюрлю-тюрлю хатла бла этилген тюрлениулеге кёре аны бек азындан юч адам окъугъаны кёрюнюп турады. Ол тюрлениуледе адам сейир этерча бир жазыу да барды: Ленинградда ишлеген докторланы ишлерини юсюнден айтылгъан жерде «1943–1944 жыллада халкъланы миллет эркинликлерини сыйырылгъаны. Къарачайлыла, къалмукулла, ингушлула эм чеченлиле».

Съездни ол энчи жыйылыуу болгъунчу, съезд бир тюрлю шарайыпсыз, кыйгысыз, дауурсуз бара эди. 25-чи февральда, залда жалан да совет делегатлагъа бардырылгъан энчи жыйылыуда кесини жашырын докладын Н. С. Хрущёв төрт сагъат окъугъанды. Анда Сталинни – аз да жандауурлугъу болмагъан, эриусюз адам экени ачыкъ айтылгъанды. Ол Сталинни юсюнден ары дери болгъан оюму къарама кыаршысы эди.

Сталин ёлюп, кысха заманчыкъ – юч жыл – озгъанына да къарамай, анга жанлары-къанлары бла берилген жюзле бла адамланы алларында «бар халкъланы бачамаларыны» аллай къара суратын туура этер ючюн бек уллу кишилик керек эди. Профессор Д. А. Волкогонов айтады, ол кезиуде Н. С. Хрущёв тарых магъаналы жигитлик этгенди, кёп жылланы ичинде бир тюрлю шарайыпсыз ишленип келген «суратны» башха тюрлю кёргюзтгенди деп.

Ол айтхан затлагъа, келтирген шартлагъа угъай деп айтыргъа кыйын эди. Хрущёвну айтханы кёплеге бек татыгъан эди, ачыу да тийген эди. Болса да, ол ачыкълагъан шартланы хайырларындан миллионла бла адамланы акъларгъа, аланы башларын ётюрюк терслеуледен жулургъа онг табылгъанды.

«О культе личности Сталина и его последствиях» деген докладда, Сталин эм уруш, Сталинни заманында ёз жерлеринден кёчюрюлген халкъла дегенча, аллай бек магъаналы энчи ишлеге уллу эс бурулгъанды. Кыыралны эм биринчи кыуллукъчусу ата ташларындан къысталгъан халкълагъа Сталин эм аны асхаблары сынатхан зарауатлыкъланы юсюнден букъдурмай айтханды, ол ишлеге политика багъа бичгенди. Кыырал документледе власть болмагъан ишлени болгъанча кёргюзтгенди, аз затны, семиртип, уллу этип кёргюзтгенди деп да айтылгъанды ол докладда. Малкъарлыланы, къарачай-

лыланы, чеченлилени, ингушлуланы эм къалмукълуланы туугъан жерлеринден кѣчюрюу иш «совет къыралны миллет политикасын жукъгъа да санамауну белгисиди» дегенди Н. С. Хрущёв. Уруш бла байламлы этилгенди деген сылтауланы къатына да къоймагъанды докладчы, ол кезиуде урушда биз онглу бола башлагъан эдик. Ол болум эсге алынып, XX съезд законсуз кетерилген къыраллыкъланы къайтарыуну юсюнден сѣзню салгъанды.

Шимал Кавказны халкъларына этилген терсликлени юсюнден ачыкъ айтылгъаны сюрдюн къыйынлыгъын сынагъан башха халкълагъа да къыйматлы болгъанды. Анга кѣре уа тюзлюкню жангыдан орнашдырыуну мадарлары этилип башлагъандыла.

Совет правительствону 1956 жылда 13-чю мартда этген оноуу бла кѣчгюнчюлени бир къауумларына туугъан жерлерине къайтыргъа эркинлик берилгенди. 1956 жылда апрельде бла июньда уа СССР-ни Баш Советини Президиумуну указлары чыгъадыла. Ол указлагъа тийишлиликде малкъарлыладан, къарачайлыладан, кърым татарлыладан, месхетинли тюркюледен кѣчюрюлгенлери бла байламлы этилген тыйгъычла кетериле эдиле. Алай ол алыкъа толу акълау туююл эди. Ол указланы барысында да айтыла эди: кѣчгюнчюлени комендант эсепден эркин этиу – ол кѣчюрюлюу бла байламлы къорагъан мюлклерин къайтарыу, туугъан жерлерине къайтыргъа эркинлик бериу туююлду деп.

Башларына эркин этилген кѣчгюнчюлеге къагъытла жаздыра эдиле, къорагъан мюлклерибизни сурарыкъ туююлбюз, туугъан жерлерибизге къайтыуну да излери туююлбюз деп. Алай эркин болгъанланы асламысы аллай къагъытла жазаргъа унамагъандыла, къол да салмагъандыла.

Ол указла туугъан жерлерине къайтыргъа эркин этмегенине да къарамай, малкъарлыла, болгъан мюлк-харекетлерин да къоюп, аслам санда туугъан жерлерине юрюледиле. Туугъан жерлерине къайтыуну юсюнден сѣз баргъанда, мюлк дегенинг кѣзлерине да кѣрюнмегенди. Таулу инсанына таула, артыкъ да бег'а Минги тау – ала миллетни жигитлигини, уллулугъуну, ъхтемлигини белгилери эдиле.

Республиканы ол замандагъы оноучулары, бек башларында партианы обкомуну биринчи секретары В. И. Бабич болуп, таулуланы туугъан жерлерине къайтыргъа итинулерин къабыл кѣрюп, алай болмай амалы да болмазлыкъ ишге санап, 1956 жылда 22-чи майда КПСС-ни АК-сына къагъыт жазадыла. Ол къагъытда былай айтылгъан жерлери бардыла: «Бу арт айланы ичинде Къабарты АССР-ге, мындан кѣчюрюлюп, Къыргъыз эм Къазах ССР-лени тюрлю-тюрлю жерлеринде жашагъан малкъарлыла келедиле. ...Къабартыгъа келген малкъарлыла, Къабарты АССР-дан тышына неда 1944 жылда кѣчюрюлген жерлерине, ол замандача, кюч бла къарыуласала билмейбиз ансы, дегенни айтып, мындан кетерге унамайдыла. Къабарты АССР-ге келе тургъан малкъарлыланы кетерге унамагъанларын эсге алып, аны бла бирча, аланы мындан кетерип ючюн кючню хайырланьргъа жарамазлыгъын ангылап, бери келген эм да келе тургъан малкъарлыланы Къабартыда орнашдырыргъа, иш бла да

жалчытыргъа деп, КПСС-ни обкому аллай оноу этгенди эм бу ишни алай бла тамамлауну къабыл этерин КПСС-ни АҚ-сындан тилейди. Бу айлада да, таулуланы битеу барысына да Къабартыгъа къайтыргъа эркин этигиз деген тилек къагъытла КПСС-ни обкомуна аслам санда келедиле. СССР-ни правительствосу бир кесек болушса, иги кесек малкъарлыны алгъын жашагъан жерлеринде болсун, республиканы башка колхозларында бла совхозларында болсун – орнашдырыгъа Къабарты АССР-ни къолундан келликди. КПСС-ни АҚ-сында бу ишге къарарын тилейбиз».

1956 жылны май – декабрь айларында республикагъа 4,5 минг малкъарлы келгенди. Кавказны къара чёпге тюшген халкъларыны туугъан жерлерине, кишиден да сормагъанлай, юрюлюп келиули ол жаны бла къырал оноуну излетгенди эм аллай оноуну къабыл этиюню терклендиргенди.

Правительствону А. И. Микоян башчылыкъ этген комиссиясы туугъан жерлерине къайтарыуну юсюнден энчи-энчи адамладан, къауум-къауум болуп жазгъанладан да келген къагъытлагъа къарагъанды. Сюрюнчю халкъла, къыралны оноучуларына туберге эм туугъан журтларына къайтарыуну ишин тамамлар ючюн, Москвагъа кеслерини келечилерин ийип тургъандыла. 1956 жыл жайда КПСС-ни АҚ-сына, Уяналаны Къанамат, Цораланы Магомет эм Залийханланы Жанақъайыт болуп, малкъарлыланы келечилери да келедди. Ол кеziуде Н. С. Хрущёв Югославиягъа кетип болгъаны себепли, бизни келечилерибизге Л. И. Брежнев тубейди эм малкъарлыланы Кавказгъа къайтарыуну юсюнден огъурлу ниетден сюезди. Хрущёв къайтханлай, ол сёзню КПСС-ни АҚ-сыны Президиумуну къарауна салыргъа къаты сёз береди.

Аны бла да къалмагъанлай, Кавказгъа къайтарыуну юсюнден тилек бла Арагъа къагъытла барып турадыла. XX съездден сора Залийханланы Жанақъайыт кеси окъуна Н. С. Хрущёвха тёрт къагъыт ийгенди. Аланы биринде ол былай жазгъанды: «Малкъарлыланы Кавказгъа къайтарыу эм алгъыннгы автономияны – Къабарты-Малкъар АССР-ни – жангыдан къурау халкъны бек къууандырлыкъды эм ол иш анга бек уллу байрам боллукъду».

Ара органлагъа жиберилген къагъытлада малкъарлыланы миллет автономияларын къайтарыуну юсюнден кёп айтыла эди. Алгъын болуучусуча, автономия къуралса, ол тарых тюзлюкге тийишли боллукъду деп. Ол айтыулагъа эс бурулмай къалмагъанды эм да автономияны къайтарылыуунда ала тамамлаучу магъананы тутхандыла.

Ол замандагъы малкъар интеллигенция жашауларыны иги жанына тюрленирине не аз да ишекли болмай эдиле эм халкъны акълауну ишине кеслерини юлюшлерин да къошхандыла. Ала, СССР-ни Баш Советини Президиумуну Указына таянып, малкъар халкъны автономиясын къайтарыуну юсюнден КъАССР-ни партия-къарыл оноучуларына тилейдиле. 1956 жыл июнда партияны обкомуну, Къабарты АССР-ни Баш Советини Президиумуну бла Министрлерини Советини атлары бла Къулийланы Къайысын, Залийханланы Жанақъайыт, Уллубашланы Исмайыл, Батчаланы Исмайыл, Уяна-

«Балкария» ансамбль

ланы Чомай, Черкесланы Сарыбий, Чочайланы Нажмудин к̄ягъыт жазадыла. Анда быллай с̄зле бардыла: «Биз барыбыз да с̄ююп излеген – К̄ябарты АССР-ге бирден болуп к̄айтыу эм К̄ябарты-Малк̄яр АССР-ни к̄урау бла бизни политика эркинликлерибизни к̄айтаруу. Аны эсге алып, биз тилейбиз сизден – бизни туугъан жерибизге к̄айтарыуну, алгъыннгы автономиябызны – К̄ябарты-Малк̄яр АССР-ни – жангъдан к̄урауну юсюнден КПСС-ни АК-сына бла Совет правительствогъа айтырыгъызыны. К̄ябарты халк̄ эм республиканы оноучулары бизни тилегибизни сансызламазла, алай бла уа керекли мадарла этерле деп ышанабыз».

1956 жыл 9-чу июньда партияны К̄ябарты-Малк̄яр обкому кесини жыйылыуунда «Малк̄ярлыланы юслеринден» деген ишни с̄юзедиле. Анга к̄ре этилген тауусумда, «1944 жылда малк̄ярлыланы туугъан жерлеринден к̄чюрюу жангылыч иш болгъанды» деп айтылады да, сора, таууланы тилеклерин к̄абыл к̄рүп, обком малк̄ярлыланы бир к̄ауумларын алгъын жашагъан жерлерине к̄айтаргуну тийишлиге санагъанды деп жазылады. Бир ыйыкъдан сора, 1956 жыл 16-чы июньда К̄ябарты АССР-ни оноучулары Москвагъа ол оюмлары жазылгъан оноуну жибередиле. Анга к̄олну партияны обкомуну биринчи секретары В. И. Бабич бла республиканы Министрлерини Советини Председатели К. Т. Тлостанов саладыла.

Алай бла 1956 жылны жайында бла к̄юзюнде халны болумун шарт тохташдырыр ючюн Москвада бир ненча комиссия к̄уралып, ала К̄захстанда бла К̄ыргъызстанда ишлерин бардыргъандыла. Комиссиялада КПСС-ни АК-сыны, СССР-ни Баш Советини, Ич ишлени министерствосуну адамлары болгъандыла. КПСС-ни АК-сы к̄урагъан комиссияладан бири малк̄ярлыланы, к̄арачайлыланы, чеченлилени, ингушлуланы болумларына к̄арагъанды. Комиссия тауусумунда айтылгъаннга к̄ре, к̄чгюнчюлени асламысы эл мюлкде ишлейдиле, алай башха ишледе ишлерге с̄юйгенлеге да бир тюрлю тыйгъыч жокъду. Алай с̄ргюнде тургъан кезиулеринде миллет культура, айныгъанны к̄ой, ёчюле окъуна баргъанды. К̄чгюнчюле бла бардырылгъан жыйылыулада туугъан журтха к̄айтыуну юсюнден с̄з ачыкъдан с̄зюле эди. КПСС-ни АК-сыны к̄олларындан келген к̄уулукъчулары Е. Громов бла В. Чураев, КПСС-ни АК-сына, Баш Советни Президиумуна, СССР-ни Ич ишлерини министерствосуна келген к̄агъытлада айтылгъан оюмланы бирикдирип, оюмлап, 1956 жыл к̄езде, К̄захстанда бла К̄ыргъызстанда жашагъан малк̄ярлыла барысы да иш к̄оллуладыла, к̄еп к̄алмай барысыны да энчи юйлери, мал-мюлклери бардыла, алай бла ала ол жерлиледен аман жашамайдыла деп, баш органлагъа алай билдиргендиле. Ол жерлиле таууланы юслеринден, ишни с̄юйген кертти адамладыла деп, алай айтадыла. Анга да к̄арамай, партияны XX с̄езинден сора алада туугъан журтха к̄айтыргъа итинмеклик бютюн уллу болгъанды эмда, аны ачыкъ айтып, автономияларын к̄айтарыуну к̄аты тилегендиле. Аланы автономияларын бусагъатда жашагъан жерлеринде к̄урауну юсюнден оюмланы ала дурус к̄рмейдиле: ол

жерле алагъа «тыш жер» болгъандан сора да, ол жерле алагъа миллет ыспассызлыкъны белгилери эдиле.

Кёчюрюлюп жашагъан жылларында малкъарлыла хаятлыкъларын, жигерликлерин, эслиликлерин, бир бирни къаты тута билгенлерин кёргюзтгендиле. Ол шартла эмда къыргъыз, къазах тиллени бизни тилге жууукъ болгъанлары ол жерде жашагъанлары бла таулунаны къысха заманны ичинде жууукълашдырып къойгъандыла. Ма ол оюмладан жаратылгъанды малкъарлылагъа бла къарачайлылагъа, кеслери сайлагъаннга кёре, не Къыргъызстанда, не Къазахстанда автономия къуаргъа боллукъду деген ниет. Къыргъызлыланы, къазахлыланы, юзбеклилени уллу адамлыкъларын, хурметликлерин къарачайлыла бла малкъарлыла бир заманда унутурукъ туйюлдуле. Бизни анда къояргъа деген ниетле жанлы болгъанла Арада да бар эдиле. Алай малкъар халкъы тыш жерледе къалып къалыргъа унамады.

1956 жылда 3-чю сентябрьде партияны Къабарты обкомуну бюросу бегим этеди: республикагъа кёчюп келген малкъарлыланы иш бла жалчытыу, мюлк къуаргъа болушуу партияны райкомларыны бла райисполкомланы боюнларына салыргъа деп. Ол оноу тамамлангынчы уа, малкъарлыланы келиулерин тыяргъа.

Партияны обкомуну 1956 жылда 9-чу июньда бла 3-чю сентябрьде этген бегимлери СССР-ни Баш Советини Президиумуну 1956 жылда 28-чи апрельде къабыл этген бегимлерине чюйре келе эди. Баш Советни бегиминде, малкъарлыла энчи эсепде туруудан эркин этилгендиле, алай кеслерини туугъан жерлерине къайтыргъа эркин туйюлдуле деп, алайды. Къабарты обкомну бегими СССР-ни Баш Советини бегимине чюйре келгени бла байламлы КПСС-ни АК-сы, 1956 жылда 9-чу июньда бла 3-чю сентябрьде этген бегимлерин терсге санасын эм ала кючлерин тас этгеннге чыгъарсын деп, партияны обкомуна алай буюргъанды. Къабарты-Малкъарны автономиясын жангыдан къайтаргъандан сора малкъарлыланы туугъан жерлерине къайтыулары законлугъа саналып къалгъады.

Бу ишни къуралуулу бардырып ючюн алгъа малкъарлыла сюргонде жашагъан жерледе бла ала къайтырыкъ жерледе болумланы тынгылы тинтип чыгъаргъа керек эди. КПСС-ни АК-сыны партия органла бёлюмюню союз республикаланы ишлерин жүрютген ишчиси Е. Громов, Къабарты АССР-ни партия эм совет органлары малкъарлыланы барысын да республикагъа къайтарыргъа кереклисин эм тийишлисин айтадыла деп, КПСС-ни АК-сына билдиреди. Республикада жашагъанла ол ишге, айхай да, ыразы эдиле. Ол билдириуден сора эки кюн озуп, КПСС-ни АК-сыны инспектору С. Колесников «О положении балкарского народа» деген ат бла КПСС-ни АК-сына жазылгъан къагъытында да тюз аллай оюмну айтханды. Малкъар халкъны автономиясын къайтарыуну ишин этген С. Колесниковну къагъытында быллай жери барды: «Быйыл сентябрьни ал кюнлеринде бу ишге къарап, партияны обкомуну бюросуну членлери малкъарлыланы республикагъа къайтарыу жанлы болгъандыла, алай автономияларын къайтарыуну эмда республиканы атын Къабарты-Малкъар АССР деп тюрлендириуну тийишли кёрмегендиле». «Малкъарлыланы республикагъа кёчюрюню эки кезиге –

1957 жылны жаз башында бла 1958 жылны жаз башында, битеу кёчюрюу ишлени уа 1958 жылны сентябрине бошаргъа. Малкъарлыла алгъын жашагъан жерледе кёчюп келген малкъарлыланы эки этип жартысын, къалгъан экинчи жартысын а малкъарлыла алгъын жашамагъан районланы колхозларында бла совхозларында орнашдырыргъа. Малкъарлыланы бир жартыларын орус эм къабарты колхозлагъа бла совхозлагъа кёчюрюу аланы тийишлисича орнашдырыргъа, аны бла бирча, республиканы андан ары айныууна себеплик этерикди», – деп да айтыла эди ол документде.

Туугъан жерлеринден зорлукъ бла кёчюрюлген халкъланы инсан эркинликлерин къайтара, КПСС-ни АК-сы аны бла бирге аланы толусу бла акълауу ишин да къолгъа алгъанды. Аны себинден партияны эм правительствону андан сора къабыл этилген документлеринде кёчюрюлген халкъланы юслеринден хапар жумушагъыракъ болады.

Кесигиз хыйсап этигиз: 1956 жылда 16-чы январьда партияны бла правительствону келечилери сюргюн халкъланы юслеринден бар материалланы жыйышдырып, анга кёре этилген оюмланы да жазып, КПСС-ни АК-сыны бегимини проектин А. И. Микояннга береди. 1956 жылда 24-чю ноябрьде уа ол проект КПСС-ни АК-сыны Президиумунда сюзедиле. Ол кюн окъуна КПСС-ни АК-сы «Къалмукъ, къарачай, малкъар, чечен эм ингуш халкъланы миллет автономияларын къайтарууну юсюнден» бегим къабыл этеди. Ол бегимде айтылады, халкъланы туугъан жерлеринден кёчюрюу зор эм законсуз иш болгъанды деп. Саппа-саулай халкъланы ата жерлеринден къыстау керексиз иш эди эм ол ишни уруш бла байламлы этилген ишге санаргъа жарарыкъ туюлду, ол жаланда бир адамны терлиги бла байламлы этерге керекди деп белгиленеди дагъыда ол бегимде. Сюргюн халкъланы акълау жаны бла этиле тургъан мадарла алыкъа жетишимли туюлдуле, ол мадарла бир тюрлю сылтаусуз кёчюрюлген халкъланы инсан эркинликлерин толу къайтарууну эм ала къыралны башха миллетлери бла тенгликте болурча этиуню жалчытмайдыла. Аны себепли КПСС-ни АК-сы ол халкъланы миллет автономияларын къайтарууну тийишли кёреди. Малкъарлыланы юслеринден айтханда уа, РСФСР-ни къауумунда Къабарты АССР-ни Къабарты-Малкъар АССР-ге тюрлендирирге деп, энчи белгиленгенди. Аллай тюрлендирилени бардырыу, баш органланы сайлау бошалгъынчы, Къабарты АССР-ни Министрлерини Советини боюнуна салынады эм ол ишлеге малкъар халкъланы келечилерин къатышдырыу изленеди. АК-ны ол бегимин алжаусуз толтурургъа СССР-ни эм РСФСР-ни битеу органлары борчул этиледиле. Аны бла байламлы уа ала, ол органла, халкъла къайтырыкъ жерледе болумну, законланы излемлеринден таймагъанлай, тинтирге керек болгъандыла.

АК-ны ол бегимин 1956 жыл 11-чи декабрьде партияны Къабарты обкомуну бюросунда сюзедиле. Малкъарлыланы орнашдырыу бла байламлы ишлени тамамлар ючюн республика комиссия къуралады. Ол комиссия «Малкъарлыланы Къабарты АССР-ге кёчюрюу бла байламлы оюмланы» жарашдырады. Анда айтылгъанды, кёчюрюу ишлени 1957–1958 жылланы ичинде бошаргъа, малкъар халкъланы къыраллыгъын къайтарыргъа, республиканы 1944 жылны мартында болгъан чеклерин тынгылы этерге деп. Андан башха мадарла да белгиленген эдиле.

*Улбашланы Мутай жаш төлгөнү
тепсерге юйрөтөдү*

1957 жылда 9-чу январьда СССР-ни Баш Советини Президиуму «Къабарты АССР-ни Къабарты-Малкъар АССР-ге тюрлендирирге» деп, Указ къабыл этеди. Ол Указ арт 13 жылны ичинде совет къырал малкъарлыланы юслеринден этген биринчи оноуду эм ол таулуланы тарыхларыны бир ачыулу кесегини башын ачады. Ол Указ газетледе басмаланады. Ол документге тийишлиликде СССР-ни Баш Советини Президиумуну «Къабарты-Малкъар АССР-де жашагъан малкъарлыланы кечюрююню юсюнден» 1944 жылда 8-чи апрельде чыкъгъан Указы эм 1956 жылда 28-чи апрельде чыгъаргъан Указыны «малкъарлыланы туугъан жерлерине къайтыргъа эркинликлери жокъду» деген 2-чи пункту кючлерин тас этгеннге саналгъандыла. 1957 жыл 11-чи февральда ол Указ толу бюрутюлюю башлагъанды.

Ол Указыны малкъар халкъны жашауунда магъанасыны уллулугъун айтып ангылатыргъа окъуна къыйынды: ол, 13-жылгъа созулгъан сюрдюю жыллагъа чек салып, малкъар халкъны акълауну башлатханды.

Болса да, ол Указда 1944 жылда 8-чи апрельде чыкъгъан Указгъа багъа берилмегенди, сёгюлмегенди, таулу халкъны терслеу законсуз болгъаны айтылмагъанды.

1957 жылда 9-чу январьда къабыл этилген Указын жашауда бардыра, Къазахстанда бла Къыргъыстанда жашагъан таулуланы туугъан жерлерине къайтарыу иш башланады. 1957 жыл апрельде таулула келген биринчи эшелонга халкъ аслам жыйылып тюбегенди. Тюбегенлени араларында орусдула, къабартылыла, тау чюйютлюле, алгъаракъ кечюп келип тургъан таулула бар эдиле. Адамла кеслерини жууукъларына, танышларына, шуэхларына тюберге келе эдиле. Белгиле чюйют музыкачыла – сырыйначы Танахум Ашуров, къобузчу Хацерон Алхасов, дауурбасчы Арон Исаков миллет тартыулары согъа эдиле. Поезд вокзалгъа келип тохтагъанда уа, ала малкъар тартыулары сокъдула.

КПСС-ни АК-сыны бла СССР-ни Баш Советини бегимлерине тийишлиликде РСФСР-ни Баш Советини Президиуму 1957 жылда 9-чу январьда кесини Указын къабыл этгенди, алай бла СССР-ни Баш органларыны оноулары Къабарты АССР-де да закон кюч алдыла. Туугъан жерине къайтып келген малкъар халкъны орнашдырыуну юсюнден мадарла белгилендиле. Ол ишге башчылыкъ этер ючюн республиканы Министрлерини Советинде энчи управление къурулды.

Алай бла, малкъарлыланы къайтып келиулерин тап, тизгинли, ашыкъмагъанлай бардырыуну мадарлары этиледиле.

Келе келген адамланы Совет (алгъыннгы Холлам-Бызынгы эм Черек районлада), Элбрус эм Чегем районлада орнашдырыргъа деп оноу этиледи.

1957 жылда 25-чи январьда СССР-ни МВД-сы «Къалмукъулагъа, малкъарлылагъа, къарачайлылагъа, чеченлилеге, ингушлулагъа алгъыннгы жерлеринде жашаргъа эркин этерге» деп, буйрукъ чыгъарады. 1957–1959 жылланы ичинде 9327 таулу юйюк (адам саны – 35 274) къайтып келеди. Кёплеге I Чегем, II Чегем, Шалушка, Нартан, Урвань, Аушигер, Зарагъж элдеде эм жангы жерледе орналыгъыз дегенни да айтадыла, алай малкъарлыла алгъын жашагъан эллерине барыргъа сие эдиле. Алай бла КЪМАССР-ни Баш Совети

Малкъар драма театрыны артистлери.
18-чи октябрь 1963 жыл.

жангыдан 13 эл Совет кѳурайды. Кѳайтып келгенлени бир кѳаууму эл Советлери болгѳан жети элде орнашдырыладыла. Терк районда Жангы Малкѳар элни кѳууар ючюн жер бѳлюнеди.

Туугѳан жерлеринден кѳысталгѳан таулуланы ата ташларына кѳайтыулары СССР-ни ич жашауунда бек магѳаналы иш болгѳанды. Ол иш миллет политикада алгѳын ычындырылгѳан терсликлени тюзетирге итинмекликни белгиси эди. Бир тюрлю терсликлери болмай азап чекген халкѳлагѳа кѳз-кѳулакѳ болургѳа кереклисин Н. С. Хрущѳв битеу кѳырал кѳулдукѳчулагѳа кѳаты айтханды.

Малкѳарлыланы жангы болумгѳа терк юйюрсюнюулерин жалчытыр ючюн социально-экономика, политика проблемаланы тамамларгѳа керек эди. Ала бирге кѳурала барсала, жалан да ол заманда боллукѳ эди жетишим. РСФСР-ни правительствосу эм мюлк органлары жашау-мюлк эм социально-культура жаны бла ишлени тамамлауда алаамат иги ишлегендиле дерге боллукѳду. Республиканы Министрлерини Советинде кѳуралгѳан энчи бѳлюмде 11 адам ишлей эди. Ала жалчыта эдиле малкѳарлыланы кѳуралыулу кѳайтыуларын, элдеде орнашдырыуну эм иш бла жалчытыуну. Жалан да 1956–1959 жылланы ичинде 7355 жангы юй ишленгенди, 442 юйюрге фатарла берилгендиле. Кѳысха заманны ичинде жангы колхозла, совхозла кѳураладыла, алагѳа жер, техника, кѳурулуш материалла бериледиле, эллени тапландырыргѳа болушлукѳ этиледиле.

Малкѳарлыла орналгѳан жерледе 3 совхоз, 13 колхоз кѳуралады, алагѳа мюлк ишлени бардырыргѳа жараулу 45 103 гектар жер бериледи. 1957–1960 жыллада колхозлагѳа кѳырал 43,9 миллион сом ѳнкюч ахча береди. Андан тышында да кѳабарты эм орус колхозла жангыдан кѳуралгѳан мюлкlege болушлукѳ халда 6880 гектар сюрго жер, ишге жараулу 145 ат, 36 ѳгюз, кѳойла, эчкиле, 82 арба, 175 ат-арба керек, 374 центнер мирзеу, 174 центнер картоф эм башха затла бергендиле.

Алай бла малкѳар мюлкле малчылыкѳны айнытыуну кѳолгѳа аладыла. 1960 жылны ал айларында малкѳар колхозлада 10 минг тууар мал, 50 минг да ууакѳ мал болады.

Партияны Чегем райкомуну башламчылыгыѳа бла 1957 жылда кѳабарты эм малкѳар колхозчуланы араларында «Шуѳхлукѳну кюню» бардырылады. Ол тюбешиуге кѳабарты колхозланы келечилери мирзеу, эл мюлк техника келтиредиле.

Ала ѳтгенни кѳрюп, аллай кюгле Совет, Зольск эм Элбрус районланы оноучулары да бардырадыла. Ол затла барысы да малкѳар колхозланы кючлениулерине себеплик ѳтедиле, республиканы халкѳларыны араларында шуѳхлукѳну кючлеуге болушадыла.

13-жыллыкѳ азабындан кѳутулуп, туугѳан жерлерине кѳайтып келген таулуланы кѳолайлары артыкѳ алаамат болмагѳанын ѳсге алып, 1957 жыл 25-чи февральда РСФСР-ни Министрлерини Совети «Кѳабарты-Малкѳар АССР-ге болушууну мадарларыны юсюнден», ол жыл 27-чи августда «Малкѳар халкѳны кѳайтыуу бла байламлы 1958 жылда Кѳабарты-Малкѳар АССР-де мюлк эм культуура-жашау кѳурулушуну терклендириуну мадарларыны юсюнден» бегимле

къабыл этеди. Къыралыбыз туугъан жерине къайтып келген халкъны хар жаны бла да тынгылы акълау жаны бла къаллай уллу ишле белгилегенине шагъатлыкъ этедиле. Сёз ючюн, билим бериу, культура, саурукъ сакълау жаны бла жангы махкемеле, башха социально-жашау магъаналы къурулушла ишлеуге, 13 колхоз бла 3 совхоз къурауыа къырал 64,4 миллион сом бёлгенди. Къабарты-Малкъар АССР-ни бюджетинден да 4,4 миллион сом берилгенди. Алай болгъанлыкъта, ол уллу ырысхыланы тийишлисича жюрютюлмегенлери жарсырча ишле болгъандыла. Билим бериуню мекамларын ишлерге деп берилген 9 миллион сом лимитден, 244 минг сом да проект-смета лимитден малкъар элге жалан да 1,73 миллион сому жетгенди. Саулукъ сакълау мекамлагъа деп бёлюннген 10 миллион сомдан жалан да 5 миллион 615 минг сом хайырланылгъанды. 1959 жылда партияны обкомуну малкъар халкъны орнашдыруыа деп бёлюннген къырал ырысхыланы тап жюрютюлгенлерини юсюнден» этилген бегимине да къарамай, ахча ырысхыла терсле къоратылып тургъандыла.

Кёчюп келгенлеге артыкъ да бек къыйын тюшгенди. Къурулуш керекле жетишмей эдиле. Малкъар халкъ кёчюрюлгенден сора тау элде адамла жашарча этиуню республиканы оноучулары тийишли кермегендиле. Алада болгъан мюлк мекамланы бузуп, жараулу къурулуш кереклерин ишге жаратыргъа деп, республиканы колхозларына бла совхозларына берип къойгъандыла. Аны хатасындан Огъары эм Орта Малкъар, Бызынгы, Шыкы, Огъары эм Тёбен Холам, Акътопуракъ, Думала, Огъары Чегем, Булунгу, Чылмас, Огъары Бахсан элле толусу бла чачылгъандыла, оюлгъандыла. Республикалы организациланы билдиргенлерине кёре, 62 малкъар элден сау жалан да 18-си къалгъанды. Ол а 28 процент болады.

1957 жыл апрельде малкъарлылгъа эм сюрюн къыйынлыкъын сынагъан башха халкълагъа бир къауум льготала бериуню юсюнден РСФСР-ни Министрлерини Совети бегим этеди. Анга кёре, къайтып келген юйюрлеге журтла ишлерге деп 10 минг сом узакъ болжаллы ёнкюч ахча бериле эди, болгъан юйлени тапландырыргъа 3-шер, мал сатып алыргъа деп да 1,5 –шар минг сом. Алай болгъанлыкъта, къырал ол ахчаланы ёнкючге колхозланы борчлу этиу бла бере эди. Алай бла, ол ахчаланы алыр ючюн сен колхозда не совхозда ишлерге керексе.

Кёчюп келген малкъарлыланы къырал файдаладан төленнген налогладан эркин этеди, жерчиликден эм малчылыкъдан къыралгъа бериллик ёлчемлени да кетереди. Колхозла кеслери да, кёчюп келген адамланы саны эсге алынып, эл мюлк налогдан эркин этилгендиле.

Къуллукъчуланы ишчи стажлары юзюлмегеннге санала эди, аланы, жолгъа кетген заманларын санамай, ишлемей тургъан кезиулери 1 айдан озмай эди эсе. Андан сора да къарыусуз юйюрлеге 500-шер сом болушлукъ халда берилгенди. Алай ала заманында эм толу берилмей эдиле. Ол эди жарыстхан.

КъМАССР-ни Министрлерини Совети 1957 жыл 23-чю апрельде «Республикагъа малкъар халкъны къайтып келиую бла байламлы 1957 жылда колхозлада къурулуш ишлени бардырууну мадарларыны юсюнден» бегим къабыл этеди да, анга кёре уа 2500 юй ишлерге белгиленеди. Ол борчну толтурур ючюн адам саны 2 минг болуп,

*«Дорога на край жизни» деген суратлау фильмден кадр.
Артистка Бечелланы Зарема бла фильмни оператору Борис Шамеро*

157 кѳурулуш бригада кѳууаргѳа керек болады. 1957 жылда, ѳнкѳюч ахчаланы да хайырланып, 2 минги ишленип башланады, битеу да уа ишленнген эм сатып алыннган журтланы саны 7355 болады. Айхай да, кѳысха заманны ичинде жангы журт да мадарып, аны тийишлисича кѳурашдырып, жашау этип башлар ючюн хар юйюрден кѳп ырысхы да, кюч-кѳарыу да изленеди. Таулуланы бир бирге билеклик этиу адетлери алагѳа жашауларын тап кѳууаргѳа болушады.

Келген таулуланы орнашдырыр ючюн алгѳын ала жашагѳан элдеде тургѳанланы башха жары кѳчюрюрге да керек эди. Аны себепли, 1958 жыл 15-чи апрельде РСФСР-ни Министрлерини Советинде кѳчгюнчюлюкню ишлери бла байламлы Баш управленияны таматасы М. Поляков, КѳМАССР-ни кесини ичинде болумну таплыгы бла тамамлар ючюн Элбрус району Кѳнделен элинден 500 кѳабарты юйюрню ол районну башха эллерине кѳчюрюрге КѳМАССР-ни Правительствосуна эркинлик берилсин деп, РСФСР-ни Правительствосуна тилек жазады. Ол жыл 27-чи майда РСФСР-ни Министрлерини Совети КѳМАССР-ни Правительствосуна аллай эркинлик бериуню юсюнден бегим чыгѳарады. Ол бегимде дагѳыда башха элlege кѳчюрюлгенlege болушлукѳ бериу да белгиленеди (ийнекле сатып алыргѳа, жангы жерледе юйлерин тапландыругѳа).

1956–1960 жыллада партияны обкомуну бюросу малкѳар халкѳны баш эркинликлерин жалчытѳуу бла байламлы ишlege 31 кере кѳарагѳанды. Кѳчюп келген халкѳгѳа тюбеу, аланы орнашдырыу, элlege аланы алгѳыннгы атларын кѳайтарыу, жангы эл Советле, колхозла кѳуурау, малкѳар тилде басма керекле чыгѳарыу, мюлк эм культура-жашау кѳурулушланы бардырыу, алагѳа этиллик кѳоранчланы тергеуу бла байламлы ишле дайым да кѳз туурада болгѳандыла.

1957 жыл 28-чи мартда Нальчикде республиканы Баш Советини сессиясы болады. Анда сюзюллюк ишледен бек магъаналысы малкъар халкъны автономиясын къайтаруу болады. Анда селешгенле малкъар халкъны туугъан жерине къайтханына къууаннганларын, келген адамланы орнашдыруугъа себеплик этериклерин бир аууздан айта эдиле. Мартны 28-чи кюню, 1957 жыл республиканы Баш Совети Къабарты АССР-ни Къабарты-Малкъар АССР-ге айландыргъан кюн, 1994 жылдан бери Къабарты-Малкъарны байрам кюнюне – Малкъар халкъны баш эркинлиги жангыдан къайтарылгъан кюннге – сана-лады.

Къабарты-Малкъарча, бир республиканы эки миллет къурагъан жерде кадрланы юсюнден политика бек уллу магъананы тутады. 1922 жылда Къабартыны бла Малкъарны бирикдириуню юсюнден Болумда кырал власть органлада къабарты, малкъар эм орус халкъланы келечилери бир кибик санда болургъа кереклиги тохташдырылгъаны да бошдан туюл эди. Айхай да, малкъар халкъ къара чепге тюшюп тургъан заман аны миллет кадрларына уллу заран тюшюргенди.

Аны эсге алып, КъМАССР-ни оноучулары сау кългъан эски кадрлагъа таяннганды.

Малкъар халкъны келечилери сатыу-алыу, жарыкъландырыу, культура, саулукъ сакълау, ич ишле министерстволаны таматаларыны экинчилерине, райкомланы, райисполкомланы таматаларыны къуллукъларына салыннгандыла. Жангы кадрланы ёсдюрюуге да уллу эс бурулгъанды. Сёз ючюн, КПСС-ни АК-сында 6-айлыкъ курсла ачыладыла, 3-жыллыкъ партия курслагъа адамла жибериледиле, кёп жаш адамла Москва, Ленинград, Ростов, Новочеркск, Махачкъала, Орджоникидзе эм кыралыбызны башха уллу шахарларыны техника, медицина бийик окъуу юйлерине окъургъа ашырыладыла. Не сёз, кадрланы хазырлауда КъМКЪУ эди баш окъуу юй. Мында малкъар тил эм литература къафедра ачылады. Университетни ол заманлада болгъан төрт факультетинде малкъар халкъны онла бла келечилери окъугъандыла. Сёз ючюн, 1957–1958 жыллада – 83, аны экинчи жылында – 144, 1959–1960 окъуу жылда – 215 адам окъугъанды. 1962 жылда КъМКЪУ-да 1809 студентден 241 таулула болгъандыла. 1962 жылда 72 таулу бийик билим алгъанларына шагъатлыкъ этген диплом къоллу боладыла. Ол кезиуге кыралны башха бийик окъуу юйлерин да 47 адам бошайды.

Къабарты-Малкъаргъа къайтып келген биринчи кюнлеринден башлап, таулула республиканы жамауат-политика жашаууна тири къатышадыла. Жангыдан къуралгъан эл Советлеге депутатла сайланадыла. Эл, район, шахар Советлеге сайланган депутатланы араларында 345 малкъарлы болады, аладан да 117-си – тиширыула. 1958 жыл мартда кшошакъ халда жангыдан къуралгъан 6 сайлау округдан КъМАССР-ни Баш Советине депутатла таулуладан сайланадыла. КъМАССР-ни Баш Советине 1959 жыл мартда болгъан сайлаулада 15 малкъарлы, аладан да 5-си тиширыула боладыла. Ол сайлаулада эл, район, шахар Советлеге, бары да болуп, 515 малкъарлы сайланады. Республикадан СССР-ни Баш Советине сайланган 12 депутатдан 2-си, РСФСР-ге сайланган 3-сюнден 1 таулула боладыла.

СССР-ни бла РСФСР-ни Баш власть органларына Къулийланы Къайсын, Мусукаланы Шамса эм Уяналаны Чомай сайланадыла.

Къабарты-Малкъар АССР-ни Баш Советини жангыдан сайланган депутатларыны биринчи къурау жыйылыуларында Уяналаны Чомай КъМАССР-ни Баш Советини Президиумуну Председателине, Кетенчиланы Сагъит – Баш Советини Председателини экинчисине салынадыла. Партияны обкомуну бюросуна да Уяналаны Чомай бла Уллубашланы Исмайыл, артдаракъда уа – аны орунуна ишлерге баргъан Хутуйланы Ханафий къошуладыла. Малкарлыла правительствогъа да салынадыла. Сёз ючюн, МВД-ны, Финансла, Жарыкъландырыу министерстволаны, Къырал планны, Адамланы жашау кереклерин жалчытхан министерствону таматаларына. Черкесланы Сарыйби КъМАССР-ни Министрлерини Советини Председателини заместители болады.

Малкъарлыланы культураларын, искусстволарын аягъы юсюне салыугъа уллу эс бурулады. 1957 жылда драма театрда, 21 артист болуп, малкъар труппа къуралады. Къысха заманны ичинде ол труппа 6 оюн кёргюзтеди. Кеслерини ишлеринде болдургъан жетишимлери ючюн актёрла Маммеланы Ибрагимге бла Кючмезланы Шарийфагъа КъМАССР-ни Сыйлы артистлери деген атла атадыла.

Музыкабыз да ал атламларын этип башлайды. 60-чы жыллада миллет композиторларыбызны биринчи чыгъармалары кенг белгили боладыла, эски халкъ жырла да жырланадыла. Къырал филармонияны тепсеу ансамблине да иги кесек адам къошулады. Уллубашланы Мутай РСФСР-ни, КъМАССР-ни да Сыйлы артисти, Беппайланы Сергей – КъМАССР-ни Сыйлы артисти боладыла. Малкъар театрда ишлерге жаш актёрланы окъутур ючюн Москвагъа Щепкин атлы театр училищеге 1958 жылда 15 жаш бла къыз ашырыладыла. Бир нечча студентибиз Ленинград консерваторияда бла Москвада киноинститутда окъуйдула.

1957 жыл январьда малкъар тилде «Коммунизмге жол» газет чыгъып башлайды. «Кабардинская правда» газетни аты «Кабардино-Балкарская правда» деп тюрлендириледи. Малкъар тилде «Блокнот агитатора», юч айдан бир кере чыкъгъан «Шуёхлукъ» литература альманах да къураладыла. Ара эм бу жерли китап басмалада Къулийланы Къайсынны, Шахмырзаланы Саидни, Гуртуланы Бертни, Отарланы Керимни, Залийханланы Жанакъайытны, Гыттыуланы Максимни, Макытланы Сафарны эм башхаланы китаплары басмаланадыла. «Малкъар поэзияны антологиясы» чыгъады. 60-чы жылланы аллында Къулийланы Къайсынны аты битеу дуниягъа айтылады, аны поэзияда битеудуния поэзияда кесини тийишли жерин табады. Ол жыллада РСФСР-ни литература жаны бла М. Горький атлы Къырал саугъасыны иеси Зумакъулланы Танзиляны жазгъанлары да кенг белгили бола башлайдыла.

Бийик билимли кадрланы хазырлаугъа аслам эс бурулады. 1960 жылда КъМКЪУ-гъа устазлыкъ ишге 2 таулу келеди. Ол кезиуде, битеу да болуп, бийик окъуу юйледе бла илму махкемеледе 17 малкъарлы ишлейдиле. 1963 – 1964 жыллада КъМКЪУ-да 11 таулу ишлегенди. Илму эм илму-излем ишни илмуланы кандидаты Аппайланы Аскер, Хутуйланы Ханафий, Сотталаны Адилгерий, Къулбайланы Мухажир, Таукенланы Магомет, Бёзюланы Ахмат, Будайланы Ахмат,

*Чабдарланы Ибрагим,
СССР-ни сыйлы лётчик-испытатели*

Эфендиланы Салих, Мусукаланы Володя, Чегембайланы Маржан эм башчала кьолгъа къаты аладыла. 60-чы жылланы ахырларында уа илмугъа Толгъурланы Зейтун, Залийханланы Михаил, Чеченланы Хусей, Абшаланы Магомет, Мызыланы Исмайыл, Ахматланы Ибрагим бла Мусса, Чеченланы Исмайыл, Батчаланы Владимир кирик, аллай жаш адамла келедиле. Бюгюнлюкде аланы атлары илму дуняда уллу хурмет бла айтыладыла. Аллай билимли адамла келгенлери бла байламлы Къабарты-Малкъар илму-излем институтда, КъМКъУ-да малкъар халкъны фольклорун, тилин, тарыхын тинтиу ишлеге кенг жол ачылады. 60-чы жыллада малкъарлыланы бла къарачайлыланы къайдан чыкъганларын тинтиу жаны бла илму конференция болады, ол конференцияны документлери эки китап болуп басмаланадыла. Къысха заманын ичинде «Малкъар халкъны тарыхыны ызламалары», малкъар тилин грамматикасы, малкъар жомакъланы сайламалары хазыр этиледиле эм зарфланадыла.

Культура эм саурукъ сакълау учрежденияла да жангыра башлайдыла. 1957 жыл 12-чи июнда КъМАССР-ни Министрлерини Совети «Малкъар школаны жангы 1957–1958 окъуу жылгъа хазырлауну юсюнден» болумну сюзеди. Малкъар сабийлени барысы да школгъа барырча этерге эм школланы устазла бла толу жалчытыргъа – республиканы правительствосу аллай борчну белгилейди. Малкъар тилден бла литературадан устазланы хазырлаугъа энчи эс буругъа деп, университетни филология факультетини бойнуна борч салынады. 1957–1958 окъуу жылда 20 малкъар школ ачылады – 9 орта,

10 – жетижыллыкъ, 2 – башланган школ. Алада окъугъанланы саны 2578-ге жетгенди. Ол жыл андан сора да педучилищеге асламына таулу миллетли сабийле алынадыла – 72 адам. Хар элде битеу билим берген школла ачыладыла, Кенделенде, Тёбен Чегемде, Бабугентде уа – интернат школ да, 16 окъуу китап басмаланады. 1959–1960 окъуу жылда школада 175 таулу устаз ишлегенди. Аланы 23-сюню бийик билими, 30-ну бошалмагъан бийик, 59-ну да орта педагогика билими болгъанды. Ол кезиуге 8 малкъар устазгъа РСФСР-ни эм КЪМАССР-ни Сыйлы устазы деген ат аталгъанды.

Малкъар халкъ къайта келгенлей, эллени барысында да медицина учрежденияла ачыладыла. 19 фельдшер-акушер пункт, 9 участка эм район больница малкъар элде адамланы саулыкъларына къарагъандыла. 1958 жылда 3 больница ишленгенди, Кенделенде бла Советский посёлкада – 50-шер ундуругъу, Тёбен Чегемде да – 25 ундуругъу болгъан. Аны экинчи жылында 14 малкъарлы медицина институтлагъа жиберилгендиле. 1957 жылдан 1960 жылгъа дери малкъар элде 18 китапхана бла анча да эл клуб ачылгъанды. 12 элде кино кёргюзтген установка салыннганды, 7 элге да киноланы кезиуден кезиуге барып кёргюзтгендиле. Батайск шахардагъы кинотехника школну 6 таулу жаш бошагъанды.

Малкъар халкъны къайтханына мында жашап тургъан халкъла къууанчлы тюбегендиле. Ол 13 жылгъа юзюлген жууукълукъ, тенглик жангырып, къабартылыланы, дюгерлилени, оруслуланы, тау чюйютлюлени бла малкъарлыланы араларында толу байламлыкъла орналып башладыла.

1960 жылгъа малкъарлыланы къайтыулары бла байламлы болуп, бек алгъа этиллик ишле тамамланылгъан эдиле. Республиканы властьлары таулула ол 13 жылны ичинде кёрген къыйынлыкъларын бир кесек унутурча халла къууаргъа кюрешгенлери да бек ыразы этген эди.

Малкъар халкъ бери къайтыр жыллагъа миллетини адам санын кёчгюнчю болгъан санына жетдиралмагъанды. 1959 жылда бардырылгъан эсеп жазыугъа кёре 42,4 минг адам болгъанбыз. Алай андан сорагъы жыллада, насыпха, халкъыбызны адам саны дайым ёсе баргъанды. Сёз ючюн, миллетибизни адам саны 1970 жылда – 59,5 минг, 1979 жылда – 66,3 минг, 1989 жылда – 85,1 минг, 2002 жылда уа – 106,8 минг болгъанды.

Малкъар халкъны асламысы кёчгюнчю элде жашагъанды, къайтып келген жыллада да ол бolum хазна тюрленмегенди. Къайтып келген халкъны кёбу Совет (Черек), Чегем, Элбрус районлада, бир кесеклери уа Зольск эм Терк районлада орналадыла. Тырнаууз, Нальчик шахарлада тохтагъанла да бар эдиле иги кесек. Къайтып келген малкъар халкъны орналгъаны былай болгъанды: колхозлада – 5291 юйюр, совхозлада – 2420 юйюр, предприятиялада, къурулушлада да – 1624 юйюр. Малкъар халкъны ичинде ишчилени саны шахталада, къурулушлада ишлегендени, шофёрланы эм башха механизатор кадрланы эсеплери ёсгенди. Тиширыула асламында тигиу этген, къумач сокъгъан, ашазыкъ промышленностьда уруннгандыла.

Социально-усталыкъ жаны бла малкъар халкъны бирси халкълагъа жууукълашдыра келиуню борчу промышленность ишчилени,

*Малкъар-къарачай культураны биринчи фестивали.
Ачылгъан кюн. 1991 жыл, Нальчик*

промышленностьха керекли инженер-техник усталаны, аны бла бирча, культурагъа, саулукъ сакълаугъа, илмугъа тийишли специалистле хазырлауну излей излегенди. Алай бла 80-чи жылланы ахырына таулуланы арасында акъыл иш бла кюрешгенлени саны 31,2 процентге жетген эди. Озгъан жылланы ичинде 11 малкъарлыгъа Совет Союзну Жигити эм Социалист Урунууну Жигити деген атла берилгендиле. 7 генералыбыз барды. Литература жаны бла Ленинчи саугъаны, СССР-ни Къырал саугъасыны, РСФСР-ни литература жаны бла М. Горький атлы саугъасын алгъанла 5 адам боладыла. Таулуладан илмуланы 65 доктору, 300 кандидаты барды. 370 адам СССР-ни, РСФСР-ни, КъМАССР-ни, КъМР-ни сыйлы атларына ие болгъандыла. 80-ден артыкъ адам СССР-ни эм Россейни спорт устасыны мардасын толтургъандыла бюгюнлюкде. Малкъар халкъны алимлерини араларында Россейни илмула академиясыны 2 академиги барды – Энейланы Магометни жашы Тимур бла Залийханланы Чокканы жашы Михаил.

Толу болмаса да, тауусум оюмну айтханда, малкъар халкъны туугъан жерине къайтыгъа Ара властыла да, бу жерли органла да уллу себеплик этгендиле, сюрдюн ачыу теркирек сынтылланырча ишле этилгендиле. Мындан арысында да этиллик болура, сёзсюз. Нек дегенде, малкъар халкъны акълау жаны бла белгиленген мадарла алыкъа толусунлай жашауда бардырылмагъандыла.

САБАНЧЫЛАНЫ Хаджимурат

КЪАЙСЫН БЛА КЪЫРТЪЫЗСТАН

1. Жашаугъа бир заманда да налат бермегим

Чыгъармачылыкъ иши, адамлыгъы бла да Къайсын кыргыз халкыгъа ыразылыгъын билдиралгъанды. Кыргызстанга ол туугъан жеринеча къарагъанды, аны себепли эркинлиги бар эди поэтни былай жазаргъа: «Мен сени поэтингме. Хар затынг ючюн жыр бла алгъышлайма сени».

Кыргызстанда жашагъан жылларын эсере, Къайсын былай жазгъанды: «Фрунзеде мен кёп статьяла бла очеркле жазгъанма, кёп да кёчюргенме...» Дагъыда бир ненча тизгинден сора: «мен бек кёп ишлейме», – деген сёзлени окъуйбуз. Чыгъармачылыкъ иште тапханды ол кесине кюч, жапсаруу да, тюрлю-тюрлю сагъышладан, къайгыыладан къутулуу да. Аны бла бирге, ол анасына, эгечлерине, аладан туугъанлагъа, башха жууукъларына да къайгыырыргъа керек эди. «Мен кыйын кезиуде жашаудан кёлюм къачмагъанына, анга кёолуму булгъап къоймагъаныма къууанама», – деп жазгъанды ол арта «Страницы автобиографии» деген жазмасында. «Манга багъалылай къалгъандыла тауланы таза къарлы, бийик тёшпелери, жол жанында тепленген кырдык да, Пушкинни поэзиясы бла Бетховенни музыкасы да. Мен бир заманда да унутмагъанма Прометей адамлагъа деп отну бошуна урламагъанын. Ауукъдан ауукъгъа, жерде юйле кюе эселе да, анда Титанны терслиги жокъду. Къалай игиди жашаугъа бир заманда да налат бермегим, аны сансыз этмегим. Ол оюмла мени битеу жазгъан затларымда баш магъананы тутадыла».

Кёлсюзлюк этмей, тюзлюк тохташырына ийнанганы, туугъан жерине суймеклиги аны кёп назмуларында сезиледи. Алай ала бир жерде да басмаланмай эдиле ол заманда. Аны юсюнден Къайсынны башкирли шуёху, белгили жазыучу эм драматург Мустай Карим былай айтханды: «Поэт жашаугъа суймеклигине кертичилей къалгъанды, огъурлулукъгъа бла игиликге ийнаныуун тас этмей, къарамын тюрлендирмей...»

Халкы кыйын кюнде да намысын тас этмегинен, артыкчылыкъда, зулмулукъда жокъ болмай жашаргъа кюрешенин да суратлайды поэт назмуларында. «Кыйынлыкъ келсе, эринлеринги къаты кыс да, къоркъма, сыйынг-намысынг бла квал», – деп жазгъанды Къайсын 1945 жылда, сюрдюнгө тюшген, сыныкчылыкъны, учузлукъну сынагъан халкыны

ызындан тебрегенде. Таулулагъа айланып, быллай тизгинле тагъады: «Мен жыр айтама. Шамил, жаралы болуп, сюнгюле болгъанын тешгенде да баргъанча урушха душман бла, мен да барама назмуларым бла бирге!» 1946 жылда окъуна аллай батыр оюмлу болгъанды поэт.

Кёчгюнчюлюкде Къайсынча кишилиги болгъан, эркинликни суйген, азатлыкъгъа термилген адамгъа, сёзсюз, къыйын болгъанды. Кёп жазгъанлыкъгъа, аны не орус, не малкъар, не къыргъыз тилде басмаламагъандыла. Малкъарны халкъы, миллетге саналмай, бырнак этилгенин къанагъан жюреги бла къалай ангылай эди ачыудан кюйген поэт! Къазахстанда бла Къыргъыстанда чач-тюк болгъан халкъына жарсый эди поэт, хар атламын, сёзон да сынчыкълагъанларын да биле эди ол. Ачыуундан, кюйгенден Къайсын къаманы махтап жазады: Эркинликни къамасы, санга тагъама жырымы, битеу унукъгъанлагъа жарыкълыкъны ол келтирсин, болуша урушда». Аны бла ачыуун селейтиргеми кюреше болур эди?

Туугъан жерине термилип не къадар назму жазгъанды поэт. Бу назму аладан бириди. Аны Къайсын 1953 жыл жазгъанды.

*Къыргъыстанда да бюгече
Къар жауады. Мен, анга къарап,
Чегемде къар жаугъан тауларым,
Сизни кёре турама мындан.*

*Мен мында саламбаи ючюкде
Турсам да, жюрегим а – анда,
Ийнандырыгъыз, кёрмей сизни,
Жерге кирмезиме, тауларым!*

*Къыш келип Бахсаннга, Холамгъа,
Къаяларына уа къар жауа,
Бизсиз кгалгъан юлерибизни
Арбазларына да къар жауа.*

*Алай тура болур жерибиз,
Жолла, арбазла аны болуп,
О, биз къурман боллукъ журтубуз,
Биз къор боллукъ акъ тауларыбыз!*

*О, къыш келип тургъан тауларым!
Бу узакъдан да сизни кёре,
Жюрегимде къама жарала
Бюгюн ачий, турама алай!*

Не къадар термилиу, туугъан жерине тансыкълыкъ, не къадар ачыу сыйынадыла бу тизгинледе!

2. Мени Багъалы Къайсынны

Орта Азияда жашагъан кезиуюнде поэт кёп тюрлю те-малагъа жазгъанды, ангыларгъа кюрешгенди хар нени да. Адамгъа хурмет этиуюну уа бир заманда да унутмагъанды. Аны ючюн да сую болур эдиле Къайсынны. Аны шуёхлары уа, ол Къыргызстанда жашагъанда, андан кетгенде да унутмагъандыла Чегемни жырчысын, Кавказны айтхылыкъ жашын. Ахыр кюнлерине дери Къайсыннга жазып, аны бла байлам-лыкъ жюрютюп тургъан шуёхлары письмоларында кесини къадарларыны юсюнден да толу хапар айта эдиле. Ала Николай Удалов, Якуб Земляк, Вениамин Горячих, Елена Орловская, Аалы Токомбаев эдиле.

Къайсын да къайгыра эди нёгерлерине, алагъа, заманына кёре, жаза-жаза тургъанды. Былайда Якуб Землякны Къай-сыннга 1972 жылда 24-чю февральда жазгъан письмосундан бир кесегин юлгюге келтирирге суюме.

«Багъалы Къайсын! Декабрьден башлап, юч айны боль-ницада жатханма жүрек аурууларым бла (эки кере инфаркт болгъанма). Алай сени Жангы жыл бла алгышларгъа жетиш-генме эм Шандор Петефини китапчыгъын да ийгенме санга. Алай сен а нек эсе да жазмайса. Къалайса, багъалы шуёхум, бек къайгы этеме санга. Къысха окъуна болсун, алай жауап бер.

«Литературная Россияда» бла башха басмалада назмула-рынгы окъугъанма, алай сен аланы къайда эртте жазгъанса. Экономлугъунг чыкыгъанды деп эшитгенме, алай, ауругъаным себепли, алыкъа ала къолума тюшмегендиле. Алгышлайма, къууанчынга бек къууанам!

Къалай терк оздула жылла, къартлыгъ'а сунмай тур-гъанлай жетди. (Мен кесими юсюмден айтама.) Жууукъ за-манда, Аллах кюч берсе, «Задумчивые миниатюры» деген назму жыйымдыгъымы бла бу жерли китап басмагъа хапарла китабымы хазырлап берликме. Дагъыда басмадан чыкыгъан китапларымы (ала уа отуздан атлагъандыла), дагъыда сатира эм къара сёз бла жазгъан чыгъармаларымы да жыйышдырыр-гъады муратым.

Фрунзедеги шуёхларынгдан къызыу салам. Саулукълу, насыплы бол!

Сени Къубанг»

Къулийланы Къайсынны назмуларын Якуб Земляк бек жаратыучу эди, сюрдюню поэте болушхан адамладан эди кеси да. «Багъалы Къайсын! Жюрегим къозгъалып окъудум сени «Ауругъанында жазгъан назмуларыңгы». Не къадар къыйыныкъ сынагъанса, не кёп ачыгъанса – саусуз адамны, къыйын ауругъан инсанны, жашаугъа суймеклигин кёрдюзталырча! Санга не болгъанды, ненг ауруйду? Шёндю уа къалайса? Саулугъунга сакъ бол, кюч-къарыу алыргъа кюреш. Насыплы, саулукълу бол, мени багъалы Къайсыным. Сени Къубанг».

3. «Жюрегимде жарыкъыз къойгъанса...»

Малкъар поэт къыргъыз шуёхларындан бир гитче билдириучюк эшитсе окъуна, бек къууанганды, аланы письмоларына заманында жауап жазаргъа кюрешгенди эм хар нёгерини юсюнден тынгылы хапар билдиририн тилегенди. Якуб Земляк'а анга толу хапар жаза эди. Аны энтта да 1972 жылда 29-чу июнда жазгъан письмосун бир кесек къысхартып береме:

«Багъалы Къайсын! Биягъы мен больницада жатханым себепли заманында жауап бералмагъанма. Алай радио бла Къабарты-Малкъарны Кюнюне жораланган бериуде сени назмуларынга тынгылагъанма, ара газетледе да назмуларыңгы окъугъанма. «Известия» газетде поэзияны бла жашауну юсюнден оюмларыңг бла шагъырейленгенме. «Колосья и звёзды» деген китабыңгы чыгъарын а ашыгъып сакълайма.

Дагъыда «Литературная Россияда» бла «Литературная газетада» сени Россейни жазычулары бла бирге Молдавиягъа баргъанында алынган суратыңгы кёргенме. Сора сен кесинги ауруугъа хорлатмай тураса, бир затха да къарамай, чыгъармачылыкъ ишинги къыздыраса! Ол иги да болур, алай, багъалы Къайсын, кючюнюгю сакълай бил, кесинги сакъла. Келир заманга сакъла. Сен кёп адамгъа керексе, прозада, поэзияда да кёп затны юсюнден жазаргъа борчлуса...

Фрунзеде жашау акъырын-акъырын барады. Николай Удамый, инфарктдан сора, жангы роман жазады. Сергей Фиксин а, аягъын сындырып, больницада жатып чыкгъанды. Кёп болмай кеси да «Москвич» мешина алып, юйдегиси Клара Леонидовна бла юч отоулу фатарында ырахатлы жашайды.

Письмонгда Вениамин Горячихни юсюнден сурайса. Аны иши алапат туююдю – бек къыйын ауруйду, кёп заманны бакъдырып кюрешгенди. Алай зат да болушмайды. Елена Орловская уа фатарын алышып, башха орамда жашайды. Арт кезиуде кёзлери бек осал кёредиле, алай шуёхлары бла

байламлыгъын а юзмей турады. Санга письмо жазгъанча айтханды, алай сен а жауап бермегенсе деп кёлкълалдыды. Эски шуёхларынгы унутханса дейди. Мен анга сени къыйын къадарынгы юсюнден айтып (атынг айтылгъанына бла белгиллигинге къарамай), аны къарамын тюрлендиргенме. Ол да къайгъырады санга.

Къайсын, сен мени жюрегимде жарыкъ ыз къойгъанса. Уллу ыразылыкъ бла эсгереме сени, багъалы шуёхум, Къайсын!

Фрунзеде шуёхларынг сени бла ёхтемленедиле, санга дуняда жюрюген бек иги алгъышланы айтадыла.

Д. Самойловха, Н. Гребневха, В. Левиннге эм «Литературная Россиядан» шуёхларыбызгъа да салам айтырса.

Сени Къубанг»

Къайсынга кёпле жазгъандыла, аны аз-маз таныгъанла окуна. Поэтни юсюнден китапла жазаргъа суйгенле аз туююл эдиле, эсгериулерин, суратларын тилегенде, жашауну ахыр онжыллыгъында Къулий улу дайым ауруп, Москваны кёп больницаларында жатханды. Алай битеу алгъан письмоларына эс бура эди, къууана эди хар бирине. Шуёхлары бу дунядан кетгенин эшитсе уа, жарсыгъанды, кюйгенди. Къайсын 1978 жыл алгъан письмоларыны биринде лётчик Анатолий Виноградов анга поэт Сергей Фиксинни ёлгенин билдире эди. Ала барысы да Фрунзеде жашагъанларында шуёх болгъан эдиле. Жашаудан чынтты нёгерлери кетгенине малкъар поэт бек кюе эди.

Фрунзеде Къайсын жалан да жазычула бла угъай, скульпторла, художникле, композиторла бла да шуёхлукъ жюрютгенди. Ала барысы да Къайсын бла шуёхлукъ жюрютюрге суйгендиле, жазгъандыла анга. Къыргъызстанны белгили скульптору О. Мануйлова аладан бири эди. Письмоларындан биринде ол былай жазгъанды. «Мен Кавказны алай суюем! Кавказлыланы арасында бек кёп шуёхларым бардыла. Аланы не къадарыны бюстларын ишлегенме... 106-жыллыкъ къарт чеченлини да бюстун этгенме. Чеченлиле, малкъарлылача, Къыргъызда жашагъан кезиулеринде эди ол иш. 1957 жыл ол къарт Грозныйге самолёт бла учуп кетген эди. Ол заманда анга 114 жыл бола эди. Чеченли къарт туугъан жеринде ёлгенди, аны бюсту уа менде турады.

Махмут Эсембаев бла да шуёхлукъ жюрютгенме. Аны уа тепсей тургъанлай ишлегенме».

Къайсын аны фахмулу скульпторнуча таный эди, ишлери бла да шагъырей болгъанды.

1957 жылда Фрунзеде Жазыгучулары союзуну съезди бардырылган эди. Къулий улу анда селешгенди. Къонакъланы санында эди О. Мануйлова да. Алай адамла кепден, Къайсын да съездден сора терк кетгени себепли, ала тюбешмей къаладыла. Аны юсюнден жарсып жаза эди ол поэтге: «Сиз манга нек кирмей кетгенсиз?» Къалай сакълаем мен сизни!» Ала бир талай жылдан сора Фрунзеде тюбешген эдиле.

4. «Мен шендю жокъма адабиятда»

Къыргызстанны юсюнден айта, Сергей Васильевич Ивановну эсгереме. Къайсын аны бла 1942 жылда танышхан эди, урушда жаралы болгандан сора Чебоксары сахардагы госпитальга тюшгенде. Ол тюбешу Къайсынны жюрегинде энчи ыз къойгъанды.

Бир талай жылдан сора уа, спецпереселенец болган поэт, Сергей Ивановха (1953 жылда) письмо жазады. Аланы бир бирге письмо жазулары малкъарлы поэтни экинчи тюбемезлик къадарын теренирек ангыларга, къыралда политика болумну къыйынлыгын сезерге болушханды. Ол заманда адамла кеп затны бир бирге айталмай, тынгылап къойгъандыла – бири бирине хата этмезча.

Алай былайда Къайсынны письмосуна къайтайыкъ.

«Багъалы Сергей Васильевич! Онбир жылны ичинде мен Сизни терк-терк эсгере турама. Чебоксары сахарда, ол къыйын жыллада тюбешулюбюзню бир ангылашынмаган мудахлыкъ бла эсгереме.

Къалай эсе да, бир талай заманны Сизни табалмай турганма. Мени назмуларымы юсюнден огъурлу сёлеригиз, манга этген къайгырыуугуз да дайым эсимдедиле. Къаллай ушакъларыбыз болуучу эдиле Волганы жагъасында! Андан бери мен Сизни къарындашымча кереме.

1945 жылдан бери Фрунзеде жашайма. Мен шендю жокъма адабиятда. Ол мени терслигим туююлду. Къадарымы буйругъуду. Бюгюн Сиз Лермонтовну юсюнден жазган китабыгъызны окъуйма. Аны себепли Сизге, къысха болса да, письмо жазарыгъым келгенди. Алай письмому алырмысыз, билмейме.

Саулугъугуз а къалайды? Ишигиз а? Манга жауап берсегиз, бек ыразы этериксиз.

Саулукълу, насыплы болугуз. Къучакълайма.

Къулийланы Къайсын»

Арада 17 жыл озду, Сергей Иванов а Къайсынны письмосун сакълап турду. Къыралны политикасы тюрленип, малкъарлыла туугъан жерлерине къайтдыла. Къайсынны аты уа битеу къыралгъа белгили болду. Сергей Васильевич ол кезиуде эсгериуле китабын жазгъаны себепли, 1970 жылда 19-чу октябрьде Къайсыннга быллай къагъыт иеди:

«Багъалы Къайсын! Шендю мен сейир адамла бла тубешиулерими юсюнден эсгериулерими жазама. Китабыма Сизни юсююзден бир ненча бет къошаргъа суюме. Кёп болмай манга 1953 жылдан жазгъан письмогъузну жангыдан окъугъанма, аны бла Чувашияда 14-чю дивизиядагъы тубешиуюбюз да эсеме тюшгенди.

Алай, Сизни эркинлигигизни алмай, китабыма ол бетлени къалай къошайым? Сюе эсегиз, керекли жерлеринде тюзетиуле этигиз.

Дагъыда китапларыгъыздан бирин манга автографыгъыз бла ийсегиз, бек къууандырлыкъсыз.

Алгъынча, бек ариу кереме Сизни, къаты къучакълайма.

Иванов, Сизни шуёхугъуз».

Тюбюнде уа Москвадагъы адреси.

5. Кавказдан келген малкъарлы

Сергей Ивановну Къайсынны юсюнден жазгъан очеркени аты «Горец Кавказа» деп алай эди. Аны бир кесеги бла сизни шагъырей этерге суюме. «1953 жылда Москвада мен Фрунзеде жашагъан Къулийланы Къайсындан письмо алдым. Аны окъуй, жангыдан эсгердим бизни тубешиуюбюзно.

...1942 жыл – урушну бек къыйын кезиулеринден бири эди. Ол заманда мен 14-чю дивизияда къуллукъ эте эдим. Дивизиябыз Чебоксарыде эди. Мен анда аскер газетибизде корреспондент болуп ишлей эдим. Дивизияны полклары Чувашияны тюрлю-тюрлю полкларына тохташып болгъанлары себепли, манга ол жерлеге барыргъа тюше эди.

Ол жыл окъуна дивизияны 95-чи полкунда мен Кавказдан келген малкъарлы жаш Къулийланы Къайсын бла танышама. Орта ёсюмлю, субай санлы, орусча уа кесича бир тап чалып селешген – ол къалай эсе да жюрегиме кирип къалды. Ол заманда аны поэт болгъанын билмей эдим, аны аты бла чыкъгъан назмуланы уа ара газетледе окъуй-окъуй тура эдим. Аны поэт болгъанын билгенимде уа, поэтнича, адамныча да суйдюм.

Бир ненча айны биз, Къайсын бла Волганы жагъасында тубей, Лермонтовну бла Къайсынны кесини поэзияларыны юсюнден селеше эдик. Экибиз да бек сую эдик Лермонтовну. Къайсынны поэзиясы уа мени сейирге къалдырды. Терен

магъаналы, жюрегинги теренине кирген, Къайсынны кесича ариу назмула. Кесини тауларын, череклерин, жерлешлерин суйген поэтни назмулары эдиле ала. Аны бла бирге уа бизни уллу къыралны да суйген.

– Къайсын, бу жерле ариуламыдыла? – деп сордум мен анга.

– Хау, бек ариудула, – деди ол. – Алай мени туугъан жерим мындан эсе ариуду.

– Алай сизде Волгача уллу черек жокъду.

– Хау, – деп сагъышлы айтды ол. – Сау дуняда да жокъду Волгача суу. Алай бизни уа тау сууларыбыз бардыла. Ала, уллула болмагъанлыкъгъа, къалай ариудула! Жырлагъан этгенча, бирде мудах, бирде терк, таулуңу жюрегича, батыр саркъадыла ала. Бу жерлени да сюеме, алай мен таулума. Туугъан жерими сюеме, не десенг да, туугъан жеринги неден да бек сюесе. Мени бек суйген черегим а – Чегемди. Ол, ташдан ташха секире, жарыкъ зынгырдайды, ариу жырлайды, шорха таууш да этеди. Ах, Чегем, Чегем. Ёле туруп да аны юсюнден сагъыш этерикме.

Къайсынны ол сёзлери кёп кере эсима тюшгендиле. Кёп болмай басмаланган назмуларын окъугъанымда уа, бютюк бек ангыладым аны суймеклигини теренлигин, кючюк да:

*Чегемим – биринчи жырым,
Танг жарыгъына къууанган,
Чегемим – бек ахыр жырым,
Насып тилерик дуньягъа!*

Сора уруш жоллары бизни жер-жерлеге атдыла. Бир он жылдан сора уа мен Къайсындан бу алакат письмону алдым. «Мен шёндю жокъма адабиятда. Ол мени терслигим туююдю, къадарымы буйругъуду», – деп жазады Къайсын. Фахмулу поэтге адабиятда жер жокъ эди. Андан уллу къыйынлыкъ а бармыды поэтге?! Къаллай палахды! Энди уа малкъарлы поэтни фахмусуна жол чыкъгъанды, ол битеухалкъ поэт болгъанды.

Мени 1942 жылда Къайсын бла Чувашияда тюбешиулерим а жюрегими теренинде къалгъандыла... Къызыу салам Сизге, Огъары Чегемни таулусу». Къайсынны нёгерлерини письмолары – ала аны жашауундан эсгериуледиле. Къыргызстанны Жазыучуларыны союзундан да анга дайым письмола келгендиле. Алада къыргызлы халкъ аны бир заманда да унутмазын, ол малкъар поэтни кесини къарындашына санагъанын, аны китаплары уа библиотекаларын

жасагъанларын, дагъыда кѣп затланы юсюнден айта эдиле.
Къыргъызлы жазыучула уа дайым Къайсынны туугъан кюню
бла, китабыны чыкъгъаны бла, адабиятта жетишимлери бла
алгъышлай, анга къадардан саулукъ бла насып тилей, таулу
шухларыны аты айтылгъанына къууангандыла.

*Эфенгиланы Салих,
философия илимданы доктору.*

УУЧУ ТЁРЕЛЕ, МИФЛЕ, ТАУРУХЛА

Теннеланы Алли

УУЧУ ТЁРЕ

Жъочхарланы Тахирни баяны.
Терскъол, 14. IX. 1972

Уучула уугъа тебирегенде, бек аздан экеулен не ючеулен боладыла. Уугъа жангызлай да барыучудула, алай ол иш таулада, агъачлада кеси жангыз айланыргъа суйген абирек адамланы жорукъларыды. Жангызлай уугъа баргъан адет туйюлдо, алай кеслерине асыры базынганла этедиле.

Уугъа элден къаугъасыз шош кетедиле. Кече бла, ызларындан, тап, итле окъуна юрмезча. Элден чыгъып, ала не бир чалман-хастан тийресинде, не бир эски къошда тохтайдыла. Суусап ичгенча не бир бишлякъ, къакъ эт къапханча, азчыкъ ауузланадыла. Сора, туруп, бир аууздан:

*Жукъламагъан, солумагъан Апсаты,
Биз келебиз, жол ач, жол ач! –*

деп, тилек этедиле. Андан сора хастаннымы огъесе къошному эшиклерин ачыкъ къоюп, (кенгнге ачып) кетедиле. Эл тийресинде эшиклерин ачып кетерча, буруу болмаса, уллу тегерек ызлап, аны (ызыны) эки къыйырын бирге къошмай (эшик орун) къоюп кетгендиле. Ол адет артыбыздан эшиклерибиз этилмесинле, юйлерибизге сау къайтайыкъ деген ырыслары болгъанды.

Уучу тилекни, эсе да Апсатыгъа жалбарыуну, хар уучу къауум хар жерде хар тюрлю айтады. Ёзге уа, уучула, жетер жерлерине жетип, уучулукъгъа – жаныуар атаргъа – хазырлана, ырыс адетлени, хыйныланы (магия. – А. Т.) этмей жарамайды.

Бек алгъа чолпан жулдузгъа къарайдыла. Чолпан жулдуз уучуланы юслеринде (тюз башларында) болургъа керекди. Анга да, Апсатыгъача, тилек этедиле.

*Чолпан чыкъды, толуп чыкъды,
Баш тейрибиз Тенгрини чырагъы!
Толуп чыкъды, ай-е, чолпан, токъ чолпан,
Кёк аягъы, кёксюл болуп, керилди.*

*Токъ чолпанны жарытханы – бериди,
Баш тейрибиз Тенгрини жарыгъы!
Биз барырбыз, аны жолун жолларбыз,
Доммайланы, бууланы да хорларбыз...*

Аллай махтау жырла кѣп болгъандыла. Уучула чолпаннга: «Тейрибиз Тенгрини жарыгъы» деп, ол кийиклени юркют-мезин, алагъа уучуладан жыйы алдырмазын, аууздан ургъан желле аланы окъларын жаздырмазларын тилегендиле.

Ызы бла от этедиле. Андан мыдыхла алып, тѣгерекде уллу ташла бар эселе, аланы юслерине, жокъ эселе, къуру жерге окъуна тизедиле. Мыдыхланы алай тизе туруп айтадыла:

*Сорукъмасын от,
Жолукъмасын къуу.
Батмасын чолпан,
Бокъланмасын суу!
Жалаулагъа туман жатмасын.
Апсатыгъа чомарт танг атсын.*

Уучула ол тюрлю адетлени эте тургъунчу, от уллу жанады. Тѣгерекни жарытады. Отну жарыгъы, гур-гур этип жаннганы тауушлукъду – ол ауазла тейриле бла ушакълагъа ушайдыла. Алай бла от, уучуладан алгъан хыйны тилекни уллу агъачда жан-жаныуаргъа жетдиреди, Апсатыны да тынгылатады. Анга ийнангандан сора уучула, тѣгерек туруп, отну тѣгерегине айланып тепсейдиле. Отну гур-гуру бла аланы тепсей айтхан тилек жырлары бирге келишедиле:

*Бир бийибиз Апсатыгъа, табу, табу,
Былай отну жакъдыргъаннга табу, табу!
Сакъалыны кюмюш тюгю минг жюрюш,
Бизге берир бизге берсин минг юлюш!
Мююзлери аны болсун кенг айры,
Байталлары болсун аны кѣп тайлы!
Доммай берсе, доммай киби кѣрюнсюн,
Кийик берсе, сюрюулери бѣлюнсюн!
Бѣлюнмесин Акъ маралны къаласы,
Семиз болсун Апсатыны баласы!*

От ёчюлгюнчю, аны тѣгерегине айланып, тепсей, тилек жырланы алай айтхандыла. Ала кѣп тюрлю болгъандыла. Хыйны, тилек, байлау магъаналары болгъан сѣзлени уучула жашлыкъларындан билгендиле. Отну жагъа туруп, отха хазырланган отун жаркъалагъа да ол сѣзлени айтып, «хыйны

этип», алай салгъандыла. Отну кючю бла ол сёзле тейрилеге жетгендиле.

Аны бла бирге, бир-бир уучулары ёз байлаулары да болгъанды. Сёз ючюн, Къочхарланы уучу тукъумда аллай байлаутилек эсимдеди – аны жаланда кеси тукъумубуздан чыккыган уучула айтхандыла, башхалагъа билдирирге суймегендиле. Атадан – балагъа, тамата уучудан – кичи уучугъа ёте келгенди. Аладан бири былай эди:

*Тейри-табу, тейри-табу, къочхар, къочхар,
Къочхар-мюйюз, тейри-табу, Апсаты.
Табу-уя, тейри башы, кийик, кийик,
Къочхар-мюйюз, тейри-табу, Апсаты...*

Бу сёзлени биз, бусагъат заманны адамлары, ангыламагъанлыкыгъа, ала мажюсю заманлада уучула бла тейрилени арасында бек ангылашыныулу келечи сёзле болгъандыла.

Хы, отну тегерегине айланып тепсеу. От ёчюлгени бла тенг, уучулары тауушлары да ёчюлгенди. Андан арысында ала бир бирлерине эштдирип селеширге эркин болмагъандыла. Айттырыкъларын белги бла, къол, бет кыымылдаулары бла билдиргендиле. Элден шош кетгенлерича, адет этген жерлеринден да шош кетип, кийик жалаулагъа беччанла салып, тохтагъандыла. Кийикле чыккъсала да, тамата уучу атхынчы, не ол белги бергинчи, кичиле атаргъа эркин туююл эдиле.

УУГЪА ЧЫГЪАР АЛЛЫНДА

*Байдаланы Магометни баяны.
Тегенекли, 07. IX. 1973*

Уучула, уугъа чыгъып, тауда кийик марар аллында, кече къалгъан жерлеринде от этип, отха, отну юсю бла Апсатыгъа табу этгендиле: отну тегерегине тохтап, ташны не бир тёммекни кийик этип, аны таякъла бла «къуууп» не «туююп», табу жырла да айтхандыла. Аллай жырланы уучула кёллеринден билгендиле; от этип тохтагъан жерлери къаллай болгъанына, анда къаллай жаныуарла жайылгъанларына кёре, кеслери да туудургъандыла. Мен билип, сёз ючюн, быллай табу жыр бар эди:

*Жан, отум, жан,
Жан, жан, ёчюлме.
Апсаты ючюн жакъдым,
Анга кзор болсун жаным!*

*Жанып тур, жарытып тур,
Жолдагъыны танытып тур,
Къолдагъыны арытып тур,
Ёчюлмейин, барып тур.*

*От жаггамда кҗалып тур,
Кийикни да, кҗоянны да,
Доммай бла кҗабанны да,
Ма былай, былай кҗагҗып
тур!*

*Бизге жолну жарыт деп,
Уча малны таныт деп,
Жакҗдыкҗ сени,
жандырдыкҗ,
Гюрюлдетип алдырдыкҗ.
Айландыр бизге малланы,
Доммайланы, бууланы,*

*Зурнукланы, кҗууланы.
Огҗаргҗысын, беклисин,
Сюеклисин, этлисин;
Суйюп, тилеп, жакҗгҗанбыз,
Апсатыгҗа да айтханбыз:
От да сени, биз – сени,
Тауда мал да – бют сени!
Кютген малынг кҗеп болсун,
Берир халынг тап болсун.
Бергенингден кҗалгҗаны
Женгил-женгил айнысын,
Чомартлыгҗынг айтылсын!*

УШХУЛА САЛЫУ

*Кҗочхарланы Тахирни баяны.
Терскҗол, 14. IX. 1972*

Уучуланы дагҗыда бир адетлери «Ушхула салыу» болгҗанды. Тау артында сона (сван) уучула бҗрю ёлтюрюп, аны терисин тулукҗ сыдырып, ушхуланы аны бла этедиле. Бахсанчы уучула ишек ирикни тулугҗундан этедиле.

Уугҗа тебирегенде, ол, бу деп, кҗаугҗа-кҗууум этмей, ишек ирик сойгҗандыла. Тулукҗ сыдырылгҗан терисин кҗургҗакҗ саламдан толтуруп, биргелерине элтгендиле. Ирикни башын, жауурун кҗалагҗын да бирге салып, «Апсатыны юлюшю» деп, аны да элтгендиле. Ушхуланы окҗ (садакҗ) жетер аралыкҗда салып, Апсатыны юлюшюн да аны кҗатына салып кҗойгҗандыла. Ол адетни этгенде, быллай табыныу жырла жырлагҗандыла:

*Кҗара малны башыды,
Чомарт бийни ашыды!
Сен бергени беребиз,
Сени сыйлы кҗеребиз.
Санга, ойра, базынып,
Берирсе деп келебиз!*

*Берсенг бизге семиз кийикни,
Эти бизни, териси – сени!
Былай келген уучуну да,
Алгҗаны – элни, алгҗышы –
сени!
Акҗ Апсаты, сакҗ Апсаты,
Бизге бай учала сал, Апсаты!*

УУЧУЛУКЪ БЛА САБАНЧЫЛЫКЪ

*Ёзденланы Томпаны баяны.
Къарачай, Хурзук, 24.08.1972*

Къалыубалада уллу тейри Тенгри адамланы жаратханда, аланы экиге юлешгенди – тишилеге бла эркекlege. Ол заманда жер юсюнде жаланда бир уллу суу барып балгъанды. Аны эки жаны да эки тюрлю жер болгъанды – бир жаны таула, бирси жаны ёзенле. Уллу Тейри ёзенни тишилеге бергенди, тауланы уа – эркекlege. Ала, суудан ётюр, бир бирге тюбемезча, сууну алай уллу этгенди. Эр кишиле таулада учулукукъ бла жашагъандыла, тиширыула уа – сабанчылыкъ бла. Сабанчылыкъ да неди дегенде, тиширыула тамыр къазып, аны ашап жашагъандыла.

Бир кюн ала суу боюнларында тамыр къазаргъа баргъанлай, бир сарыбоюн чыпчыкъчыкъ, чурасы бла не эсе да бир бюртюкчюкле келтирип, аланы жерге кёме тургъанын кёргендиле. Не болур деп, сейир этип, ол жерчикни малтамай, иги къарап, сакълагъандыла. Кёп турмай, алайчыкъда бир ариу кырдык чыкъгъанды. Дагъыда бир айдан а ол кырдык, ёсюп, къылкъыла ийгенди. Дагъыда айны бир кере толурун сакълагъанларында уа къылкъыла сютден толуп, энишге бюгюлгендиле. Сора ол сарыбоюн чыпчыкъчыкъ келип, чурасы бла уруп, къылкъыны силкгенди, андан жерге бир ариу бюртюкчюкле акъгъандыла. Тиширыула, чабышып, чыпчыкъны «битимин» сыйыргъандыла, кеслери, андан кёргенлерин этип, бюртюкчюклени, ашап къоймай, жерге басдыргъандыла. Алай бла тиширыула ашлыкъ сабан этерге юйренип, аны бла жашагъандыла. Хар тиширыу кесини сабаныны башына ол сарыбоюн чыпчыкъны ашлыкъдан этилген ушхуласын салып болгъанды. Анга сабан чыпчыкъ деп атагъандыла.

Эр кишиле, уугъа жюрюп, эт ашай болгъандыла.

Бир жол ала, уудан келе, сууну ары жанында четенле кётюрюп, сабадан келе тургъан тиширыуланы кёргендиле. Учучула, алагъа битип, амалсыз болуп тохтагъандыла. Уллу Тейри аланы бир бирден не бек тыяргъа кюрешген эсе да, тыялмагъанды. Къызгъан эр кишилени кими секирип, кими жюзюп, суудан ётгендиле. Тиширыуланы тегерекден алып, четенлеринден тутуп, «Не элтесиз четенле бла?» – деп соргъандыла.

«Четенледе элтгенибиз къарын ашыбызды», – дегендиле тиширыула.

«Ол къарын аш къалай болур! Къарын аш деген ма былай болады», – деп, кийик учаны кёргюзтгендиле. Тиширыула анга ийнанмагъандыла.

«Келигиз сора, – дегендиле эр кишиле, – сиз да, биз да билгенибизча аш этейик да, ашап кёрейик».

Алайда тохтап, тиширыула да, эр кишиле да, энчи-энчи тохтап, кеслери этиучю ашларын этгендиле. Тиширыула – ашлык къалачла, эр кишиле – кийик шишликле.

Эки къаууму этгенни да ашап кёргендиле. Кёрселе уа – зынтхы къалач бла эт шишлик бютюн да татыулу! Эт бла мирзеу бир бирге алапат жарашханларын кёрюп, кеслери да алай жарашыргъа суйгендиле. Алайда Уллу Тейрини буйругъун унутуп, хар жаны да, юйреннгенича, къарын ашны алай мажарыргъа, алай а бирге ашап, бирге жашаргъа келишгендиле.

Андан бери уучу эр кишиле бла сабанчы тиширыула бирге жашайдыла.

ИТЛЕ СЮЕК ЮЧЮН НЕК ТАЛАШДЫЛА

*Ёзденланы Томпаны баяны.
Къарачай, Хурзук, 24. 08. 1972*

Къалыубалада, адамла уучулукъ бла жашагъан заманда, бир уучуну эки эгер ити болгъанды. Уучу эки итин да бирча суйгенди, хар заманда ашларын – не тюрюлү эт, сюек, башха зат болса да, теппе-тенг этип бергенди, хар заманда аланы алгъа ашатып, тойдуруп, кеси алай ашагъанды.

Заманланы бир заманында уа уучула, жыйын болуп, доммай уугъа баргъандыла. Уллу уру къазып, юсюне чырпы атып, ары жанлы жыгъылып тюшерча этгендиле. Жел урмагъан жанында тохтап, марап тургъандыла. Бир заманда бир уллу доммай бугъаны ары тюшгенин кёрюп, чапхандыла. Жютю къазыкъла бла жан жанындан чанчып, бугъаны уруну ичинде къарыусуз этгендиле. Алайсыз доммай бугъаны урудан ёрге къалай чыгъарлыкъ эдиле!

Бугъаны къарыуу кетгенден сора аны урудан ёрге, къазауат этип, чыгъарып, сойгъандыла. Этин уллу къазанда биширгендиле. Юлюшле этип, юлешгендиле. Эки эгер итни иесине жапхакъ жетгенди. Ол а бир татыулу эт! Уучу бир аман ач эди да, итлерин да унутуп, аланы юлюшлерин да кеси ашап къойгъанды. Кеси тоюп къараса – итлери ач! Жапхакъ сюекни эки сындырып, тенг эталмай, охо, бирге кемирсинле дегенди да, сюекни алайлай алларына атып къойгъанды.

Ач итле сюекге чапхандыла. Талашхандыла. Аллай бир талашхандыла, – бир бирлерин ёлтюрюнчю.

Быллай хапарла къалыубалада болгъандыла, халкъла бары да бир болгъан заманлада. Жашауда жарашыулукъ излей эсегиз, хар итни да кеси сюеги болсун, хар тиширыуну да кесини эри.

КЪАЯ КЪЫЗЛА

Отарланы Харунну баяны.

Кёндеден, 17. 04. 1968

Бир кече мен, уугъа барып, дорбунда къалгъанымда, быллай бир иш болгъан эди. Уллу от да этип, тубюме заба саламдан иги да къалын илистин салып, жатдым. Кёп айланып, арыгъан эдим да, терк жукъладым. Бир заманда юйюмде олтуруп тургъанча болдум да, эшикден эгечим да, мен тилеп тургъан къыз да бирге кирип келди. Секирип туруп, алларына келдим. «Кел бизни бла», – деди. «Къайры?» – деп сормай, уллу жунчуулу болсам да, биргелерине тебиредим. Мен танымагъан бир сейир жерледе иги кесек айландыкъ. Барабыз, барабыз къайры эсе да. Ала, бир бирге бир затла айтып, къыл-къыл этип кюледиле. Мен да эгечим бла суйген къызымы ызларындан барама, алагъа бир затла айтханча да кёрюнеме. Къая эринине жетип, нек эсе да аланы алларына атлагъанымлай, «Э-эй...» – деп, ким эсе да къычырыкъ этгенча болду. Эсима келгенимде, тюз да къая эрининде сюелип тура эдим, энди бир къымылдагъанымлай, андан энишге таярча. Къатымда киши да жокъ.

Айтсам, бир заманда да мен айжек (лунатик) болмагъанма. Болуучудула аллай адамла – жукълап тургъанлай, къобуп айланыучула. Айжекле. Мени аллай аурууум да жокъ эди, бу не сейирди дегенни айтып, кёп сюелдим. Борбайларым къыркъылып, дорбун тубюнде илистин мулжарыма кючден жетдим.

Артда билдим, кече мени алай алдагъан къая къызлары болгъандыла. Къая къызла бардыла деген кертиди.

АЖО БЛА СОНА

Ёзденланы Томпаны баяны.

Къарачай, Хурзук, 24. 08. 1972

Дунияда уучуланы бары бир юйюрдэн чыкыгъандыла. Ала къайда жашасала да, къайсы тилде сёлешселе да, уугъа жүрютген сауут-сабалары къаллай болса да, ала бары бир теирини – Тенгрини кёз туурасында болгъандыла. Дунияны бир жанындагъы уучу къалай жүрюгенин дунияны бирси жанындагъы уучу билип болгъанды. Да халкъла ол заманлада бары да бир юйюр эдиле сора уа! Тау артында сонала бла бизнича. Хурзук башларында, бурунгу Къуудун элде жашагъан Ажо уучу бла Тау артында Цинкари элде айтылгъан уучу Бечел да,

ма алай къарындашла болгъандыла, кеслери билмегендиле ансы.

Айтылгъан адам а узакъ жерледе эшитилмей турамыды! Ажо да эшитип болгъанды Бечел уучуну хапарын, Бечел да, хы, сонала кеслери анга Бечо дей болур эдиле, Къарачайда Бечел эди ансы, – хау, Бечел да эшитгенди, баям, Ажо батырны таукъоймаз жюриююн. Къалай-алай эсе да, кюнлени биринде, уучу адетге кёре десек – кече арасында, Къуудун элни орамларында итле юргендиле. Ажо ит къаугъагъа чыкъса уа, къабакъ аллында ат тепчилдеген таууш, ким эсе да сона тилде жырлайды. Ажо жалан эди да, ичкери болуп, къамасын алады, келип, къабакъларын ачады. Кечеги къонакъ, атдан тюшмей, салам да бермей, къарачай тилде Ажону кесинден эсе да шатык сындырып, айтады:

– Къонакъ алмаз уучу сен эсенг да билмейме, къабакъ аллына келгенме да, атым тохтагъанды ансы, кесим тохтамагъанма. Аtdан тюшмегеним аны ючюндю.

Ажо ангылагъанды келген атлы бош адам болмагъанын. Ол да, жолоучуну кесича, лакъап бла селешгенди.

– Салам бермеген жолоучуну юйюне чакъыргъан – баштакъ болур, къарыууна базынмагъан жаншакъ болур! – Ажо, артха туракълай, къабакъ эшикни этерден болгъанды.

Келген атлы, атдан женгил тюшюп, къамичисин Ажону юсюне атханды – ол да бурунгу эр кишилени жарашыу белгилери эди; къонакълыкъ, ёзденлик излегенни белгиси. Бирси, жарашырдан болса, къамчини алып, аны иесине баш ийгенди, туз-дамгъа чакъыргъанды. Ажо да, бу жол къабакъланы кенг ачып, келгенни атын алгъанды, юйюне чакъыргъанды.

Ажо Бечелни юч кюн къонакъ этгенди. Хоншу-тийре да, ким тана, ким ирик союп, Къарачайда жюриюген адетге кёре, Ажону къонагъыны намысын кёргендиле. Эки уучуну да уучу таурухларына тынгылагъандыла. Андан сора Ажо Бечелни Къарачай таулагъа уугъа чакъыргъанды. Уугъа дегенде да, бийик таулада уучулукъгъа. Ажо Ажо болмаз эди, эбизе къонакъгъа къылыкъ кёргюзтмесе – гюржю ёхтемлик Къарачайда эртте жюриюген бир бош хунер болгъанын кёзюне тутмаса! Ол а – не? Ажо иги билгенди – бийик таулада уучулукъ этген уллу жигитликге саналгъанын! Жуслан, жолбарс уугъа, айыу талашха чыгъыу – эбизе халкълада уучуну жигитлигин белгилеген шарт болгъанды. Ма аны баямлап, Ажо да Бечелни Къарачайны бийик тауларына – Минги тауну тиклерине – андан чакъыргъанды.

Да Бечел да чынтты эбизе эди, уучулугъундан тышында да эбизени тау тыймаз дегеннге келишген! Чыкыгъандыла! Элде, тап, юйде окъуна аланы кетгенлерин киши билмегенди. Ол кече Къуудунда итле да юрмегендиле.

Танг атаргъа ала Гоначхир аягъындан киргендиле. Бёрю атып, кечеге ушхула этгендиле – гюржюде ушхуланы бёрю териге этиучюлерин биле, Ажо кёноагъына жукъ айтмагъанды. Гоначхир тамагъында Гола ташха жыйышып, алайда Апсатыны намысына уллу от жакъгъандыла, ушхуланы да такъгъандыла; экиси да – бири сона тилде, бири къарачай тилде адетлени бир да жангылмай этгендиле, оллахий-лазим, макъамлары да чалынмагъанды. Танг белги берип, чолпан жулдуз чыкъгъанлай, Бечел айтханды:

– Кел, Ажо, айыу уугъа барайыкъ. Сауут-сабабыз былайда къалсын, кёолубузгъа жаланда бичакъларыбызны алайыкъ.

– Айыу бла сермешир ючюн быллай бийиклеге чыгъар кереги жокъ эди, тёбениракълада да бардыла ала, – деп, жусланнга, жолбарсха кёзю къараса да, Ажо угъай демеди. Бек ахшы деп, сауут-сабасын тешди, белинде бычагъы бла къалды.

Терен чегетледе айланадыла. Къалын агъачда айыуланы да сакъ заманлары, ашдан тоюп, къарыулары кьутуртхан заман. Ажо сагъышлыды: энди алларына айыу чыгъып къалса, адетге кёре, ол алчылыкъны кёноакъгъа берирге тийишлиди. Ол а, тюзю, ёлюм бла жашауну арасы. Эркинмиди ол кёноагъын аллай ажымлыкъгъа салыргъа? Ол аман хыйлачы начас не менме деген адамны да, ых этдирмей, чачып кёояргъа боллукъду. Алай деп, адетни уа къалай бузсун?!

Ажо сагъышлары бла алай булжугъан сагъатда, бир залим къара-мор айыу алларына чыгъып къалды. Уучула экиси да аны тенг кёрюп, агъач артына жашырындыла. Деменгили айыу – кёзге бир да болмагъанча кьууат эди. Ол, бурнун ёрге жыйырып, ёкюреди. «Баям, бугъалыкъгъа барады... Жаныуарла байдыргъан заманды», – деп шыбырдады Ажо. «Алай эсе, тиерге жарарыкъ туююдю», – деди Бечел. Бугъа айыуну озма кёюп, андан ары айландыла.

Иги кесек барып, бир белден аудула. Чатда доммай сюрюу бар эди. Кезде тохтап, къарайдыла. Угъай, доммай атыу туююдю муратлары. Бир бирлерине жукъ айтмасала да, кёзлери бийикге къарайды – кюч сынашыргъа суюдиле. Бир жол Бечел гюржю тауланы бийигинде барсха, жолбарсха тубегенди. Аны бла сермеширге тюшгенди. Алай ол аны Ажогъамы айтырыкъды! Аллай огъурсуз, кючлю, секиргич жаныуаргъа бирден тубеп, къарачай уучу бла тенг кюч, усталыкъ сынашыргъа суюди. Уучу къыял – кьоркьууну сан этмей, сермешге чыгъыу – Бечелни къанындады. Ажо уа десек, ол а андан да озгъан бир! Кёргенди айыу, жолбарс дегенлени.

Барадыла. Жети таудан аудула, жети къырдан чыкъдыла. Бёрюле да кёрдюле, тюлкюле да къачырдыла. Бирине

да тиймедиле. «Не излейбиз?» – деп сорушургъа уа бир бирге бет этедиле.

Арып, бугъейле тубюнде олтурушуп тургъанлай, адыр айланчындан бери тюнене аллары бла озгъан айыудан да деменгили барс чыгъып къалды. Эки уучу да тенг секиришип турдула, жия тартылгъанлай, тартылды сингирлери! Адетни бузса, Ажо секирлик эди барсха! Адетни билмесе, Бечел да къоярыкъ эди анга биринчиликни.

Ажо эслеген да этмеди Бечел къалай секиргенин! Угъай, ол учхан этген эди! Учмаса, ол барс бла къучакълашып къалгъынчы къалай эслемеди! Ажо, эки деменгили кючюну тутушхананы алас-булас кёре, кеси да чапды. Бичагъы къолунда болгъанын жалаанда жетгенде билди. Энди барс бла Бечел жерде жагъалашадыла, къайсы жыкъгъанын Ажо эслемегенди. Бечел эки къолу бла да барсны бойнундан тутханды да, аны, къылычла кибик, къызыу, жютю тишлерин кесине жууукъ къоймайды; барс а, ал тырнакълары бла уучуну къабыргъаларындан алгъанды да, къымылдатмайды. Бечелни бычагъы да берлакъда тюшюп турады. Ажо, сермеп, барсны къуйругъун юздюрдю. Андан сийген къан бетине да чачылды. Бечел, кюреше кетип, барсны бойнундан бир къолу бла тутаргъа жетишди да, бирси къолу бла аны ал бутун къабыргъасындан айырды. Онглуракъ болуп, юсюне къапланды. Ажо, сермешгенлени төгереклерине айланып, сейирге къарайды. Бечелни кёзлери, къутургъан этгенча, жукъ кёрмейдиле. Ол, бир такъыйкъада, бичагъын излегенча кёрюндю. Алай ол азчыкъ да булжугъанлай, барс аны чачарыкъды. Анга такъыйкъа тамамды. Ажо бу жол бичакъны барсны къолтукъ тубюнден урду. Жаныуарны ёкюргени эки уучуну да сангырау этерге жетишдирди. Кырдык да, барсны, Бечелни юслери да къанды. Энди жаралы барс бютюн да къарыулу болгъаннга ушайды. Жан къазауатында Бечелни онглай башлады, аны къарыуу борбайгъа таяна башлагъаны туурады. Ажо уа барсны юсюнде бичакъ ойнатыргъа боллукъ эди, алай ол жаныуар, огъурсуз болгъанлыкъгъа, болмагъанча ариу эди; уучула бу сермешден сау къалып, артда аны терисин не Ажо – Бечелни къатынына, не Бечел – къарачай бийчеге хадак этерге тюшселе, кёп жеринден тешилген терини не сыйы боллукълду? Дагъыда, артда Ажо Къуудун ныгъышларында айтыучугъа кёре, аллай жаныуарны узакъдан атып ёлтюрген бир ишди – уугъа чыкъгъан адамгъа алай тийишлиди. Да биз, дей эди ол, тауда бек кючю жаныуар бла бетден-бетге тубеширге суююп, бир бирге да къыял кёргюзтюрге иш этип чыкъгъан эдик бугъейли бийиклеге. Сора анда жан ючюн деп, хомух болургъа, бичакъ оюн этерге тюшмей эди.

Ахыр-ауалда, экибиз да бирден болуп, барсны онгладыкъ дей эди Ажо. Бечелни да, барсны терисин да, кюрес къурап,

анга салып тюшюрген эдим этекге. Юйде къарачай амалла бла ай кёзюне бакъгъан эдик жараларына. Сау этип, жамычы да, бёрк да кийдирип, алай ашырдыкъ Ата журтуна. Ол а барс терини къарачай бийчеге хадак этген эди...

ИЧИНДЕГИН ТЫЯЛМАГЪАН

*Журтубайланы Галаны баяны.
Кичибалыкъ, 16. 10. 1979*

Къайырбек бла Зауурбек деп, эки уучу ууда айлана болгъандыла. Уча тюшмей, ач да болгъандыла, арыгъандыла. Агъачда алай олтуруп тургъанлай, къой макъыргъан таууш эшитгендиле.

– Баям, узакъ болмай, къой къош барды, – дегенди Къайырбек.

– Къошну-мошну билмейме, жууукъда сюрюу барды, – дегенди Зауурбек.

Алайдан, эки уучу да, туруп, кеслерин къой макъыргъан таууш жанына атхандыла. Сыртха чыгып къарасала, къой сюрюу. Къойчу кёрюнмейди. Уучула бир бирге къарашхандыла. Хыйла зкисини акъылына да тенг келгенди. Алгъа башлап айтыргъа уа бири да базынмайды.

– Да... неси барды, – деп, Зауурбек сюрюу таба термилип къарагъанды.

– Къойчу да кёрюнмейди... – дегенди Къайырбек. – Агъачда экибизден сора жан да жокъду. Биз бир токълу кесип ашагъанлыкъгъа, аны ким билликди?

– Шишлик ийисге адам иш келип къалса уа... кийик улакъ атханбыз дербиз да къоярбыз. Биз уучула болгъаныбызны ким билмейди, – деп, Къайырбек Зауурбекни бютюн да таукел этдиргенди.

– Экибизден сора аны биллик жокъ, биз а кимге айтырыкъбыз...

– Анга уа бек къаты болурбуз...

Алай бла алаамат уучула Къайырбек бла Зауурбек, сюрюуден бир ишек ирикни тутуп, агъачны теренине тартадыла. Кесип, шишлик этип, тоядыла. Алайда жатып, жукълагъан да этедиле.

Экинчи кюн да айланадыла ууда. Жукъ да мажаралмай, бир къошха келедиле. Къошда уа къойчула, жыйылып, лахор эте. Жомакъ айтадыла, жырлайдыла.

– Жанлы тутмагъан эсе, сюрюуде бир ирик жетишмейди, – деди жаш къойчу.

Келген къонакъла, бир бирге къарашып, шум болдула.

Эт ашап, шорпа ичип, тынчайыр заман жетгенде, «Сюрюню башха къоранчы болмай, ыстауатха жыйылгъан эсе, бир къарайым», – деп, къош тамата тышына чыккъды. Къайырбек да, илкичде сауут-саба жаууннга жибимесин, тап салайым деген сылтау бла аны ызындан болду. Тамата, ыстауатда къойланы санай туруп, ол къош таматаны хапаргъа булжутуп, санаудан ажашдырыргъа кюрешеди. Баям, къош тамата уста киши эди, санаудан жангылгъанны къой, Къайырбекни кесине ишекли окъуна болду. Ишек ирик жетишмегенин толу билип, уучугъа къарады. Къайырбекни бет къарамын жибермей, айтды:

– Къой сюрюню бюгюн къайтаргъан жашны жасагъын бермей жарарыкъ туююлду, сакъ болмагъанды.

Къайырбек, къош таматаны сынчылай, сауут-сабасына къарайды.

Экиси да къошха къайтханларында, Зауурбек не эсе да бир кюлкюлю затны юсюнден айта, жаш къойчугъа да кюлкю тарып тура эди. Къайырбек, тамата тас ирикни унутур эсе деп, нөгегин осмакълады:

– Аллай бир не сейирлик затла айтаса былагъа, эртте уучуланы тасхаларын айтмай эсенг? Эки уучу болуп, агъачда атаргъа жаныуар тапмай, сюрюуден ишек ирик тутуп, аны сойгъанларын...

Къош тамата, ишек ирикни къайда ажашханын ангылап, Къайырбек бла Зауурбекге кезиу-кезиу къарады. Кюлдюрген десенг, къошдагъыланы ол кюлдюрдю:

*– Кийик сунуп, токълу ургъан Къайырбек,
Жилик сунуп, чолпу жутхан Къайырбек, –*

деп, бедиш этди.

– Мыйыкълары андан жау эди быланы, – деп, къойчула, къарынларындан тута, мулжарларына ауа эдиле.

Залим уучула къошдан къачып чыккъгъандыла. Иги да узайгъандан сора, Зауурбек:

– Ай, сени огъесе, не тынч ачылгъан киритинг бар эди, – деп, Къайырбекни самаркъаугъа алды. – Ичиндегин тыялмагъан, урлап ашаргъа уялмагъан, – деп, мисал да жарашдырды.

Алай бла ишек ирикни эки уучу да тенг ашагъан эселе да, айыбы Къайырбекге тюшгенди. «Урлагъан тутулмады да, аны айтхан тутулду», – деп андан айтадыла. «Къолу тыйгъысыз тюзелир, тили тыйгъысыз тюзелмез», – деген мисал да барды.

АГЪАЧ КЪЫЗЫ

Голаланы Муссаны баяны.
Къарачай, Къарт-Журт, 27. 08. 1968

Апсатыны санап-санагъысыз къызлары бардыла. Ала, кийикле болуп, бийикледе кютедиле, къая къызлары болуп, къаялада оюн къурадыла. Адам къызла болуп, уучуланы да терилтедиле. Къая къызла бла Апсатыны къызлары бирдиле. Аланы ариулукъларына жетген ариулукъ жокъду.

Бизни тукъумда айтылгъан уучула кѣп болгъандыла. Мени уллу атам Алиймырза айтып билеме, атам Иссаны ауузундан да кѣп эшитгенме, бу жомакъ туююлдо, керти да болгъан ишди.

Бизни атауул юйюбюз Махар тюзню суу жагъа къууушунда, уллу агъачны къыйырында болгъанды. Атам Иссадан санап, бешинчи атада – ол а Голаланы Гола болгъанды, – туугъан сабийле кѣмеден ъле да кете, Гола къартая кетгинчи, анга сабий тохтамагъанды. Энди Аллах буюрмагъаннга не амал деп, умут юзюп, тунгюлюп тургъанлай, бир жашчыкъ туугъанды. Энди уа тохтар эсе уа деп, анга Тохтар атагъандыла. Къарап, адамны кѣзю тоймазча, бир ариу сабий. Ол заманда Голаны атасы Томпа да сау болгъанды. Жашчыкъ ъсе келгени къадар ариудан-ариу бола, мынга аман кѣз къарамагъа эди деп, Томпа аны орамгъа чыгъаргъа да къоймагъанды.

Тохтар акъылбалыкъ болгъанлай, юйде не жумушха да къоло жарашып башлагъанды.

Бир кюн Томпа, сабаннга бара, Тохтарны къатына чакъырып, былай айтханды:

– Мен Огъары Мырыда сабаныбызгъа барама. Сен да юй жумушладан бошагъанынглай, келе кел. Агъач ичи бла келликсе, къайда да адам иш тюбесе, не салам берме, не салам алма.

– Бек ахшы, – дегенди Тохтар.

– Агъач бийче тюбесе уа, бютюнда сакъ бол, аны ариулугъу кѣп жашны жойгъанды.

Тохтар, юйде ишлени тамам этип, жолгъа чыкыгъанды. Таматаланы айтханларын жерге салмай этерге юйренген жаш, уллу атасы айтханны эсинде тутуп, агъач ичи бла сабаннга жетерге ашыгып бара тургъанлай, къалын нарат агъач эки жарылып, аны ичинден бир ариу къыз чыкыгъанды. Къап-къара къалын чачы, аркъасы бла энишге тѣгюлюп, жерге жете.

– Жол болсун, жигит, – дегенди Агъач къыз, ариулугъу хауада булгъана. Тохтар, Агъач къызны сыфаты хауада да бир ненча къыз болуп, къалкъа, чачы бла кюнню жаба, къарангы эте, ача, тѣгерекни жарыта тургъанын кѣргенди. Кеси

уа Тохтаргъа жууукъ келип тохтагъанды. Тохтар, ауузундан сөз чыгъармай, кетерге ашыкъгъанды.

– Кимсе, мени агъачымы кюнча жарытхан жаш? – деп соргъанды Агъач къыз.

Тохтар, тиширыуну ариулугъуна къараргъа къоркыгъанча, баш тебен болуп, тап, солууун окъуна чыгъармагъанды.

– Сыфатынг эрча кёрюннгенликге, хомух болурса дейме, жашчыкъ? – деп, Агъач къыз, ары ётюп, бери ётюп, Тохтарны къозутуп башлагъанды. – Огъесе мени бузугъум болуп, аны ишми кёресе? – Аны бла Агъач къыз Тохтарны аллында, бетине мудахлыкъ алып, башын энишге ийип сюелгенди. Тохтар анга бир зат айттайым дегенлей, «Къайда да салам алырса не салам берирсе», – деп, уллу атасы Томпа айтхан сөзле эсине тюсюп, гып болады. Бир жанына бурулуп, теркирек ётюп кетерге кюрешеди. Агъач бийче, аны аллына тохтап, жибермейди.

– Къайры баргъанынгы айтмасанг, иерик туююлме, – деп, чачы бла аны толусунлай тумалайды. Ызы бла кесине тартып, къучакълайды да, былай айтады: – Жийиргеннгенми этесе менден? Огъесе, сен жюрюген жерледе менден ариу къызламы бардыла? – Алай айтып, Агъач бийче чачын артха атады да, нюр жаннган бетин Тохтаргъа буруп тохтайды. Кёзлери от жанадыла. – Мен Махар наратыны патчахыны къызыма, – дейди ол. – Мени байлыгъым Хурла кёлюне сыйынмайды, Гоначхирде кырдыкладан эсе кёпдю... Къалам Махарны наратларындан эсе бийикди... Атам барын манга бергенди! Ал мени! Мен сени юсюнге чачымы жабарма! Кече къарангыда жарыгъынг болурма! Жолунгу мени тишлерим жарытырла! Кёзлерим – сагъайтыгучу жулдузларынг болурла! Не сюйсенг да табарса, сенден насыплы эр киши болмаз...

Тохтар Агъач бийчени бир айтханына да къулакъ салмайды. «Бу палахдан къачан къутулурма?» – дегенден ёзге акъылында жуку да болмайды.

Жашны алай кёргенде, Агъач бийче адыргы этип башлайды. Къоллары кёкге узатып:

– О, мени агъачым, агъач бийим, кел! Кел, бу эр кишиге акъыл бер! – деп тилейди. Аны бармакълары бирем-бирем сюелип, хар бири кесича тюрсюн алып, хауада эрий, жангыдан бите, жаратыла тургъанча кёрюнедиле. Агъач бийче аланы бирге жыйып, жумдурукъ этип, Тохтарны кёкюрегине урады, дагыда жайып, кёкге узатады.

Тохтар аны: «Сен мени жалан да он жылгъа эрим бол!» – деп тилегенча алай ангылайды. Тохтар терилмезден териледи. Билегин кёкге узатып, беш бармагъын кёргюзтеди. Алай даулаша, иги кесек турадыла. Агъач бийче къолун силкеди да, Тохтарны къатында жети субай нарат ёсюп, башлары кёкге жете, шуууддап къаладыла. Тохтар эки билегин эки жанына

узатады да, ала юч наратха жетедиле. Агъач бийче ёлчеуге чачын салады. Ол беш наратны аралыгъын тутады. Ол заманда Тохтар наратланы бирин къучакълап тохтайды. Агъач бийчени чачы къысхарып, юч наратха кючден жетеди. Тохтар, угъай деп, баш чайкъай, ол юч наратны тегереклерине айланады. Болмаз кългъанда, Агъач бийче кекге жангыз бармагъын сюейди. Тохтар кълараса, кълатында наратланы бири да жокъ. Анга сейир этгенча, тегерегине къларай, Агъач бийчеден айырылады да, кълача киреди.

Ол кюн ингирге дери Тохтар уллу атасы бла бирге сабанда ишлейди. Юйге кълайтханлай, арыгъан сылтау бла, жабагъы тюбюне кирип, жатып кълалады. Жатса да, жабагъы тешекде алгъынча, тынчлыкъ тапмайды. Алай жатып тургъанлай, къллуна бир суукъ зат урунады. Кълараса: къларангыда кълара жабагъыны жарытып, бир уллу жилин жатады. Тохтар, сескенип, тешегинден бияры чартлайды. Жерине жатаргъа уа кълоркълады, юйде бирсилеге билдирирге да базынмайды. Кечеси аман бла кетеди. Танг ата, ырмах болуп, бир такъыйкълагъа кълалкълыгъанлай, ол жилин Тохтарны ичине кирип кълалады.

Тохтар кеп мычымай уянады. Бир зат да сездирмей, юй жумушлагъа къларайды. Болсада, хар заманда басымлы, тынч Тохтар, олду, буду деп да болмай, азып башлайды. Бир кълауум кюнден Тохтар адам танымазча тюрленеди. Кълатына келип жукъ соргъланны аузуна кълапханча этеди. Уллу атасы Томпагъла окълуна кълайырылып кълалады.

Бир кълауум кюнден Тохтар, Махар тюзге кетип, агълачда кечге дери турады. Кече ортасында кълайтып, ашагълан-ичген да этмей, жатып кълалады. Жатса да, кезюне жукълу кирмейди. Жабагълы тюбюнде жилинла сюркелгенлери тохтамайды.

Бу кечеси бирси кечеледен да аман болуп, тангнга алай чыгълады. Танг атып, жарыкълда кълараса, жабагълыда бир жилин да жокъл. Жаш ол кюн да, соргъланы-оргъланы болмай, Махар ёзенни терен агълачына кетип, биягълы кълызны кёрюрем деп айланады. Бирде нарат залыны жырып баргъланлай, къларасауут кюмюшча жылтырагълан бир узун иничге жилин, иничге субай наратха бурулуп келип, аны боюнуна чёргеледи. Бир кесекден а жерге учуп тюшюп, аллында сюркелип тебирейди. Тохтар, кеси да ангыламай, ызындан барып, Махар ёзенни теренинде, нарат агълачны кълбынында бир сейир кълалагъла жетеди. Кирсе, Агълач бийче жибек тоханада жанындан жатып.

– Келдингми, келмедингми? – деп, Агълач бийче элбер чалдырып сёлешеди. Алай айтып, биринчи жилиннга аны ичинден кетерге буюрады. Жилин Тохтарны ауузундан суурулуп чыгълады. Жерге тюшюп, сюркелип, кълаладан чыгълып кетеди. Олсагълатдан Тохтаргъла да алгълыннгы тынчлыгълы кълайтып, ол жан сабырлыкъл алады.

– Къаланы алтыны, мени патчахлыгъым да сениди! – дейди Агъач бийче Тохтаргъа. – Ал мени, ал! Экибизни да насыплы эт!

– Алама! – дейди Тохтар.

Уллу атасы Томпа да, ёз атасы Гола да Тохтарны агъачдан къайтырын кёп сакълагъандыла. Аны барысындан да бек уллу атасы Томпа сюе эди да, тёзалмай, излей чыгъады. Кёпмю, азмы изледи, бир кюн агъачны теренине кирип, бир талачыкъгъа чыкъды. Къараса, кырдык юсюнде бир тиширыу жыйрыкъ. Аны ичинде буу мюйюз, сютю бла. Ийисгесе, къайдан эсе да Тохтарны ийиси урады. «Къайда да болсун, мени жашчыгъым былайдады», – деп, Томпа аны атын айтып къычырады. Агъач ичи, сангырау болгъанча, Томпа, тап, кеси окъуна кесини тауушун эшитмей, иги кесек турады. Бир заманда буу мюйюз аны къолундан тюшюп кетип, сютю кырдыкга тёгюледи. Кырдыкда тиширыу жыйрыкъ да къымылдайды. Жыйрыкъны тюбюнден Агъач бийче чыгъады. Томпа аны излемей эди. Иги да тынгысыз болуп къараса, къыртишде дагъыда бир келек. Ол да булгъанды да, тюбюнден жаш чыгъып, Агъач бийчени къатында сюелди.

– Не айланаса, не керекди? – деп къычырды ол Томпагъа.

– Тохтар, суйген балам, кел юйге! – Томпа, кёз жашлары бара, кесин аны юсюне атды.

– Барлыкъ туююлме! – дейди Тохтар суху. – Барлыкъ туююлме!

– Сени алмай кетерик туююлме! – деди Томпа.

– Агъачды мени юйюм! Агъач бийче – жаным!

– Мен да айтама кет деп! Кетме деп... – Агъач бийче, узун акъ бутлары жерден айырылып, хауада ёрге-энишге бола, тепседи. Сора чачын кёкге атып, тегерекни къарангы этди.

– Мындан да къарангы этсенг да, сен жин уялыкъ, мен бир жары да кетерик туююлме, – деп, Томпа да кетмез терек болуп тохтады.

– Кетме, тур бизни бла, – дейди Агъач бийче.

– Кетмезме, не къоркъмазма биргеме келмесегиз! – деп, Томпа Тохтаргъа жууукълашады. – Туудугъум Тохтар, къыргъындан къалгъан жангызымса, кел юйюнге... Унутханмы этгенсе бизни?

Агъач бийче, тегерегин нюрлю жарыкъгъа алдыра, Томпа бла Тохтарны арасына киргенди. Ала айтханларын бир бирге эшитдиралмайдыла. Артда уа Махар ёзенини башындан уллу кюн чыкъды. Ызы бла сейирлик къанатлыла деменгили наратлагъа къона, жарыкъ чююлдешип, кёл таба учадыла...

Ол кече Голаланы уучу юйюрге Томпаны сакълай, киши да тынчаймагъанды. Бир заманда, от жагъада от да ёчюлюр-

ёчюлмез, гумуда, топ кибик, бир жарыкъ токал ары-бери учуп айланганын эслегендиле. Юй анасы Гелля, гумугъа баш бакъдырып, сейирге къалды: аны тубюне толан-толан тиширыу чач тешелип эди. Ол чач аллай бир къалын эди, узун эди – гумугъа да сыйынмай, уллу юйню тубюне да тешелип, къыйырлары арбазгъа да жете болгъандыла. Голаны арбагъы: «Ол Агъач бийчени чачыды, тиймегиз!» – деп селешгенди.

Гелля Агъач бийче да, туудугъу Тохтар да гумуда болгъанларын билди. Юйню алай жарытхан да Агъач бийчени акъ тишлери болгъандыла. Юйде хар адыр, кесича, бир жарыкъ жырчыкъны айтады. Къазанла да татымлы ашарыкъладан толу, ийнекле да сютлю... Гелляны гебенеги да окъа сырыулу, жатхан жери да къуу тешекли... Аны барын этген Агъач бийче, Тохтарны бек суйгенден кесини агъачын къойгъан бийче болгъанын байлыкъ эсиртген юйюр анасы ангыламады.

Бир кюн къарт ана къолуна къара къыптысын алды. Къайтып, гумугъа кирди. Агъач бийчени чачын кесип алып, уллу толанны юйге кетюрюп къайтды. Олсагъат окъуна къазан бла суу асып, чач тебени къайнай тургъан суугъа атды. Къазан къушпа-къуру болуп къалды. Къарт ана, бери айланып, къюрлерине къараса, ала да къуру.

Агъач бийче, эрттенликде уянып, жеринден кетюрюлдю. Башы женгилчик болуп тургъанын сезип, къолу бла тийип кёрсе – бир туюгу да жокъ.

– Ким кесгенди мени чачымы? – деп жиляды ол.

– Мен кесгенме! – деди Тохтар, ишни къарт анасы этгенин билип.

– Сен?

– Ёзге уа! – деп къайтарды Тохтар. – Менден сора сени чачынга ким тиерге боллукъду?

– Сен кесген эсенг мени чачымы – сени жашауунг ит жашауу болсун! – деп къаргъады Агъач бийче уучу Тохтарны. – Ууда аллынга кийик чыкъмасын! Юйде къатынынг сабий тапмасын!

Андан артха Голалары уучулукъну къойгъандыла. Айнымагъан тукъум да биз Агъач бийчени къаргъышы жетип болгъанбыз. Юй анасына келинни чачын кесерге жарамагъаны да, ырыс болуп, Къарачайда андан бери айтылады...

УУЧУ БАППУ

Гулийланы Габаны баяны.

Огъары Бахсан, 03. IX. 1973

Эртте, эртте, бек эртте, кюн Минги тауну башында кесини Кюнлю Къаласында тохтап, тегерекни алай жарытычусунда,

ай да жерде кюмюш дингил болуп айланыучусунда, талан агъачла уа ичлерин жилин жырмиз къалын болуучуларында, Адыр Суу теренинде, Таша Дорбунда жашап болгъанды ол Баппу деген уучу. Бу таулада анга дери уучу болмагъанды, Баппу биринчи уучу болгъанды. Ол, алаша къатангы кишичик, чабып, кийикни жетген, секирип, къутурган суудан ётген жигит болгъанды. Баппу алай госта кишичик болгъанлыкъга, къарыуу доммай бугъаны арт аягъандан тутуп жыгъаргъа жетгенди. Женгиллиги, гиртчилиги да анга кёре. Тик къаягъа ёрлеп кетген, терекни эм бийигине ёрлесе да, Баппуну ауурлугъундан аны баш бутагъы бююлмеген. Ма аллай эди Уллу Бахсанда бек алгъа уучу болгъан Баппу - балапан.

Баппуну эгер ити да болгъанды. Жетсеймез деп аты да. Баппуну эгер ити бош ит болмагъанды. Ол талан агъачда чашыракъ тауушну, жилин баргъан шыхыртны да эшитгенди, боллукъну да билгенди. Жетсеймез эгерни бек уллу алааматлыкъы да ол туююлдо. Эгерни туюю къыш чиммакъ, жазда – жашил, кюзде – алтын бетли, кеч кюзде уа – боз болгъанды. Эгерни алааматлыкъы аны бла чекленип да къалмайды. Бек уллу алааматлыкъы – аны бир къулагъы отча жанып, жылтырап къалыучусу эди.

Баппу-Балапан бек алгъа Эгерни тойдурмай, аны орунун къургъакъ, жылы этмей, кесине илистин салмагъанды. Бир кеч кюзде, Жетсеймезни да туюю боз бола башлагъанда, Баппу Адыр-Суу теренлерине кирип, андан Минги тауну сырларына да чыгып, адырлада, къоллада, сызгалада, суу келген къулакълада, жаргелледе, чатлада, къоюнлада, къырлада, ыранлада кёп айланганды. Жалпакъда жаз тауукъ тутханды. Кийик учаланы къая сериуюнледе къурутуп, кемикли сюеклерин Жетсеймезге кемиртип, кеси ёпке шишлик шишлеп, кечеледе чауул туюю дорбунда олтургъанды. Жырлап, Апсатыны кесин, малын да тынгылатып, жатар къайгъыгъа андан сора киргенди.

Ай, кёкде кюмюш дингил болуп, аламны тегерегине дагъыда бир кере айланып чыгъарына, къыркъар жетгенди. Кюн да кесини Кюнлю Къаласында бет къызылын Женублагъа бургъанда, Баппу уугъа чыкыгъанды. Жетсеймез аллында, кюмюшлю жиясы бойунда, чубур тону юсюнде, доммай териден чабырлары – аягъында. Минги тауну тийрелеринде Баппу танымагъан таш да жокъ, билмеген жанлы ыз да жокъ. Айланганды, кёп айланганды, арымагъанды. Хау, Баппу арымагъанды, эгер арыгъанды. Не сейир-тамаша, сынгар уучуну аллына бир жанлы чыкымагъанды. Жетсеймез да бир жаныуарны ызын тапмагъанды.

«Бу не сейир алааматды!» – деп, Баппу тегерекке сагъайгъанды; асыры къарагъандан, кёзлери арыгъандыла, къу-

лакълары сангырау болургъа жетгендиле... Апсаты суймеген уучу да алай болсун!

Баппу, бир зат да ангыламай, эгерни кёзюне къарагъанды. Жетсеймез, къургъакъ къангсып, аны аякъларына жатып кългъанды.

Жалауладан энип, жалпакъда кечеликге тохтагъандыла. Эгерни къулагъы от жанып, жалпакъны жарытханды. Жетсеймез тегерекни алай жарытханда, Баппу, Минги тауну башында Апсатыны бугъей буруулу кълаласына къарап, былай айтып, жалбаргъанды:

*Оу-ий, Апсаты, алтын башлы,
Оу-ий, Апсаты, кюмюш туякълды,
Оу-ий, Апсаты, чомарт къабакълды,
Оу-ий, Апсаты, ариу тамакълды.
Берир болсанг, эгериме жазыкълсын,
Арыгъанды, чаба-жорта азыкълсыз.
Агъачынгда жангыз уучу ёлмесин,
Сени былай бермезинги кёрмесин!*

Баппу жалбарып бошар-бошамаз, жалпакъ этегинде жер эки жарылып, андан бир от тебе чыкълды да, жарыгълды, кълзыуу Баппугъа андан кълутулурча ырбын излете, белде бийик ташны башына чыгълып, андан ёрге – кёкге да жете, жанды. Баппу, жалпакъда андан сора да уучула болуп, уллу отну ала жакългъан сунуп, кълууанды. Башында от жана тургъан ташны кёзлеп, эгер ит да, уучу Баппу да бир бирлерине жетдирмей, ары чапдыла. Жетсеймез – алда, Баппу – аны ызындан барадыла, чабышып, барадыла. Энди жетдик, бир жылынайыкъл деп, отха жууукълашханлай, отлу таш жалпакъл ортасы бла энишге тёнгерейди. От таш тёнгерей барады, ызындан а от жилтинле, ырхыла болуп, агъадыла. Баппу, бу сейирге къларап, акълддан шашыргъа жетеди, от ырхыланы кълуугъланын а кълыймайды. Бир заманда кеси да, Жетсеймез да от ырхы болуп кълалгъланларын эслейди. Эгерни жетип тутама, от ырхыдан айырама дейди да, жеталмайды, кълларын узатханда, ала да от заррала болуп кълалгъланларын кёреди. Ала чынгылланы, тик жалаулары, тар тамакъланы юслери бла, терен дорбунланы ичлери бла Адыр-Суу аягълына дери алай келедиле. Этекге жетип, кълараса, бары от ырхыла от тълюл, тиширыуну чачы! Баппу анга кълуу бла тългенлей, от ёчулюп, кълолунда тиширыуну кълалын кълара эшмелери кълаладыла. Аланы толкълун этип баргъланлары тохтамайды – тиширыу эшмеле от ызынданмы барадыла, огълесе, жалпакълда ол уллу от кибик толкълунган тебе тиширыу чачны ызынданмы барады? – Баппу аны ангыламайды.

Баппу, тиширыуну эшмелерин кьолунда тутханлай, бара кетип, бир кьаягъа жетди. Алайда кьараса, от кьая башында жана, кьолунда уа чач да жокъ, от да жокъ. Не сейир, от не кьыздырмайды, не ёртен салмайды. Тёгерекде кьалын ёсген, ариу саргъалып кьуругъан саламны да кьабындырмайды. От – кьая башында, Баппу бла Жетсеймез – кьая тюбюнде.

Алай тургъанлай, от кьаядан энишге акъды. Агъып келип, уучуну кьатында тохтады. Уучу Баппу анга тюрслеп, ишекли болуп кьарады. Кьараса уа, энтта да от тьююл, биягъы тиширыуну чач эшемелерини кьыйырлары. Кьая башында уа, биягъында от жаннган жерде, ариу тиширыу олтуруп турады. Ай, кюмюш дингил болуп, айлана кетип, былайгъа келип тохтагъанча. Тиширыу, Баппугъа кьарап, ышарды. Жырлап башлады.

*Сен кзуугъан кийик мен эдим,
Субай наратха тенг эдим.
Сен мени марап атханда,
Эгер ит эди нёгеринг.*

*Мен – учхан кийик, сен –
кзуугъан,
Тутаргъа жокъду амалынг.
Кьолтукъ тюбюмден тийгенди,
Жазмагъан жютю садагъынг.*

*Садагъынг тийип, кюйдюрдю,
Кёзлеринг кюлюп, суюдюрдю.
Кел, энди Баппу, кел, Баппу,
Бирге кзурайыкъ юйюрню.*

*Кзууа кетдинг да, арытдынг,
Бийик сыртладан аудуруп.*

*Мен сени бакы этерме,
Акъ маралланы саудуруп.*

*Алыр болсанг, ал, Баппу,
Жапсарыр болсанг, чыкъ бери!
Арыгъан кийик баласы,
Излейди тынчайыр жерни.*

*Алмаз болсанг, агъачда
Сен кзайсы ызын табарса?
Жиянга жанлы урунмай,
Эгеринги да кзабарса.*

*Алмаз болсанг сен мени,
Аллынгда от ёчюлсюн.
Алгъа жолунг тик болуп,
Артха жолунг кесилсин.*

Былай жырны эшитгенде, Баппу бек алгъа эгер итини кзулагъына кьарагъанды. Аны бир кзулагъы, кьарча, акъ, бирси кзулагъы, отча, кьызыл эди. Алай бла Жетсеймез арсарлыгъын кёргюзтгенди. Баппу да кьаягъа чыгъармамы, чыкъмазмамы деп, арсар бола, кьая башында кийик кьызгъа кьарап, былай айтханды:

*– Мен кзуугъан кийик
сен эсенг,
Чыгъайым да барайым.
От чакъдыргъан бетинге
Жууукъдан бир кзарайым.*

*Сен тургъан кзая – бек бийик,
Айт, ары кзалай ёрлединг?
Кийик кзыз тьююл,
хауле жин,
Не – чарс эсе уа кёргеним?*

Баппу, Апсатыны көп амаллы кызыларыны бири, уучуну суйюп, аллай кюй айтыргъа болур деп ийнанмайды. Эгер да, кыулакъларын кыагъып, аны арсар этеди.

– Мен санга ийнанмайма. Керти эсенг, кесинг тюш да, бери кел, – деп кыычырды Баппу. Кыая башында кыыз, жукъ айтмай, тынгылайды. Баппу:

– Жетсеймез, санга юрмей, аякъларынга жатып тохтаса, ол заманда ийнанырма, – деп кыошады. Андан сора Баппу, аркыасын кыаягъа кыысып, кыыздан букыгъанды. Бир кесекден кийик кыызны жилигъанын эшитгенди.

*Къолтукъ тюбюмден къан бара,
Мен санга кыаргъыш этмедим.
Кыаныма боялгъан огъунгу
Атам Апсатыгъа элтмедим.*

*Сен атып, манга тийген окъ,
Окъ туююл, сени эрлигинг.
Жандырды мени от этип,
Келсин, келсин манга келлигинг.*

*Сени аллынга кийикле тыя,
Кесими да сала мараугъа,
Арыгъанма. Болду кыачханым,
Салма сен итни сылтаугъа.*

*Сен таукел болсанг, эрме деп,
Кыаягъа басхыч салырма.
Аякъ тюбюнге атлау чыгъарып,
Къолунгдан тартып алырма.*

Баппу, бир кюн туугъанма, бир кюн ёллюкме деп, Жетсеймезни да кыая тюбюнде кыоюп, кыаягъа чыгып тебирегенди. Эгер, анга ыразы болмай, былай айтып, кыангыгъанды:

*Барма, барма сен ары, Дангылда атлау чыгъармаз,
Барма, терилме бош. Чауул тигине бегитсе,
Кыаягъа басхыч ол салмаз, Кыатынга Адам чыгъалмаз.*

Кийик кыыз кыая башындан бери чачын басхыч этип ийгенин керюп, Баппу эгер итини айтханына тынгыламагъанды. Ёргеден-ёрге чыгып барады. Артха кыараса уа, чыгып баргъан басхычы кете.

Баппу кыая башына алай чыкыгъанды. Чыкыса уа, кыыз да жокъ, таууш да жокъ. Кеси жаппа-жангыз сюелип кыалгъанды. Терилгенин ангылагъанды. Жетсеймез да анга барма деп

билип айтханын. Да, не этсин жарлы уучу болур болгъандан сора? Айхай, кеси эркинине къалса уа! Бош кетмей, кийик къыз аны чач эшмелери бла къаягъа тагъып кетгенди.

Къая тюрбюнде къалгъан эгер ит Жетсеймез иесин къутхарыргъа амал излейди, ёрге-энишге чабады. Ол алай къангсып улугъанда, Баппу къая бораланы къайгъылы тауушларын эшитеди:

*Элия чагъады, кёк кюкюрейди,
Угъай, Жетсеймез улуйду.
Челекден къуйгъанча, жауады жауун,
Угъай, ол Жетсеймез жилийды.*

Къая да бек, къая кызыны чачы бла къаягъа тагъылгъан Баппу да бек. Энди Жетсеймез ёрге къарап улуйду.

*Нек тураса, ой Баппу,
Жокъмуду къаяны бурушу?
Огъесе тебалмаймыса,
Тири санларынг къурушуп?*

*Доммай жыгъыучу къолларынг
Тиширыу чачны юзмейди.
Ачы кычыргъан тауушунг
Къаядан бери тюшмейди.*

Баппу, къаягъа тагъылып тургъан халында, эгерини къангсыгъанын аз-маз эшите эсе да, тили байланып, анга жукъ айталмайды. «Мени кёп чырмауладан къутхарыучу эгерим, бу жол да къутхар!» – деп тилейди.

Не амал этерге да излей эди эгер. Онг къулагъын агъартып, иесине жол кёргозтеди; сол къулагъын жандырып, аны жылытыргъа кюрешеди. Ахыр-ауалында, Жетсеймез къая башына кеси чыгъып баргъанды. Ачдан тилин айландыралмайды. Баппу да тагъылгъан халында къурушупду.

Эгер, солуу алып, Баппуну къаягъа такъгъан чач эшмелени бирем-бирем чайнап, юзюп башлайды. Кече болса, сол къулагъын жандырып, жарыкъ этип, чайнайды; кюндюз болса, эшмелени седиретип, чайнап юзерге хазырлайды. Кёп кече бла кёп кюнню чачланы чайнап, юзюп турады, къараса уа, ала жангыдан битип, жангыдан эшилип, чыгъып къаладыла. Эгер да къажымаздан, чач эшмеле да тауусулмаздан, къыркъ кече бла къыркъ кюн кюреш баргъанды. Ахырында Жетсеймез, бугъоу сынжырла болуп тохтагъан чач зшмелени чайнап, чачып, Баппуну эркин эте тургъанлай, биягъы тиширыу, гап деп, алайгъа табылып къалады. Энтта да тутулупму къалама деп, женгилаякъ Баппу къаядан энишге секиргенди. Чауулгъа учуп тюшюп, къутулгъанды. Жетсеймезни тишлерине чач тюкле илинип къалып, ол къаядан, Баппуча, секиралмагъанды. Къая кызы, аны уучугъа салгъан азабын бузуп, иесин, жигит Баппуну къутхаргъанын кечмей, тургъан халында таш этип къойгъанды.

Адыр-Суу башында Гемурух къаяны тюбюнден ёрге къарасанг, бюгюн да анда тюкжух итни сыфаты кёрюнеди. Ол – Жетсеймезди. Халкъда уа «Ит иеси ючюн ёлюп да къа-лады», – деген сёз андан бери жюриюдю.

УУЧУ ГОНАЧХИР БЛА КИЙИК ЖЫЛКЪЫ

*Кечерукъланы Юсуфню баяны.
Огъары Теберди, 09. 08. 1975*

Балыкъ башларында адам гуртла эл болуп олтургъан-ларында, Гоначхир деп бир уучу болгъанды. «Женгилаякъ Гоначхир» деп алай айтхандыла атына да. Таулада терк жюриуючу болгъанды да, аны ючюн. Гоначхир ёсюмлю болгъанды, арыкъ, бут сингирлери уа, бёрю сингирлеча, алай къаты болгъандыда.

Гоначхир Балыкъ башларында эл салып олтургъан адам гуртланы («Гуртла» деген не болур?» – «Баям, «жыйын», «къауум», «къачхынчы» деген сёзледен туююл эсе, мени эшитгеним да алайды») уучулукъ бла кечиндирип болгъанды. Гоначхир Балыкъ башында гуртланы кеслеринден болмагъанды, аны агъачда, бир уллу терекни чалтырында табып, келтиргендиле да, ёсдюрген а гурт къатын этгенди. Ёсюп, уллу болгъандан сора, аны жашауу асламысында агъачда, ууда болгъанды.

Гоначхирни анасы кийик байтал болгъанды. Атасы уа – кёкде булут. Эмчек анасыны айтханы алай эди. Гурт юйюрге ол аны билмей ёсгенди. Акъылбалыкъ болуп, юсюне сауут-саба тагъып, уугъа чыкъгъынчы билмегенди. Биллик да болур эди, кийик байтал, аны табып, алауган туяны чалтырында къоюп кетгенлей, гуртлу киши, чырпы жыя барып, тапмаса.

Гоначхир алауган туяны къатына келип, бир кесек со-луом деп жатханлай, бутакъгъа бир ала къуш, учуп келип, къонады. Жукъусурап, кёзлери кысысла тургъан Гоначхир былай эшитеди:

*Агъачда байтал къалмасын,
Ол адам бала тапды эсе.
Эл журтда адам бала ёсмесин,
Ол, анасын тапмай, тынып къалды эсе...*

Гоначхир, сейир этип, секирип тургъанды. Къуш учуп кетип, жукъ да соралмай къалгъанды. Адамча сёлешген къуш да не къуш болгъанын билалмагъанды. Жылла озадыла. Гоначхир, уугъа жюриуп, гурт элни кийик эт бла багъып турады.

Гоначхир кийиклени садакъ бла атмай, къуууп жетип, арт булчукъларындан алып бура, сыртларындан салып болгъанды; бир тартып, боюнларын кесгенди, жумдуругъун тамагъы бла сугъуп, терисин а жаны бла тенг сыдырып алыучу эди.

Гоначхир доммай сюрюулени бир да къоймагъанды, – аны аягъы айланган жерде доммайла, юркуюп, сыртдан акъгъандыла, къаядан кетгенди. Не кѣп айланса да, ол агъачлада биягъы ала къушну бир да кѣралмагъанды.

Болсада, Гоначхир, деменгили туяны чалтырында жата, эшитгенин ѳсдюрген анасындан букъдуруп андан кѣп туралмагъанды. Гурт анасына келип, былай соргъанды:

*Ой, ой, анам, сют анам,
Тѣммегиме жан салгъан анам,
Агъачда мен бир къуш кѣрдюм,
Андан бери жети къыш келди,
Жети тауну къыдырдым,
Жети таугъа къычырдым,
Ол къушну мен кѣрмедим.
Ол къуш учуп келмеди,
Аллай таууш бермеди.
Тауушу уа не эди?
Адамча сѣлеше эди:
«Агъачда байтал къалмасын,
Ол адам бала тапды эсе.
Туракъда адам бала ѳсмесин,
Ол, анасын тапмай, тынып къалды эсе...»*

Ол заманда Гоначхирни гурт анасы былай айтып сѣлешгенди:

*Танг атдырмай, уллу агъачха барырса,
Бешли доммайны аягъындан сермеп алырса,
Аны башын Апсатыгъа салырса,
Кесинге да эки юлюш алырса,
Аланы да элтип, сен туягъа барырса,
Минип, аны чалтырында къалырса.
Юч аякълы бир теке келир къатынга,
Мюйюзлери ай учуна къатыла,
Сермеп, аны мюйюзюнден тутарса,
Сора, иймей юч аякълы текени,
Эрлай, туруп, сен чалтырдан чыгъарса.
Анга сен былай айтып сорурса:
– Тобалыгъым санга тоба болмасын,
Анамы атын айтмасанг,
Агъачлада санга кийик къалмасын,*

*Ата юююю эшиклерин ачмасанг...
Юч аякълы теке болур Апсаты,
Сюйген болса, семизлеге къаратыр,
Сюймегенде, чауулланы къарматыр.
Къаты болсанг, соргъанынгы жаратыр...*

Гоначхир, гурт анасы айтханны толусунлай жетишдирип, деменгили туягъа келгенди; чалтыргъа кирип жатханды. Юч аякълы теке, отлай-отлай, туягъа жууукълашханды. Аны марап тургъан Гоначхир, чалтырдан сермеп, аны арт бутундан тутханды.

Ючаякъ теке, сакъалы къая жоллагъа тешелген акъылман къарт болуп, Гоначхирни аллында сюелгенди. «Санга бу амалны юйретген къуртха аман кюнлю болсун, тасхамы биледи. Тутдунг эсе, айт, не билирге сюесе?» – дегенди. Гоначхир сорлугъун соргъанды.

*Билген адам – къаяланы итиди,
Билгенингден билмегенинг игиди.
Аны билмей сора эсенг, айтайым,
Сени жолунг – къаяланы тигиди.
Атанг эди кёкде бийик булутчукъ,
Ананг эди жерде кийик акъ байтал.
Акъ булутчукъ къая эриннге кзоннганды,
Кийик байтал андан бууаз болгъанды.*

Аны айтып, Апсаты, биягъыча юч аякълы кебине киргенди да, думп болуп къалгъанды. Гоначхир, доммай учаны, букъдургъан жеринден алып, аны да сыртына кётюрюп, элге къайтханды. Эл кыйырында отлай тургъан бир акъ байталны кёргенди.

Доммай учаны сыртындан атып, Гоначхир анга чапханды. Жетсе, акъ байтал туююл, гурт ана. Гоначхир, сейирге къалып, былай соргъанды:

– Кюн ахшы болсун, анам, былайда бир акъ байтал отлай эди, сен аны эслемедингми?

Гоначхир алай соргъанда, гурт ана, жангыдан акъ байтал болуп, аны аллында сюелип къалгъанды. Гоначхир, сермеп, аны жалкъасындан тутханды.

– Сен мени тапхан анам акъ байтал эсенг, мени, азат болуп, агъачха кетме къой, сют анам эсенг, элни хакъын этме къой, – деп, тохтагъанды. Ол заманда гурт ана тасхасын ачханды:

– Сен мени онючюнчю сабийимсе. Санга дери сабийлерими Ангкъар къуш келип, алып кете эди да, чауулгъа чыгъарып, анда ашай эди. Жангыдан сабий табар заманым жетгенде, мен аны алдар амал излегенме, тейриледен былай айтып тилегенме:

«О, тейри, мени жаныуар окъуна эт, сабийими сау-эсен ёсдюрге къой».

Тейри мени кийик байтал этгенди, кёкде булутну сени ата-лыгынгга буюргъанды. О, Гоначхир, энди сен билесе, тейри мени кёкге чакъырады, – деп, учуп кетгенди.

Ол заманлада адамла атха минмей эдиле – кийик атланы къолгъа юйрете билмегенлери себепли. Гоначхир да ууда жаяу жюрюгенди. Бир кюн алай айлана тургъанлай, бир уллу сууну ары жанында кенг ёзенде кийик жылкыны кёргенди. Ариу атла, бир бирлерин къаба, къуууша, чариш этедиле; жалкыаларын жел тарап, кёкде алтын булутлагъа жайыладыла. Гоначхир, суудан жюзюп ётюп, жылкыны ичине киргенди. Кийик жылкы Гоначхирден къачмайды, анга хата этерикча да кёрюнмейди, Гоначхир, суу бойнунда субай талдан кесип, аланы къабукъларындан нохта эшеди, жылкыдан бир атны тутады. Алыкъа атха мине билмеген уучу, аны тутхан эсе да, не этерге билмей, ариулугъуна къарап, иги кесек сюеледи. Алай тургъанлай, бир ала-кёксюл ажир, узакъдан кишнеп келип, бирси атны юсюне секиреди. Эки ал аягы бла белинден тутуп тохтайды. Мен да алай секирип, атны белине минсем къалай болур деп, тутуп тургъан атыны белин сылайды; ат юркмейди, чочумайды. Сора, секирип, ат белине минеди. Гоначхир аны къайры бурса да, ат ары барып турады.

Ёзенде ат бла алай жарашып, энди бу мени суудан къалай ётдюрюк болур деп, суугъа киреди. Кёктюн учуп баргъанча, ат суудан алай ётеди. Гоначхир ат юсюнде дагъыда айланып, сууну ёрге жырдырады. Ат, кёкюреги бла женгил баргъан уллу черекни жырып, Гоначхирни аны тамагына дери элтеди. Силкинип, суудан чыгъады. «Ойнадым, энди болду», – деп, атны башындан жюгенни алады, жылкыгъа бошлайды. Алай ат аны къатындан кетмейди. Адамча сёлешип, ол былай айтады:

– Сен мени юйретдинг, миндинг, алай бла кесинге нёгер этдинг. Энди мен сенден айырыллыкъ туююлме.

Гоначхир, аны жалкыасын сылап, башына нохтаны жангыдан салады; минип, гурт элге къайтып келеди. Адамла атха андан бери минедиле.

– Юсюп, Къарачайда, Теберди башларында Гоначхир деген ариу жерни, ол жерледе келген зем-зем сууну да бу таурух бла байламлыкълары болурму?

– Аны байламлыкын айталлыкъ туююлме. Сабийлигимде дагъыда бир эшитгениме кёре, ол айтхылыкъ уучу, къарт болуп, уугъа жюрюялмай башлагъанда, сауутун-сабасып да тагъып, атына да минип, Гоначхир тамакъларына кирип кетгенди...

АЖО БЛА АГЪАЧ КИШИ

*Таушиналаны Умарны баяны.
Къарачай, Огъары Мара, 13. 08. 1968*

Огъары Марада Ажо деп бир уучу болгъанды. Ол уугъа бир кетсе, эки жыйырма кюнден алгъа къайтмагъанды. Дорбунлада къалып, тангны буруну бла жалаулагъа чыкъгъанды, кийикле суугъа эниучю элтирледе букъгъанды. Кийик сюрююню суугъа эниучю заманларын марагъанды.

Ажо деменгили, тюкю киши болгъанды. Аман акъыллы, къычырса уа – тауушу, башха болмай, агъач киши къычыргъаннга ушагъанды. Ий, уучулада да уучу бар – алауган адамла хатчор, халал болуучулары, терк ийнанып къалыучулары белгиледи. Алай а Ажо не бек алауган эсе да, къызгъанч болгъанды, тауда кийик атып келгенликге, тийресинде бир юйге да хоншулукъ этмегенди. «Ажо, кийиклени быллай бир къырып не этесе?» – деселе, «Ашайма», – деп къоюучу болгъанды.

Ашайма дегенлигине, къатын алмагъан, жашы, къызы болмагъан, кишиге хатер эте да билмеген Ажо, бир башына кѣпмю ашарыкъ эди – келтирген кийик учаларын чирите эди да, тѣге эди. Аны себепли Ажону юйюню къаты бла бир озгъан эки кюн къакъсыгъан ийис этип туруучу эди.

Ажону юсюнден таурухла Къарачайда кѣпдюле. Бу жол аман акъыллы Ажо Агъач кишини къалай хорлагъанын айтама. Ол былай болгъанды.

Ууда айланган заманларыны биринде, Ажо, кийик атып, аны да аркъасына кѣтюрюп, къалыучу дорбунуна келгенди. От этип, мыдыхны шыхыр болма къойгъанды. Шемшер котурчукъ болур эди алайда, андан чыбыкъла къырккып, шишле этгенди, эт тилимлени анга чанчып, шыхырда шишлик бишире киргенди. Алауган Ажо аллай кийикни учасын бир жолгъа биширип, ашап къойса да, тоймай къалыучу эди. Бу жол да кѣк гелеуден мулжар этип, къызыл къуурулгъан кийик учаны да мулжар юсюне салыр-салмаз, дорбун аллына бир деменгили жанууар келип тохтагъанды. Ажо, аны эслегенлей, сагъайып, садагъын сермегенди, аягъы юсюне болгъанды. Дорбун аллында кѣрюннген жанууар, соргъаны-оргъаны болмай, дорбуннга кирип келгенди. Ол а Ажону кесинден да мазаллы бир тюкю, бир жийиргенчли киши. Кѣкюреги, балгача, бери жютю чыгъып. Жукъдан къоркъа билмеучю алауган Ажо сейирге къалгъанды. Келген Агъач киши болгъанын билгенди. Билсе да, жукъ айтмай, сейирге къарагъанды.

Агъач киши, дорбуннга сормай-ормай киргенича, сормай-ормай, ауузундан сѣз чыгъармай, учагъа жанлап олтургъанды

да, ачма деп, белги бергенди. Къызгъанч Ажо уча шишликден бир жапхагъын айырып, Агъач кишини къолуна тутдургъанды. Кеси уа асыры сейирден, ач болгъанын иш да унутуп, тюклю жийиргенчге битгенди.

Агъач киши Ажо анга уча шишликден айырып берген жапхакъ бла болмагъанды. Учаны кълалгъанын да ашап, Ажогъа аны жалан да сюеклерин къоюп, сау бол деп да айтмай, чыгып кетгенди.

Сабыр шыхырда къууурулуп, юсюнден суу агъа тургъан татымлы шишликден къуру кълалгъан ачыуна, кърккъуу бла сейир да кшошулуп, Ажо дорбунда иги кесек сюелгенди. Сюелсе да, Агъач киши анга бир хыйла этмей къоймазлыгъын ангылагъанды. Кийикни ашагъаны бла кълалмай, ол аны кесин да ашаргъа боллукъ эди. «Сенден тели мен эсем, кърюшейик!» – деп, экинчи кече аны келирине хазырланнганды. Жер этип, кеси жатханча къргюзтюр ючюн орнуна агъач тёммек салып, юсюне жапхан жамычы тюрбюне уа уучу бичагъыны аузун ёрге айландырып бегитгенди. Кеси уа дорбун аллында артиш котурну ичине кирип, ушкогун да жерлеп, марап тохтагъанды.

Бир заманда ол огъурсуз эриши жаныуар, дорбун тюрбю агъачны сыннган, ууалгъан тауушха алдырып келгенин эшитгенди. «Аха!» – деп, хазырланнганды. Агъач киши, алыкъа жана тургъан отну жарыгъында уучу, жамычы тюрбюнде жатып, терен жукъугъа кетип тургъанын къргенди. Кесин аны юсюне атханды.

Жамычы тюрбюнде Ажону бичагъы сабына дери Агъач кишини кърарынына кирип, ол кърчырыкъ этгенде, къраяла оюлгъанча, дорбун титирегенди. Ажо да, Агъач киши эс жыйгъынчы, аны желкесин марап атханды. Энди Агъач киши, жаралы болуп, тёнгереди деп, Ажо букъгъан жеринден чыккъанды. Кърарынына бичакъ киргенликге да, желкесине бир окъ тийгенликге да, Агъач киши ёлмезлигин билмегенди Ажо харип. Ол артиш котурдан бери чыккъанлай, Агъач киши секирип, ёрге тургъанды да, агъачха ташайгъанды.

Ажо, аны къран ызлары бла барып, агъачда не кърп излеген эсе да, тапмагъанды. Хар жолдан аны кърчырыгъын эшитип болгъанды. Кърчыргъаны уа не болгъанды:

*Эки бичакъ салмай, бир бичакъ салдынг эсе,
Сен бичакъ тутар болмагъын;
Эки атмай, бир атып кърюйдунг эсе уа,
Менлей кърызсанг, суу сап жутар болмагъын...*

Андан бери Мара башларында ачы кърчырыкъ эшитилсе, Ажо жаралы этген Агъач киши кърчырады дейдиле.

АЛҒА ТАНЫҒАНЛАРЫҒЫЗДАН БИРИ

Озгъан жюзжыллыкъны 50-чи жылларыны ахырларында биз, жыйырмажыллыкъла, сюрюн азабыны кимит бетли къоргъашин жюгюнден къутулуп, дуниягъа кезюбюзню жаппа-жангыдан ачханыбызгъа къууаныш, азат учунуулукъну хар кюню, азанчыны ауазы дин ахлугъа къалай кёрюнюочю эсе да, тюз ма алай кёрюнюп, окъуугъа-билимге жан атып, ана тилибизде

чыккыгъан китаплагъа, къызыу кюн сууукъ шауданнга къапланганча, битип къарагъан заманларыбызда, алада халккыбызгъа белгили бола келгенлени араларында Ахматланы Ахияны мыйыкъ тюплеринден ышара тургъан суратына да тюбеучю эдик. Жазгъанларын бизни ол жыллада ангылаубуз жетгенине кёре, тизгин-тизгин окъуучю эдик. Белгили назмчуланы чыгъармаларындан не аз да эниш кёрмей. Да не сейири – анга 30 жыл, бизге да 20-дан атлап.

Бери кетер жылларыбызда Къыргъызда чыккыгъан «Жашауубузну байрагъы», «Къарындашны сёзю», 1957 жыл мында чыккыгъан «Малкъар поэзияны антологиясы» деген китаплада, «Поэты Балкарии» деп Москвада чыккыгъан китапда басмаланган назмулары Ахматланы Ахияны жерни къалынын-жукъасын да терен ангылагъан назмучу къадарда кёргозте эдиле бизге, жаш окъуучулагъа, ол жыллада къолларына къалам алыргъа талпынганлагъа. Аны 1959 жылда Къабарты-Малкъар китап басмада чыккыгъан «Жаз келди» деген китабы уа аны халккыбызгъа белгили этип къояды.

*Сууукъ боран сарнайды,
Ёрге, эншге чабады,
Хатыр этмей кишиге,
Чимдий-чимдий къабады.*

*Сууукъ туман жетгенди,
Салганд баурун жерге.*

*Акъ къырмакъ, къонакъ болуп,
Олтурганд тереклеге.*

*Тау суулары къайнайла,
Буз тюбюне баталла,
Жугъутурла, дырынча,
Кюн тууушда жаталла.*

«Уучу».

Бу назму Ахияны биринчи назмуларындан бириди. Ол поэзияны табийгъатны ауазы-халы бла байламлы болгъанын Ахия эртте ангылагъанына шагъатлыкъ этеди.

Ол себепден аны жазгъан затлары малкъар тилде чыккыгъан китаплагъа таймай къошула тургъанларына сейир этерча туюлдою.

Къысха заманда аны энчи китабы чыккыгъанына да. Аны СССР-ни Жазыучуларыны союзуна 1956 жылда алыннганы да бошдан туююл эди. Нек дегенде, жазыучулукъ хунер жаны бла келир заманлагъа бир чирчиги эсленмегени ары алыргъа артыкъ бек соймеучю эдиле.

Ахматланы Ахия 1927 жылда Элбрус районну Быллым элинде туугъанды. Орта школну тауусур заманлагъа халкъы бла бирге Орта Азиягъа кечюрюледи. Анда уа, туугъан жерден къыстальгуну зарауатлыкъларын башларындан ётдюргенле билгенча, жаш адамла окъуу къайгъылы туююл эдиле. Бирер ишге тохтап, къарыусуз абаданлагъа болушуу – ма ол эди ол жыллада жаш адамладан изленгени. Ахия да, аладан бирича, Фрунзе областны Кант районунда Ленин атлы колхозда, алгъа ууакъ жумушла бла кюреше, арта колхоз гюрбежиде темирчи болуп ишлегенди. Не да болсун, сабийлигинден окъуна къара ишге жегилерден къалмагъанды. Башха амал жокъ эди. Артда ол кесини чыгъармаларында (намуларында, поэмаларында) башындан ётген ишлени суратлагъанды. Кесини озгъан сабийлигини кезюнден къарап, кёп сабий чыгъарма жазгъанды, орус тилден «Колобок» деген жомакъны ана тилибизге кечюргенди.

Жазуу ишни уа ол къолгъа мындан кечгюнчю окъуна, школда окъугъан жылларында, алгъанды. Алай, аланы ангылагъан адамлагъа кергюзтюп, кесини да фахмусуну кючюн ангыларча, жазуу ишин тохтатмай бардырыргъа кёлленирча болургъа жетишмегенди. Кечюргендиле да кетгендиле къалгъан таулула бла бирге. Кергюзтеме десе да, бар эди адамы – ол Къзулийланы Къайсын бла эки эгечден туугъанды. Къайсын кеси айтып кёп кере эшитгенме: «Ахияны анасы, ёлюр аурудан ауругъанда, манга Ахия санга аманатды дегенди», – деп. Сакъ эди анга Къайсын хар заманда да. Алай Ахия жазып башлагъан ал жыллада Къайсын къатында болмагъанды, къарар эди эсе да. Артдалада, озгъан ёмюрню 40-чы жылларыны орталарында, Къайсын Къыргъызстаннга келип, была, бир бирни табып, бирге тийишгенден сора, анда ана тилибизде жазаргъа эркинлик болмагъанына да къарамай, тырнай-тырнай тургъанчыкъларын Къайсыннга кергюзте-окъута тургъанды.

Болсада, туугъан журтубузгъа къайтып келгинчи, жазуу ишге толу берилерге Ахияны онгу болмагъанды. Ишлерге керек эди, жашаргъа. Жазаргъа эркин туююл эсенг, жазгъанынгы, басмалагъан угъай эсенг а, биреуге кергюзтюрге да къоркчуулу эсе, сора башха амал жокъ эди.

Жазуучуну ишини юсюнден айта туруп, не затла жазгъаныны, аланы суратлау жаны бла болумларыны юсюнден тауусум этер ючюн аны жашагъан заманын толу билерге керек болады. Аны табийгъатны буйругъу бла келген фахмусу, башындан окъуна кесини жолун ишлер амал тапмаса, ол, жерден ёрге къарагъынчы къуруп къалгъан кырдыклай, тунчугъуп, суу керекли къатып жарылгъан жерде зыгыт юйремегенча, адамны жүрегинде тамырланмай къалыргъа да боллукъду.

Айхай да, быллай ишде адамны кесини жүрек кючюнде да уллу магъана барды. Тапсыз тюшюп, фахму жилтинни, ышырып, шынкъарт этерге онг жокъ эсе, къарыусуз адам бошланып къалыргъа, алай бла уа илхам жинклени кюл болма къояргъа боллукъду. Бир

сёзсюз, малкъар халкъны кёчгюнчю къыйынлыгы аллай кёп фахму жинклени, от тиргизирге къоймай, кюл этип къойгъан да болур. Биз бери къайтханлы озгъан жюз жарымы жыл этгенликге, анда жазылып, эндиге дери халкъыбызгъа туура болмай тургъан чыгъармала табыла турадыла. Мени башда айтхан оюму ала да этедиле шагъатлыкъ.

Насышка, Ахия, гурбежиде темир туюп, арба тохунла, чалгъы чапыракъла, темир басхала ишлей тургъан заманда, тыбыркъдан кёрюк юфгюрюп чыгъаргъан от жарыгы, ичине темир кюйген ийис бла бирге къутулуп, поэзия жилтинлени да жюрегинде жылынма къойгъанды. Ала артдасына жарагъандыла – абаданлагъа, сабийлеге деп жазгъанларында.

1957 жылда ата ташыбызгъа къайтханланы араларында биринчиледен бири болуп, Ахия ол жылда чыгып башлагъан «Коммунизмге жол» газетде ишлейди. Ары дери да ана тилин уста билген, халкъ чыгъармачылыкъдан ангылауу къолайлы болгъан Ахия, газетни ишин аягы юсюне салыуда кибик, кесини чыгъармачылыкъ ишинде да эринмей кюрешеди. Бизни закийлерибизден дерс алыугъа да иги кесек эс бурады. Мечиланы Кязим, Отарланы Керим, башында сагъыннганымча, Къулийланы Къайсын да Ахматланы Ахияны литератураны уллу жолунда ышангъылы таянчакълары боладыла. Аланы жазгъанлары, Керим бла Къайсын а кеслери да Ахиягъа дерс китапла эдиле.

Былайда дагыда бир затны юсюнден айта кетерге тийишли кёреме: къыргъыз, къазах тиллени бизни тилибизге жууукълукълары мындан ары кёчюп баргъанда акъылбалыкъ къаннга киргенлени фахму жилтинлерин, айнытыргъа болмаса да, сакъларгъа уа болушханды, бир сёзсюз. Къыргъызы, къазахы да жыргъа, жырларгъа да бек уста эдиле, жолда-къолда болса да, бир бирлерине жырла атап, алайда окъуна халкъ макъамгъа салып, жырлап айтып къоаргъа хазыр болуучу эдиле. Аны ючюн болур эди, школга барыр заманлары жетген сабийле, къыргъыз, къазах школлада окъуп, тиллерин, адабиятларын, маданиятларын да аланы кеслеринден эсе игирек окъунамы биле болурла дерча даражагъа жетгендиле; литературада кеслерини биринчи атламларын ол тилледе этгенлерибиз бюгюнлюкде ана литературабизны ийнакълары болургъа жетишгендиле. Поэзияда, прозада да.

Литератураны иши алайды: жууукъ тилли литература угъай да, кёчюрме литература окъуна жангы литературагъа, къабыргъа къоншу къонакъгъа киргенча, кесин жарашдырып-жанашып, аны ёсююне да себеплик этмей къоймайды. Къыргъыз, къазах литературалача, тиллери да ангылашынган литератураланы юслеринден а – не айтыу.

Болсада, къыргъыз литература Ахияны ана тилинде жазыу ишге талпындыргъан ышанланы ёчюлтмей тутаргъа болушханыны юсюнден айта, ол литератураны ышанлары аны жазгъанларында не аз да эслендиле дерге сылтау болмагъанын да айтыргъа керекди. Ол угъай да, бери къайтып келгинчи жазгъан затларында да жокъдула аллай эниклеуле.

*Къар эрий башлагъанды да,
Жанкъозчукъла чыккыгъандыла.
Жаз бла къыш бир бирине
Ачы уруш ачхандыла.*

*Тау къыш да, жазгъа къууанып,
Чыккыгъанды кёк бийигине,
Ёхтем къарайды таулагъа,
Жерни жашил кийимине.*

«Жаз», 1955 жыл.

Эследигиз эсе, башында келтирилген сабий назмуда тау суула, жугъутурла кёллендиргенча, бу назмусунда да Ахия сабий заманда Быллымгъа ауанала ата учуучу къушладыла илхамыны отун тиргизген. Муну да туугъан эли Быллымда жазгъаннга ушайды. Жазгъан а Къыргъызда этгенди. Неда «Сени суймей негейим?» деген ийнар назмусундан дагъыда бир юлгю:

*Мен сени суймей нетейим, Нюржан,
Сен ариулукъгъа чек кесген.
Нарат хауада,
Бийик таулада
Сен мени ючюн деп ёсген.*

1957 жыл.

Бу назму уа Нальчикде жазылгъанды.

Бу акъылым бошдан туююлдо: назмучулукъда ал кезиуде къайсы поэзияда этген эсенг да биринчи атламынгы, ол поэзияны къыйматы сан бирде эсленмей да къалмайды жазыу ишингде. Ахияда уа жокъду аллай шарт. Баям, башха литература дуниягъа кёмюлюрден алгъа Ахия, орта школна бошай тургъан жаш, юйренир жолун тохташдыргъан болур эди – кесини халкъыны таурухлары, халкъ жырла. Аны себепли, сабийлеге жазгъан затлары халкъыбызны кёлден этилген чыгъармаларындан алыннганларына сейир этерча да туююлдо.

Бу оюмланы айтханымы магъанасы бирди: тиллени жууукълукълары, жети жукълап тюшлеринде да кёрмеген жерлеге тегюлюп къалгъанда да, халкъыбызны сакъланыууна болушханды, аны бла бирге уа – жангыдан жазып башлагъанланы кибик, мындан кёчюрюлгюнчю кеслерини тиллеринде жазгъан жаш, абадан жазыучуланы да тутхан ишлеринде аякъ алыуларына, орналыуларына, ишлениулерине уллу хайыр бергенди. Кёчюрюлмей къаллыкъ туююл эди эсек, жууукъ тилли халкъланы эллерине тюшгенибиз халкъыбызны насыбы эди. Жазыучулукъ фахмулары болгъанла кеслерини ол хунерлерин, кеси тилибизде болмаса да, жууукъ-мушаш тилледе башларгъа, башха тюрю хунерлери болгъанла да – анга кёре, хар бири кесини юлюшюн алыргъа онг тапханды. Артда ол хунерле, эсде-сезимде иги да орналгъандан сора, ата журтубузгъа къайтханыбызда, ишленген жерге тюшген урлукълай, тамырланып къалгъанлары да литература

ишибизни урушха дери болгъанын андан ары бардыргъаннга ушап к'алгъан эди.

Ана тилге жууукъ тилни, хайырындан сора да, адам сакъ бол-маса, хата этер кючю да болады. Ол дегеним – тургъаныбыздан к'еп к'ала кетсек ол жерледе, Аллах билсин ёзге уа, тилибиз жутулуп-дамы к'алыр эди... Алай ол 13 жыл бизни тилибизни байык'дыргъан этгенди ансы, бир тюрлю хата этгенди деп айталлыкъ туюлюбюз. Не десек да, кючлю эди бизни ана тилибизни, адамындан эсе ташы к'еп туугъан жерибизни суймеклигибиз. Анга Ахияны быллай табийг'ат суратчык'лары да шаг'атдыла:

*Къара булут, чабып келип,
Кюнню аллын тыйгъанды.
Чаришчи ат силкиннгенча,
Терлегенин т'екгенди...*

*Къамичилейди сакъ жауун,
Чорбатладан агъады.
Къанжал башлы юйлени уа
Барабанча к'агъады...*

*К'ек ачы кюкюреди да,
Мыдых накъышла салды...*

*Жылкычыны жамычысын
Дорбун таууш этдирди...*

Мен акъыл этгенден, бюгюнлюкде 80-ге кирген Ахматланы Ахияны (жаннетли болсун) дагъыда бир кесек жашаса эди, бизге аллай ариу табийг'ат суратланы к'ёбюн к'ёоярг'а боллукъ эди. Бюгюн аны ишине ол к'езден к'варарг'а керекди.

Жарсыуг'а, сюргюн к'ыйынлык'ла аны санына-саулуг'уна татып, жазыу иште, башда айтханыбызча, к'олундан к'еп зат келлик эди эсе да, жашлай кетгенди керти дуниясына – 1987 жылда тюгел 60 жылы да толг'унчу. Таулу адамына ол жыл сан неди, жеринде-элинде жашагъан болса, хар керегин табып ёссе.

Алай айтханлыг'ыма уа, аны «Тюлкую Бёдене», «Хамзат-Батыр» деген жомак'лары сабийлеге жазылгъан чыг'армаланы араларында кеслерини тийишли жерлерин тапхандыла.

СССР-ни Жазыучуларыны союзуну 1956 жылдан члени Ахматланы Ахия бек жарашыулу, адепли жазыучуларыбыздан эди. Аны ишине тинтип к'арагъан табарыкъ да болур эди жангы, алык'а бизге белгили болмай тургъан чыг'армаларын. Мындан арысында ол иш да этилир эсе уа! Алай, чыг'арсала – чыг'арыра деп к'ойгъан болмаса, китап басманы босаг'аларын тауусуучуладан туююл эди. Газетге, журналг'а келген болса да: «Бир затла тырнагъанма да, чыг'аралырмамысыз? – деген болмаса, «Чыг'армай амалыг'ыз жок'ду», – деп к'ысханын бир да эшитмегенме. Жарыкъ адам эди, башха к'алам-лашларыны жетишимлерине керти к'елюнден к'ууана билген.

Кесини жазгъанларына къалай къарагъан эсе да, Жазычуланы союзуну «Суратлау литератураны пропагандалау» бюросунда кѣп жылланы ишлеп, къабарты-малкъар литератураны окъуучулагъа тапдырыу иште да тюз алай къараучусун айтыргъа керекди.

Аллай жумушуна къарагъанда да, Ахматланы Ахияны бизни литературабызда тийишли жери болгъанын кѣрлюкбюз. Былайда аны бир-эки назмусун да басмалайбыз.

Турмушланы Салих

Ахматланы Ахия

ЧУУАКЪ КЕЧЕ

Ингирлигн аязгъанды,
Кюн батышха кетгенди.
Тауланы чиммакъ башларын,
Къанча, къызыл этгенди.

Къызыл мангылайын буруп,
Саламлашып бошады.
Келген жолун айгъа къоюп,
Тау артына ташайды...

Ай чыкгъанды жерден ёрге,
Таула таба айланып.
Бузочукъ, сютден да тоюп,
Къалкъыгъанды, сойланып.

Нечик огъурлу жашнайды,
Чууакъ кече кѣм-кѣк жаз.
Дынгыл бузда учхалайды,
Тѣп-тѣгерек багъыр таз.

Жулдузла да кѣк тенгизден
Къарайла, кирпич къагъып.
Учадыла андан-мындан,
Мыдыхдан къуйрукъ тагъып.

Биттиркош, чырдыгъа тие,
Кеси кесин арытды.

Ай, бийикге чыгъа келип,
Тау артланы жарытды.

Таш башында жангыз терек
Ауанасын ийгенди,
Къарангы дорбун ичине
Ай жарыгъы тийгенди.

Суу бойнунда талгъыр ёгюз
Ышныр эте жатады,
Ай жарыгъы аны сыртын
Ариу жылтыратады.

Ай жарыкъда тепчий-тепчий,
Сыртда атла отлайла,
Бир бирлерин къашый-къашый,
Шош-шош агъа атлайла.

Сырт башында къойчу къошда,
Жабышмакъ от жанады.
Кийикчик да, эне келип,
Шаудан суудан къанады.

Бу ай толгъан чууакъ кече,
Мамыр кече, шош кече...
Арбазым, ююм да жарыкъ,
Бек къууандым бюгече.

КЪАРА БУЛУТ

Къара булут, чаба келип,
Кюнню аллын тыйгъанды.
Чаришчи ат силкиннгенча,
Терлегенин къуйгъанды.

Бюртюклуча, келип тийип,
Жумушакъ къумну тешеди.
Букъу ийис этдиред да,
Алгъа чабып ётеди.

Къамичилейди сакъ жауун,
Чорбатладан агъады,
Къанжал башлы юйлени уа
Барабанча къагъады.

Тауукъланы къуугъанды да,
Ышыкълагъа ургъанды,
Тереклени акъ къумларын
Нечик таза жуугъанды.

Жылкычыны жамычысын,
Дорбун таууш этдиреди.
Дырынчыланы жибитип,
Юйлерине жетдирди.

Кёк ачы кюкюреди да,
Мыдых накъышла салды.

Арбазда къурта парий да
Тынгысызына къалды.

Ма, ырхычыкъла бардырды,
Къулакъладан, тарладан,
Боз этдиле чыран сууну,
Агъып сары жарладан.

Жарыкъ кюн къызартды,
Бийик къая башланы.
Тили бла жалагъанча,
Жылтыратды ташланы.

Ийнек, чабып келип баугъа,
Бузоучугъун жокъланды.
Кёп тюрсюню теири къылыч
Тау этекде тохтады.

Къара булут, жюгюн атып,
Акъсыл болуп ташайды.
Къысылып тургъан къаты жер
Солуу алды, бошайды.

Къара булут – жау гыбыт,
Хар заманда келе тур.
Къургъакъ эринлерибизге
Сен майынгдан бере тур.

ЖАНГЫРГЪАН МИЛЛЕТ ЭС БЛА ЛИТЕРАТУРА

1950 жылланы экинчи жарымы, бютюнда 1957–1958 жылла, малкъар халкъны тарыхында жангы ауушну, жангы санауну башлайдыла. Ол башлануу битеу да Совет кыралны жашауунда уллу тюрлениуле бла байламлы эди: 1956 жылда Коммунист партияны XX съездине жыйылып, анда аны башчысы 1930–1940 жыллада бола келген ишлеге уллу сөгюу салып, артыкъ да Сталинге табынууну хатасы кёп адамланы, халкъланы да ачитханыны юсюнден ачыкъ айтханды. Ол а, терс ишлени башларын ачыкълагъан бла чекленмей, кырал саясат бла идеологияны жумушатыргъа онг бередиди. Кырал идеологияны жумушагъаны бла байламлы совет халкъла буюкыгъанларындан азатланып, тири да, кыуанчлы да боладыла. Сезим кыолайлары тынгылы ёседиди. Аны айтханыбыз: идеологияны жумушагъаны битеу да совет литературалагъа иги жанына тюрленирге болушады. Ары дери кёргюзтюрге, суратларгъа эркинликери болмагъан темалагъа жазычула жол табып, жамауатха айтыр сёзлерин кыоркъмай айтадыла. Бир бирге ийнаныу, ышануу айнып, адамланы азат этеди. Айхай да, аллай шартла миллетлени эслерин жангыртып, анга кёре уа искусствону да жангы жолгъа чыгъарады.

Ол жаны бла бютюнда малкъар халкъны юсюнден энчи айтырчады. 1956–1957 жылла анга огъурлу жылла болгъанлары кимге да белгиледи. Туу-

гъан жерине кыайтып келип, от жагъалары жангыдан тиргизилген, ана тиллери жангыдан кыанат керип, тирилип, китап басма ишлеп башлагъанды. 1956–1957 жыллада «Коммунизмге жол» бла «Шуёхлукъ» деген газетибиз бла альманахыбыз миллетни ниет байлыгына кыошуладыла. Халкъны бек кыууандыргъан ишледен бири уа Мёчюланы Кязимни назму китабы басмаланганы (1959) болады. Аны бла бирге Кыулийланы Кыайсынны эки китапха жыйышхан чыгъармалары, Отарланы Керимни «Сагъышла» деген назму жыйымдыгы, Гуртуланы Бертни, Залийханланы Жанакъайытны, Маммеланы Ибрагимни, Шахмырзаланы Саидни, Макытланы Сафарны эртте жазылып, алай басмаланмай тургъан назмулары окъуучулагъа жол табадыла. 30–40 жыллада жоюлгъан жазычуларыбызны чыгъармалары да (Хочуланы С., Теммоланы Х., Будайланы А.) жангыдан литературабызгъа кыошуладыла. Кёчкюнчюлюк бла Уллу Ата журт урушну палахларындан чачылып, унутула баргъан ниет ырысхыбыз жыйышдырылып, миллетни кыолуна тыюеди.

1950 жылланы экинчи жарымын бла 1960 жылланы эсге тюшюре, бизни жамауат жашауубузда ала керти да малкъар халкъны бетин жарытхан, тарыхына бийик ариулукъ этген, кыуанч келтирген заман эди деп, эртте кесамат этилгенди.

1960 жылла малкъар халкъны жашауу, маданияты, литературасы да тири жангырып айныгъан жылладыла. Ол жаны бла къарагъанда, малкъар халкъ Орта Азиядан къайтхан онжыллыкъгъа миллетни Ренессансы эди деп, тохташдырыргъа жарарыкъды. Аны энчи белгилегенибиз: 1960 жылланы биринчи жарымында малкъар литературагъа фахмулу жаш адамла келедиле: Зумакъулланы Танзиля, Тёппеланы Алим, Мокъаланы Магомед, Бабаланы Ибрагим, Гуртуланы Салих, Гуртуланы Элдар. Артдаракъда уа алагъа Шауаланы Хасан, Созайланы Ахмат, Байзуллаланы Алий, Гадийланы Ибрагим да къошуладыла. Биз атларын сагъынганла барысы да чыгъармачылыкъ иште жангы сёз айтыргъа итинип, литературагъа къонакълача угъай, миллетни ниет ырысхысын айнытыргъа келгенлерине ийнандырадыла. Кертиди, ала алыкъын асыры жаш эдиле да, суратлау сёзюбюзню кючюк окъуучула тамата тёлюню келечилери бла байламлы этедиле. Айхай да, ол кезиуледе бизни ана литературабыз миллетни эси, сезими бла толу келише эди деп кесаматласакъ, жалгъан сёз айтырыкъ туююбюз. Халкъны къууанчлы сезими, тюзлюкге ийнаныуу, саясат жылыу бет алгъаны бла миллет эсини байламлыгъы – была барысы да литератураны къанатландырып, ёнюн, жюрюшюн да тюрлендиредиле. Малкъар халкъны жашауу, эси тюрленгенича, суратлау сёзю да тюрленеди. Китапланы, чыгъармаланы атлары окъуна анга шагъатлыкъ этедиле. «Бирликде тирлик», «Туугъан жерим бла сёлешиу» (Къулийланы Къ.), «Жарыкъ

танг» (Гуртуланы Б.), «Шаудан» (Макытланы С.) «Къаяда гюлле» (Зумакъулланы Т.) дегенча эм башхала. 1960 жылла малкъар халкъны жашауунда бла сезим къолайында энчи жерни алгъанын айтыргъа тийишлиди. Ол заманлада бийлегенча миллетни жюрегин, эсин да къууанч, баям, тарыхны бир ауушунда да бийлеген болмаз. Анга кёре элле жангыдан къуралып, миллетни келечилери жангыдан мекамла ишлеп, от жагъаларын жандыргъанларын, окъуу, маданият юйле тизгенлери барыбызгъа да белгиледи.

Халкъла туугъан жерине къайтханлары бла байламлы учунган, дуниягъа жангы кёзден къарап, жашауну татыуун ангылагъан адамла малкъар поэзияны солуюун, болумларын да белгилейдиле:

*Акъ тауланы кёрдюм
мен терезеден
Энтта да! Манга уа ол да
насылды.
О, тангым, дайым да алай
атып тур!
Акъ тауланы кёрдюм мен
терезеден,—*

деп жазады Къулийланы Къайсын.

Онеки-онюч жылны ичинде ата журтуна термилип жашагъан поэт энди кёзю кёргеннге, къулагъы эшитгеннге да къууанады. Къууанганы бла чекленмей, табийгъат илишанланы жютю эслеп, аланы хар бирин заманны белгилерине айландырады. Поэт аны бийлеген сезимни да тынгылы ачыкълар ючюк бир-бир сёзлени неда сыфатланы кёп кере къатлагъаны назмуларыны жюрюшлерине энчи ыз салады. Юлгюге алгъанда, чыгъармала-

мушда журютюлген бир шартха жоралап, аны юсюнден жазып да чекленеди. Алай ол шартла поэтни кез кырамын ачыккылай, жашауга, тюзлюкге бла миллетине, аны келир заманына ийнаныну белгилерича ангылашынадыла («От жагга оту», «Кыушну ауанасын керсек», «Жамычы» дегенча).

1950–1960 жыллада Кыулийланы Кыайсыны, аны бла бирге малкыар халккыны кыуанчлары улуу, тюзлюкге ийнаныулары чексиз эди. Кеп чыггармаларын Кыайсын ол ийнаныу бла жазганды. Алай поэт дунияда артыккылык, зор кыч, терслик да болганларын, дунияда огурлудук бла кюйсюзлюккю сермешлери тохтамаганларын бир заманда да унутмаганды. Кесини аллай кез кырамына кере поэт назмуларында бир бирлери бла келишмеген, бир бирлери бла сермешге хазыр, кыайырылышхан дунияны сыфатларын кыурап, ниетин ачыккылайды. Юлгыге айтханда, «Кыышхы кече» деген назмулада кюйсюз, огурсуз дуния бла халккыны кыуанчлы, ырахат дуниясы бетденбетге тюбешип, сенми, менми деп сюелишедиле. Ырахат дунияны кыурай, ким да анга итинирча, шукурланырча, Кыайсын аллай суратлау мадарла сайлайды:

*Печьде кыурггакк отунла
Чыр-чыр эте жаналла,
Кыып-кыызыл урходукла,
Гузабалап чыггалла.*

Ол жарыкк, мамыр жашауга кыайырылган дунияны бети анга кере кюйсюздо:

*Жел, кыдырып тюзлени,
Элге кирип келеди,
Ол кыырмакк эшиклени
Уруп-туйюп кереди*

Алай бла поэт чыггарма-сында келишимлери болмаган дунияланы белгилерин жыйышдырады, бири – ол «печьде жарыкк жанган отду», экинчиси – аны ечютюрге базынган «желди», «улуп, сарнаган боранды».

Жарыкк, мамыр дуния межам кибикди: анда келин гыржын биширеди, арбазында кыурггакк бичен, халжарында ийнекле ышыр эте. Анга кыайырылган дунияны кюйсюзлюкден бла кыара ниетден башха илишаны жоккыду.

Ол жаланда ырахатлыккыны бузуп, мамыр жашаган жамауатны от жагаларын чачарга боллуккыду, итинген да анга этеди. Алай огурсуз, кюйсюз дуния хар заманда жамауатны ангылап да бармайды: кыыйнлыккыланы хорлап, ызына кыайтхан халкк анга кыажау сюеле билгенин поэт тынгылы ачыккылайды. «Кыуртларынган кыутулуп, юйюбюзге келген-биз», – деп да андан жазады Кыулий улу.

Кеп жылланы ичинде кюйсюзлюк бла терсликни дуниясы мамырлыккыны межамын барамталап турган эсе да, энди ол малкыар халккыны артыккылыкк эталмазына поэт толу ийнанады:

*Тай мындан, боран, кыаккма
Бюгече эшиклени!
Туурбуз сенден гыорккмай,
Ашырыбыз кюнлени!*

Кыулийланы Кыайсыны ол журек ийнаныуу «Кыышхы кече» деген назмудан сора жазылган чыггармаларыны суратлау-ачыккылау мадарларын да белгилегенди. Тап, тилек, алгыш этген назмуларын оккыуна поэтни ийнаныуу жарытады:

Жашай келгенме, тилей
саулуггунгу,
Энди сен жангыз къара
кюн да кёрме.

Болсада, башында айта келгенибизча, Къайсын сезим байлыгъын – къууанчын бла ыразылыгъын ачыкъ билдирип да бармайды: табийгъат шартланы бла болумланы тизмелерин къурап, алагъа неден да бек ышанады. Сёз ючюн, «Эрттенликде жазылгъан» назмуда хар табийгъат шарт, илишан хапар айтырча, поэт алай жазады:

Кертмелени суукълугъу,
Жарыкъ баргъан суучуггунг,
Харбызны кёксюл кгабугъу,
Жашил кырдыкны чыгъы.

Къулий улу эрттенликни жарыгъына бла тазалыгъына къууана, тюз да кюн жарыгъыча тизгинлени неда сыфатланы сайлайды: «Сиз алып келген къатынны топ-толу челеклери, арбаз сыйпай тургъан къызны кюле тургъан кёзлери, базаргъа баргъан жашчыкъла, жаз таукъну ариу бойну» дегенча.

Бу турло назмула 1950 жылланы экинчи жарымында жазылгъандыла. Уллу Ата журт урушдан сора онеки жыл озуп. Алай халкъланы бушуу-бушман этген, къыйнагъан тарых аууш терк унутулмайды. Ол угъай, озгъан урушдан сора кёп юйюрле жашауларын тынгылы къураялмагъандыла. Бютюнда кыбралланы араларында суукълукъну бла жангы дуняа урушну къоркъууун эсге алсакъ, 1950–1960 жылланы энчиликлерин тынгылы ангыларыкъбыз.

Сюйген къызларыбыз
башхалагъа
Барадыла. Жокъ айтыубуз.
Энтта уруш ууун чачханлагъа,
Башкеслегеди дауубуз, –

деп андан жазгъанды Къайсын 1975 жылда («Урушда жоюлгъанланы жыры»).

Ол жыллада (1958) Къулий улу аны атын битеу да дунягъа айтдыргъан «Жаралы таш» деген назмусун да жазгъанды. Урушха налат берген, бушуулу кыйынлыкъланы, ташны къадарына бла сыфатына сыйындыргъан чыгъармасын. Поэтни фикирине кёре, адам улу бла табийгъатны бир бирден айырырча туюлюдюле. Адам, ачып, бушуулукъ сынаса, ол да кыйыналады. Андан болур, Къулий улу назмусунда жансалыу, суратлау мадар бла хайырланады:

Таш да кыйынлыкъсыз
кгалмагъанды
Тауда уруш окълары
сызгъыргъанда:
Ол да, бизнича, жаралы
болгъанды,
Окъ ызлары энтта
туралла анда.

Къайсын ташны сыфатын кёз кёрюрча, табийгъатда ол къалай эсе да, алай береди – топ, окъ тийген ызлары бла. Болсада поэт ташны сыфатын шартлап чекленир муратда жазмагъанды назмусун – табийгъатны илишаны ёз магъанасындан чыгъып, кенгерип, халкъны миллет энчилигин, аны чыдамлыгъын бла бушуулукъда тёзюмлюгюн белгилеген сыфатха айланады.

Чыдамлыкъ бла тёзюмлюкню ол белгиси поэтни чыгъармачылыкъ ишин башындан ахырына дери сыргъан сы-

фатладан бириди. Ол себепден «жаралы ташны» хапарына бла жарысууна Къайсын башха назмусунда да («Жаралы таш») тынгылайды, аны къадарына, устазына тенг этип.

*Хар неге да чыдадым! –
Деди манга жаралы
Таш. Мен жеримде бардым,
Ташладан да дерс алып!*

«Жаралы ташны» сыфаты Къайсынны «Жол жингиригинде» деген назмусунда да тубейди. Мында таш да, душманны огъундан жоюлгъан жаш да бирча къаннга бояладыла. Алай назмуда таш чыдамлыкъны белгисича кёргозтюлюп къалмай, халкъны тауусулмазлыкъ жолуну, ёмюрлюгюню белги даражасына ёседи.

Къулийланы Къайсынны лирикасында ташны сыфаты кёп тюрлю бет алып, анга кёре ол ачыкълагъан оюм, фикир чексиздиде дерге тийишлиди. Сёз орунуна айтханда, назмуларыны биринде инсан жашауну къысхалыгъын, аны ахыры, чеги болгъанын белгилейди:

*Шуёхум, таш болуп къалдынг,
Мен да алай таш болурма.*

Башха, «Таш» деген назмусунда, поэт ташны китапла бла тенгледиреди. Халкъны эрлиги, кишилиги бла бушуулу кюнлери тарых китаплагъа жазылгъанлай, ташлагъа жазылып къалгъандыла. Ташла Къайсынны лирикасында халкъны сынаууну, жигитлерини, ёлюп жерге киргенлени юслеринден, китаплача, хапар айтадыла. Миллетни жашауу бла байламлы къадарында таш Къулий улуну лирикасында ёз магъанасы бла

да жюрюйдю. Адамла ташдан юйле ишлегендиле, хунала къалагъандыла. Таш артына бугъуп, душманнга ушкок атхандыла, неда таянып солугъандыла.

*Таш, сени юсюнден жаздым:
сен мени
От жагъада жалан
аякъларымы
Жылытханса. Ташдан ишлеп
юйлени,
Жашадыкъ. Сен таууланы
барына багъалы.*

(«Таш»)

Къулийланы Къайсыннга чыгъармачылыкъ ишинде таш хар нени да бийик ёлчемиди – кишилик бла инсанлыкъны, адеплик бла туугъан жерине сюймекликни. Алай ташдан бийик эм да чыдамлы тауладыла. Андан туююл эсе, поэт ол эки табийгъат шартны бир бирден айырмайды. Лирика жигите таш устазлыкъ этип, дерс бергенича, тауда да аны кишиликге бла ётгюрлюкге юйретгендиле. Таула намысны, инсанлыкъны ёлчемидиле.

*Мен кёлсюзлюк этген
кюнюмде,
Сизден уялып, жилигъанма:
«Манга таула не айттырла!» –
деп,
Ол кюн бек насыпсыз
болгъанма*

(«Бир бет жоар зат этсем...»)

Былайда, эштада, малкъар халкъны, айта келгенибизча, тарых къадарын эсге алыргъа керек болур: узакъ ёмюрледен бери аны жашауу-ашауу да таула бла байламлыкъда келе келеди, Ата журтуну энчи белгилерича, аны аламын-гъаршын

да чеклеп. Жолну узакълыгынын жууукълугун, алашалыкнын бийикликни да алагъа къарап ёнчелегенди миллетибиз. Не заманда да малкъар халкъ ёз жашауун тауладан энчилемегенди. Ала анга аш-суу тапдыргъанларын, желден-сууукъдан сакълап, жылыу бергенлерин да ангылай, акъылы-еси болгъан къудуретгеча къарагъанды. Игиликни, огъурлулукъну, Аллахдан тилегенча тауладан да тилегенди. Къулийланы Къайсын да ол төрени бузмайды: таулагъа миллет кёзю бла къарап, андан тышында да халкъны чыдамлыгын ташха, таулагъа тенг этип жазады. Тюзюн белгилегенде уа, поэт малкъар халкъны бла тауланы бир тизмеге салады, ол себепден экиси да бир бирге кюзгюлюк этген, бир магъананы тутхан сыфатладыла: Къулийланы Къайсынны таулагъа айланьп сёлешгенин халкъы, миллети бла сёлешгенча ангыларгъа керекди.

Къайсынны лирикасында эслилик бла намысны белгиси жалаңда таула туююлдуле. Бийикликлери болгъан хар табийгъат шартны поэт миллетни энчи илишанларын, миллет бетин ачыкълагъан белгилеча кёргюзтеди. Сёз ючюн, къая жух, терекле. Терекле да бийикликни, огъурлулукъ бла чомартлыкъны белгилеридиле. Миллетни юсюнде кёрген иги илишанланы Къайсын терекледе да кёреди:

*Огъурлулугъу болмагъан адамла,
Терекледен да уялсагъыз а сиз:
Ауана, кёгет бередиле ала,
Жёгеле этедиле ариу ийис.*

Алай бла, Къулийланы Къайсын табийгъат шартланы барысын да жаз тилини белгилерине айландырады, та-

бийгъат шартла поэтни оюмуну, философия жибини келечилеридиле. Иш анда да туююлду: поэт табийгъат шартланы тизе, жыйышдыра, туугъан жерини сыфатын къурайды. Туугъан жери, Ата журту огъурлулукъ бла адамлыкъны тамырландырып ёсдюреди, анга аш-суу, кишилик берген. Саулай алып къарагъанда, сагъыннганыбызча, туугъан жер бла халкъ бир бирлерин алышындыргъан сыфатладыла. Ата журтуну илишанлары халкъда неда халкъны энчилиги туугъан жеринде ачыкъланадыла дерге тийишлиди. Башха сёз бла айтханда, Къайсынны поэзиясында малкъар халкъ бла аны туугъан жери синонимледиле. Ол себепден, поэт ангылатханнга кёре, туугъан жерни, Ата журтну миллетге астрология магъанасы барды, аны жулдузлары, ташлары, ташы, агъачы да инсаннга кюч-къарыу береди.

*Алай сыйлы жерибизни
Сюйгенлейин къалабыз,
Журтубузгъа, кёгюбюзге
Сейир эте, барабыз, –*

деп да поэт андан жазады. Къайсынны «Туугъан жерим бла сёлешю» дегени да халкъ бла сёлешю дегенге тенгди.

* * *

Къулий улуну чыгъармачылыкъ ишинде туугъан жерге сюймеклик кёп тюрлю сураглау амалла бла ачыкъланады. Алай табийгъат шартлагъа ышанып, тизмелерин жыйышдырыу Къайсынны фахмусуну бек тынгылы энчиликлеринден бириди:

*Акъ төппеле, кёк жайлыкъла,
Саргъыл, къаралдым жолла,*

*Сюзюк кюнча боз булутла,
Кёк сыртла, акъ чыранла.*

Сёз ючюн, бу халда къуралгъан назмулада хар сагъынылгъан табийгъат илишан хапарчыды деп кесаматларчады. Андан тышында хар хапарчы илишан – сыфатха тенгди, туугъан жерни ариулугъун кёргюзтюп, поэтни жюрек урууун ачыкълагъан, белгилеген. Былайда дагъыда чертирге тийишлиси: Къайсынны назмуларында бирге жыйышдырылгъан шартла туугъан жерни суратына тенг болуп, биз былайды деп айталмазлыкъ сезим къозгъайдыла. Къаллай сезимди ол – къууанчлымы огъесе мудах, тынгылы ангылашынмагъан суймеклик сезимлери, огъесе дуня рахатлыкъгъа бла ариулукъгъа термилиуюдо? Не да болсун, окъуучуланы жюреклерин учундуруп, таукел этдиредиле. Тынгылы ангылашынмагъан, татлы, хычыуун сезимлени къозгъагъан назму тизгинлени уа жалаңда уллу илхамлы поэте къанатландырадыла.

Къулий улуну лирикасыны ол илишанларын эсе ала, поэтни чыгъармачылыкъ иши магъана жаны бла эки-юч къатлы назмула бла байламлыды дерге керекди. Алгъын таулудла кёп къатлы межамлагъа тюплю-башлы юйле дегендиле. Анга кёре биз да Къайсынны чыгъармаларына тюплю-башлы назмула дерге боллукъбуз. Неда: поэтни назмуларыны асламысы ачыкъланнган эмда поэт ачыкъларгъа умут этген магъаналаны бирикдиреди.

Иш аны бла чекленмей, ол эки магъанагъа кёре, хар окъуучу назмуну кесича ангылап, фикири бла назмугъа энчи магъана къо-

шаргъа боллукъду. Сёз ючюн, биягъы, башында сагъынылгъан назму тизгинлени алсакъ (акъ тёппеле, кёк жайлыкъла // саргъыл, къаралдым жолла...), алыны назмугъа назмуду деп айтдырырча кимге да туура магъаналары барды – ол магъана туугъан жерни ариулугъу эмда поэтни табийгъат шартланы сайлауда жютюлюгю бла байламлыды. Болсада, айтханыбызча, назму туура магъанасы бла чекленмейди: аны тыш кёрюмдюсю – табийгъат илишанла биригип къурагъан сураты – чыгъарманы жашырын, баш магъанасын ачыкъларгъа бойсунады – поэтни сезим байлыгъын, жюрек тазалыгъы бла туугъан жерине суймеклигин. Айхай да, поэтни сезим байлыгъына окъуучу сансыз къалалмайды: илхамланып, назмуну ачыкъ, жашырын магъанасына кесини ангылауу, кёз къарамы бла къошакъ этеди неда этерге боллукъду. Лирика деген ниет ырысхыны баш илишанларындан бири олду.

Къулийланы Къайсын Ата журтуна суймеклигин ачыкълау гъа табийгъатны эмблематикасын уста бойсундургъан поэтледенди. Алай сёзлени, сыфатланы къатлап, къайтарып айтыуу да поэтни суратлау ачыкълау энчиликлеринден бириди:

*Акъ чыраннга, кёк жайлыкъгъа
Жазмайын жетген жолла,
Тауда тютюнлери чыккыган
Эллеге элтген жолла.*

(«Жолларыбыз»)

Къатланып айтылгъан сёзле бла сыфатла назмуда кёп тюрлю къуллукъ тамамлайдыла. Биринчиден – лирика жигитлени халын ачыкълайдыла, аны даражасын

бла илхамыны бийиклигин. Поэтни илхамын учундургъан шарт да анга кѳре кѳп тюрсюнлюдо:

*Талгъыр ташлы, акъ зыгъырлы,
Сары топуракъ жолла,
Эрттенлик шулпулда мылы,
Къар хапудан акъ жолла.*

Башха жаны бла къарагъанда уа, табиьгъат неда адам къыйыны бла ишленген шартны жыйышдырылгъан илишанлары миллетни алам, гъарш энчилигин да кѳргюзтюп, заманны терк жюрюшюн да белгилейдиле (эрттенлик шулпулда мылы / къар хапудан акъ жолла).

Поэтни илхамын къабындыргъан шартла асламында лирика жигит бла байламлыдыла, ол угъай, аны жашау жолунда ауушлача ангылашынадыла («анам мени аркъасына кѳтюрюп баргъан жолла // Сабийлигимде мен минген эшекни туякълары ташларына тийген жолла»).

Алай Къайсын назмуну биз сагъынган энчиликлери бла чекленсе эди, борчу кем къалгъанча санар эди ол. Аны эсге алгъаныбыз поэтни кѳллендирген шарт (сѳз ючюн, жолла) миллетни тарыхын, сынагъан къыйынлыкъларын бла къууанчын, жарыкъ, мудах клондерин да ачыкълайды демекликди. Неда халкъны тарых жолун ол ѳз миллет межамын къалай жарашдыргъанын кѳргюзтген белгилеге айланады дерик болурбуз:

*Къаяла ичинден баргъан,
Терк черекледен ѳтген,
Айланч бола, кире таргъа,
Сызгъала бла элтген,
Талгъыр ташла, акъ зыгъырла,
Сары топуракъ жолла...*

Алай бла Къуулийланы Къайсын назму къурауда табиьгъат, жашау шартланы кѳп тюрлю илишанларын излеуну бла, аланы жыйышдырыуну жолу бла барады. Бириккен илишанла уа, айтханыбызча, миллетни тарых, къылыкъ илишанларын ангылатадыла.

Поэт нени юсюнден жазса да, ол сайлагъан шарт уллугитче да болсун, окъуучусун философияны, миллет жашауну кенг жолуна элтеди. Миллетни тарых жолу уа ныхытлыды. Ол себепден назмулагъа ѳзеклик этген табиьгъат, жашау окуяланы илишанлары бир бирлерине чюйредиле:

*Тойгъа ашыкъгъан атлыла
Жырлаша, жарыкъ чапхан,
Къатынла жилаугъа баргъан,
Мудах хапарла айтхан*

(«Жолларыбыз»)

Неда:

*О, жарлы таулу анала къысхан
Жаулукъ! – кѳпюр хурметге,
намысха.
Дертли къамаладан кючлю
жаулукъ.*

(«Жаулукъ»)

Бир бирлерине чюйре шартланы тубешдирген, алагъа кѳре назму къууаргъа усталыкъ не заманда да Къайсынны энчилиги эди. 1930 жылладан башлап, 1940–1950 жыллагъа дери. Орта Азиядан къайтып келип, 1960–1970 жылладагъы лирикасында ол усталыкъ поэтни философия жибин, дуниягъа кѳз къарамын ачыкълауда бютюн айнып, поэзиясына сейирлик къууат ыз бергенди. Къуулий улуну алай суратлауда усталыгъы аны

«Къама» деген назмусу дуния лирикагаъа юлгюлюк этерчады:

*Санга алгъыш этгендиле анала,
Алай налат да бергендиле ала.
Жеринги жаудан да*

*кгоруулагъанса,
Алай терслик саууту да
болгъанса.*

Къайсынны чыгъармачылыкъ ишинде биз айтхан шатык суратлау-ачыкълау мадар асыры терк-терк къатланып, кенг жыйылгъанча да кёрюнюрге боллукъду. Алай ол окъуучуну эрикдирмейди. Къаманы эки аузу болгъаныча, хар табийгъат, жашау да кёп бетлидиле, кюй-сюзлюкню огъурлулукъну да сыйындыргъан, тюзлюкню, терсликни да бирикдирген. Айхай да, жашау, къамача, жалаңда эки ауузлу туююлдо: аны мынча бети, илишаны барды деп ким айталыкъды? Алай суратлау чыгъармада жашауну неда табийгъатны кёп-аз бетлилиги поэтни жютюлюгю бла фахмусуна кёре болады. Жазыучуну не къадар закийлик илишанлары кёп болса, ол къадар кёпге жетеди, кёпню эслейди аны кёзю, сёз ючюн, «Жаулукъ» деген назмуда жаулукъну жыйырма бла беш илишаныны юсюнден айтылады. Кертиди, Къайсын жаулукъну толугу, тынгылы да сыфатын къурашдыргъанлыкъгъа, аны мураты, жазычулукъ борчу да ол туююлдо. Лирикада табийгъатны неда инсан къолну, эсни кючю бла ишленген затланы сыфатлары адамны къылыгъын, ич дуниясын ачыкъларгъа бойсунады. Андан да озуп, айта келгенибизча, миллетни тарых ауушларын, къылыкъ энчиликлерин ангыларгъа бла туура этерге бойсунады. Анга кёре, кёп илишанлы жаулукъну

сыфаты миллетибизни миллет эсин ачыкълайды.

Къулийланы Къайсынны чыгъармачылыкъ ишинде хар не зат да – табийгъатны жаны болгъан, болмагъан шартла – барысы да ёз сыфатлары, энчиликлери бла жашай эселе да, миллет жашауну, аны къылыкъ ниет илишанларыны белгилери, неда синоним-лерица жюрюйдюле. Ол угъай, бир табийгъат шарт назмудан назмугъа ёте, тюрлю-тюрлю ниет ырысхыланы белгилерча да ачыкъланадыла. Сёз ючюн, урушдан сора онжыллыкъда Къ. Къайсын «Айыу», «Жугъутур», «Тукъузгю» дегенча чыгъармаларын жазгъанды. Аланы хар бири поэтни Ата журтуна термилгенини бла тансыкълыгъыны белгиси эди: 1960 жыллада уа ол жаныуарла неда битимле кишиликни бла жигитликни, Ата журтха суймеклик бла анга табыныуну белгилерине тенг боладыла:

*Окъ алгъа анга тиерин биледи,
Алай тик къая башында турады,
Ёлюм келсе, алгъа анга келеди,
Ол ёлсе да, сорууюн гъутхарады.*

(«Сюеме жугъутурну...»)

Быллай тизгинле ёз магъаналары бла чекленселе да, окъуучуну сансыз къоярыкъ туююлдоле. Нек дегенде, кийик жаныуарны къылыкъ энчилиги бла сыфаты бийик суратлау даражада кёргюзтюлюнеди. Алай Къайсын кесини ол усталыгъы бла тынгылы хайырланмаса эди, къая башында сюелген жугъутур ёхтемлик бла кишиликни белгисине айланмаз эди.

1960 жыллада Къулий улуну чыгъармачылыгъында

тарых суратлау оюм толу шартлангананы юсюнден айтыргъа керекди. Кертиди, поэтни ол илишаны 1930–1940 жыллада да айныу жолда эди. Къайсын бир болумну башхасындан айырып, неда бир окуяны, шартны философия жибине къюзгю этмей хазна назму жазмагъанды. Алай 1960 жыллада Къайсын дунияда хар зат да байламлы болгъанларын бютюн терен сезип, аны жазыу жорукъгъа айландырады. Поэтни ангылаууна бла кёз къарамына кёре, озгъан заман бу сагъат заман бла байламлы болгъаныча, аз, гитче, уллу шартла бла окуяла да байламлыдыла. Ол санда миллетле, инсан бла халкъ, инсан бла дуния, алам, гъарш дегенча. Аны ючюн болур, эртте озгъан бушуула, эртте тамамланган жумушла бла къыйын ишле Къулийланы Къайсынны эсинден кетмейдиле, кече-кюн да къыйнайдыла. Озгъан заманны эсинде тутхан угъай, поэт, жылланы башлары бла аууп, анда, узайып кетген тарых ауушлада жангыдан жашап, нени да кёрюп тургъанча, назмуларын алай жазады:

*Къарайма терк чучхурлагъа,
агъачха,
Бу жерде айланган абреклени
Ат аякъ тауушлары суху
чыгъа,
Мен да къалгъанча бу тарда
бекленип,
Жолда алай кёрюнеди кёзюме
Абрек жамчылары къарала.*

(«Кечеги тау аузунда»)

Къулий улу назмуларыны биринде («Оюлгъан Хиросиманы...») «Жер бизни, адамланы, барыбызны юйюбюздю», – деп жазгъанды. Ата юйде уа адамла

жарсыуларын, къууанчларын энчи этмейдиле, аланы къадарлары юйню тынчлыгъына кёре болгъаны да кертиди.

Ол себепден Къайсын, башха халкъланы жерлерин кесини от жагъасын, арбазын къоруулагъанча, къорууларгъа хазырды:

*Мадридде къазауат этерге
Боллукъ эдим. Гранада ючюн
Урушуп, жыггылсам ташлы
жерге,
Жарамы къыздырырча анда
кюн.*

(«Мадридде сермешалыр
эдим...»)

Поэтни арбаз къабакълары, юйюню эшиклери Хиросиманы тютюнюне андан ачыкъды, Освенцимни къара кюнлерин, къара желлерин да ол андан кёреди.

*Уллу жер – мени туугъан,
ёсген юйюм.
Хазырма байрамынгда
къууаныргъа,
Палах кюн а, сени къоруулай,
кюйюп,
Мен босагъангда жоюлуп
къалырма.*

(«Оюлгъан Хиросиманы...»)

Дунияны тарых жолун, аны уллу, гитче ауушларын, къууанчын, бушууун да бир болумча, ангылап, илхамын къабындыра билмеклик Къайсынны лирикасын къанатлы этип, анга терен философия магъана береди. Къачан эсе да, къайда эсе да бирде адам улуну къыйнагъан жарсыула неда жарсыулу ишле поэтни лирикасында бюгюннгю бушууча ачыкъланадыла. Аны лирика жигити жашауну юч за-

манында бирикдирген, дуняда
адамланы ачыта, къууандыра
да келген тарых окуяланы жю-
регинде тутхан адамды.

*Энтта манга тюшюмде
кёрюнеди
Къуш Прометейни бауурун
чача
Тургъаны къаяда.
Къанат кереди,
Огъурсуз кёзлерин акъырын ача.*

Къулийланы Къайсынны
философия жибине кёре, заман
туудургъан болумла заман бла
тенг озуп кетмейдиле, уллу
тарыхны кертилерича къалып
къаладыла неда, бет алышын-
дырып, къатланадыла. Аны бла
байламлы Къулий улу кесини
чыгъармачылыкъ ишинде ачыкъ-
лагъан тарых сайлау къайсы

бирибизге да инсанлыкъ сайлау
болургъа керекди деп кесамат-
ларгъа тийишлиди.

Алай поэт «битеудуния-
лыкъны» баш этип, миллет
жашау бла миллет энчиликни
унутмайды. Ол угъай, айта
келгенибизча, Къайсынны
философия жибин, фикирин,
оюмун аякъландыргъан миллет
илишанладыла, туугъан жерини
табийгъат шартлары. Кёкню,
дунияны кенглигин, аламны,
гъаршны да Къулий улу ата
юйюню босагъасындан къарап кё-
реди. Миллетини эслилигин, аны
энчилигин сыйламагъан, башха
миллетни сыйлар демеклик
жалгъан, кёзбау сёздю. «Битеу
дунияны сюеме деген тынчды,
алгъа хоншунгу сюе бил», – деп
да андан жазгъанды Къулийланы
Къайсын.

ГҮЛҮЙЛАНЫ МАЖИТТЕ – 75 ЖЫЛ

Кетмегиз, зурнукла!

Малкъар поэт, прозаик, драматург Гүлүйланы Саматны жашы Мажит (1932–1998) Элбрус районну Элбрус элинде туугъанды. Ол 1954 жылда Къыргъызстанны Ивановка элинде орта школну тауусханды. 1957 жылда Къабарты-Малкъар къырал университетни тарых-филология факультетине заочно окъургъа кирип, 1963 жылда бо-

шагъанды. 1965–1967 жыллада Ростовну бийик партия школуну промышленность бөлүмюнде окъугъанды.

Кесини урунуу жолун Гүлүйланы Мажит 12 жыл болуп, Алма-Атада ГЭС-де башлагъанды. 1948–1957 жылны май айына дери Къыргъызстанны Ивановка элини кирпич-кыошун заводунда ишлегенди. 1957–1962 жыллада КъМАССР-ни Телевидение бла радиовещание комитетини энчи корреспонденти, жангылыкъланы эм халкъ-политика бериулени студиясыны редактору болгъанды. 1962–1965 жыллада «Коммунизмге жол» газетни информация эм промышленность бөлүмлерине башчылыкъ этгенди. 1967–1984 жыллада КПСС-ни обкомуну женгил, аш-азыкъ промышленностунда сатыу-алыу бөлүмню инструктору болуп ишлегенди. 1984–1994 жыллада КъМАССР-ни Телевидение эм радиовещание къырал комитетини председателини заместители болгъанды. Тёрт майдал бла саугъаланнганды. Аланы арасында «Ата журт урушну кезиуюнде ахшы урунганы» ючюн деген майдал бла да. Аны бла бирге КъМАССР-ни Баш Советини Президиумуну эм СССР-ни Къыралтелерадиосуну сыйлы грамоталарына да ие болгъанды. Литература чыгъармачылыкъ бла Гүлүйланы Мажит 50-чи жыллада башлагъанды. 1992 жылда Россейни Жазыучуларыны союзуна алыннганды.

Гүлүйланы Мажитни чыгъармачылыкъында кеп тюрлю жанрла тубейдиле: хапарла, повестъле, бир актлы пьесала, чам хапарла, назмула, поэмала, тамсилле, жомакъла. Ол бир талай китапны авторуду, аны жазгъанлары бир къауум жыйымдыкъ китаплагъа да киргендиле.

Гүлүй улу «Кетмегиз, зурнукла» (1970), «Кюнню кызы» (1975), «Алтын къаланы иеси» (1987) деген китапланы жазып,

сабий поэзияны айныуна уллу кӧшумчулукъ этгенди. Алада автор ёсе келген сабий дуняны кӧалай ангылай, сезе башлагъанын ачыкӧлайды. Табийгъат бла шуӧхлукъда жаш жигит «кӧууанч» бла «мудахлыкъ», «шуӧхлукъ» бла «кӧажаулукъ», «жашау» бла «ӧлюм», «такъыйкӧа» бла «ӧмюрлюк» дегенча ангыламланы сабийлеге тынгылы ачыкӧлайдыла. «Кетмегиз, зурнукла!» деген назмуда сабийни тилеги монолог формада жазылгъанды. Учуп кетип баргъан зурнуклада ол дунясыны битеулююгю кем болгъанын белгилейди. Бу тийреледе тыяргъа суйюп, ол алагъа «жылы бӧркле», «акъсыл жюнден кӧлекле», «уюкӧла» берирге айтады. Зурнукланы сыфатларында Ата журтдан айырылыуу да танылады. Сабий чагъа келген жанкӧозчукъну алгъышлайды, аны ариулугъуну байрамы кӧысха болгъанын да терен ангылайды («Жанкӧозчукъ»). Аны бла бирге, тирменни ташыны бурулгъанына кӧарап, ол жашауну ӧмюрлюк болгъанына тюшюнеди («Тирмен таш»).

Гюлюй улуну сабий жигити дуняны кӧп тюрсюнлю бояуларына бек сезимлиди, ол «жашил кырдыкны» суратын салыргъа юйренгенди, «сары бла бояйды бузоучукъну кӧашхасын», алай битеу бояула азлыкъ этедиле анасыны суратын ишлегенде:

*Карандашла – омакӧла,
Мени уллуд муратым:
Ишлергеди, болалсам,
Анамы бет суратын.*

(«Болалсам»)

Гюлюй улуну назмуларын айырмалы этген – философия сагъышлары бла бирге сабийлени дунягъа кӧз кӧарамларын ачыкӧлай билгениндеди. Миллет халкӧны халыны кертилигин бла жашау болумну толлу кӧргюзтюрге аны фахмусу жетишгениндеди. Ала жарыкӧ сыфатлары, лирика энчиликлери чынтты сабий сезимле бла айырмалыдыла.

«Алтын кӧаланы иеси» (1987) деген жомагъында автор чыгъармачылыкъда эрттеден келген «аманлыкъ» бла «ахшылыкъ» дегенча болумланы орталарында чюйреликни ачыкӧлайды. Бир жанында патчах, аны кӧп тюрсюнлю сыфаты, экинчи жанында уа – агъачда жашагъан жанла. Жомакӧны суратлау кючюне кӧре, адамны ахшы муратына жаланда кертилик келтирликди.

1972 жылда Гюлюй улу «Ильични туудукӧлары» деген китабын басмалагъанды. Анда таулада тарых-революция бла байламлы жашау-турмуш тюрлениуле уллу жерни аладыла.

«Ильични туудукълары» деген поэмасында жазычу кѣп тюрлю семиртиулени, тенгleshдириулени эркин хайырланады. Октябрь революцияны терен, аламлы магъанасын ачыкълар ючюн, аны ниет бачамасыны акъылманлыгъын кѣргюзтеди. «Мен таулума», «Жамычы» дегенча назмуларында автор, ата-бабаланы дуниягъа кѣз къарамларына, адет кыылыкъларына кертичилей къала, миллет шартланы терен хайырлана, таулуну жюрек сезимини айныуун ачыкъларгъа къолундан келгенди.

«Акъ гюлле» деген китабына (1982) – рубаиле, тамсилле, «Акъ гюлле» деген лирика поэма киргендиле. Рубаиледе автор тѣреде бола келген рифмаланы хайырланады. Алада магъана социалист жашаугъа, коммунист партиягъа махтау берилгендеди. Бир къауум тѣрттизгинлерини ич ѳзеклери ѳмюрлюк жашау соруулагъа жауап излеудеди. Оюмуну энчилиги, аны суратлау онгла бла айта билгени – жазгъан затлары окъуучуну эсинде къалырча этедиле.

«Акъ гюлле» деген китапны кѣбюсю тамсилледиле – насийхат литература жанр. Алада жазычу Бѣрюню, Борсукъну, Маймулну, Къабанны, Биттирни, Айыуну, Арсланны, Тюкюню юслеринден жазгъанлыкъгъа, адамда болгъан кемчиликлени ачыкъллауу да теренди.

Тамсиллени мурдорунда Гюлюй улу жашауда терсликлени масхарайды. Аны бла бирге насийхатлыкъ барды алада. Сѳз ючюн, «Кѣжюрек» деген тамсилинде «Тюклюлююнген, айтчы, неди файда, Кѣжюрек, / Ётгюрлю туюкул эсе сени тепдирген Жюрек?!» деп, махтанчакъ кѣжюрекни бла тауушсуз ишлеп тургъан жюрекни тенгleshдиреди. Анда адамны мардасыз уллу кѣллюлюгю, махтанчакълыгъы эсленеди. Хар затны тыш жаны, кѣрюмдюсю угъай, аны ич къуралыуу, толулугъу сыйлы, багъалы болургъа тийишлиди – аны насийхат халда айтылгъан оюму алайгъа келеди.

«Акъ гюлле» деген поэмасы лирика монолог формада къуралгъанды. Жигитни, къыралыны чынты уланыны эмда кеси заманыны керти инсаныны алгъыш сѳзюдю ол. Адамны ѳз къадары бла халкъыны къадарыны бирлигин Гюлюй улу жашау жылланы бла къыраллыкъны жылларын бирге кѣргюзтгенди: «манга 50 жыл, мени къыралыма – 60». Лирика жигити байрамгъа «15 республикадан 15 эгечни» чакъырады, ала битеу къыралдан келген алгъышладан толадыла «260 миллион жюрек этеди алгъыш». Поэманы заманнга тийишлилиги «интернационал», «партия», «Ленин», «коммунизм» – деген ангыламла бла да чертиледи.

Ахырында поэманы суратлау кючу битеу аламны кенглигине ачылады – «совет къыралны хорлау кюнлерин / Басхыч этип кѣкню теренине, / жол салады Кюнню тийресине», «Га-

лактика араланы сюрю», / «ёсдюрю ючюннге аппа-акъ гюл!» дегенча коммунист ниетлеге талпыныуну белгилери, ачыкъ кёрюнедиле.

Гюлюй улу бир талай проза чыгъарманы да жазгъанды. «Къушну дерти» (1977) деген повестинде, ол озгъан урушха бюгюнню кёзюнден къараргъа итинеди. Повестьде суратланган ишле немисли фашистле уучлап тургъан бир тау элде боладыла. Аны баш жигити партизан къызыны – Зурумну къызыу инсанлыкъ ниети сатлыкъ Къаспотну жаула бла шухлукъ жюрютюп, иш бардырып тургъан, «ууакъ, сатхыч ниетине» къажау кёргюзтюледди. Халкъны Ата журтха суймеклигин, жаула бла ётгюр кюрешиуню белгисин жазыучу суратлау халда къушну бла жауну сермешлеринде тамамлайды. Повестьни хар башында рубаи халда берилген эпиграфла аны суйдюмлю этедиле.

1984 жылда малкъар литературагъа «Акъ атлы» деген чам повесть кёшулгъанды. Бу суратлау чыгъармада жаш къызыны акъ атда къачырылгъаны романтика сюжетни «жангыртылгъанын» кёргюзтеди. Повесть элде жашагъан сюрюучю жаш бла шахарчы къызыны юсюнденди. Жашны жангы жууукълары жашаугъа ырысхы кёзден къарагъанлары, аны жюрегин тынчайтмайды. Ол тау, табийгъат хауаны тогъуп ёсгенди. Аны жашау халына къажау келген адет-тёреге кесин келишдиралмайды. Озгъан заманны болумуна, адамланы бир бирлерини орталарында халлары тюрленгенлерине, жазыучу заманны излемине тийишли къарайды.

Повестьни жигитлери Айбужырт бла Алакёз эрттегили мажюсюлюк атланы жюрютедиле. Аны бла жазыучу бурунгу адетледе сакъланган бийик ниет тазалыкъны жангырыуун, инсан халланы жарашыулулукъларын чертеди. Ол оюм жаш юйюрню кёшлары болгъан жерни аты бла да белгиленеди, – «келинни да ат бойнуна тынгылы орнатып, кюн тёппели тауланы аузу бла Гюл-Тёбеге атланады» Айбужырт.

Жазыучуну «Акъ атлы» деген китабына дагъыда бир талай чам хапары киргенди. Алада да ол кюлкюлю чюйреликлени терен ачыкълай, халкъ чамны энчилигине эс бургъанды.

Гюлюй улу драматургиягъа да эс бёлгенди. «Киеуню бохчасы» деген пьесасы «Минги тау» журналда басмаланганды. «Бир актлы пьесала» деген китапха уа жазыучуну «Гымыдайны тауугъу» деген пьесасы киргенди.

Битеу алып айтханда, Гюлюйланы Мажитни чыгъармачылыгъы малкъар литератураны кёп тюрлю жанрларыны айныууна уллу кёшумчулукъ этгенди.

Берберланы Бурхан
филология илимланы кандидаты

НЕ АЙТЫРМА?

Ой, гёбелек, гёбелек,
Турма былай ёпкелеп.
Теркирек, ой, теркирек –
Тобум кетди тёнгереп.

Учуп чыкъ да бийикге,
Кёз жетдир тегерекге.
Топну кёрсенг, къайтырса,
Къайдагъысын айтырса.

Гёбелекчик тирилли,
Этерикчигин билди.
Къанатчыкъларын къагъа,
Къонду бишген алмагъа.

Тобумча алма уллу –
Къызыл-ала уууртлу.
Аны хуржуннга урдум,
Гёбелекге къутурдум:

– Бу туюул, – дедим анга, –
Тобум керекди манга....
Топну излей, жайылдыкъ,
Иги кесек айландыкъ.

Арыдым, арыдым бек,
Учуп кетди гёбелек.
Аны къуудум гузаба,
Терлегенлерим агъа.

Къолну, сыртны да ётюр,
Келсем ызындан жетип,
Гёбелек тура солуп,
Талгъыр харбызгъа къонуп.

Тобумдан харбыз уллу,
Беля-беля уууртлу.
Аны къолтукъгъа алдым,
Гёбелекге чамландым:

– Ой, теличик, – дедим мен,
Билмеймисе топну сен?
Бу харбызды, топ угъай,
Къалай жангылдың алай?

Гёбелекчик айыплы
Болгъанына къайгъылы
Къанатчыкъларын къакъды,
Ол кесин Айгъа атды.

Къалдым хахай-тухайгъа:
«Къайрыса сен, – деп – Айгъа?»
Къычыргъанлыгъыма бек,
Эшитмеди гёбелек.

Энди ол Айгъа къонса,
Тобунгмуду деп сорса, -
Анга не айтырма, не
Ол учмаз ючюн Кюннге?

КЪАЙСЫДЫ БАТЫР?

Чопалкъуйрукъ кючюкчюк,
Къара бурма къозучукъ,
Барчы-келчи улакъчыкъ –
Чиммакъ салпыкъулакъчыкъ
Къошда бирге къалдыла,
Хапар-ушакъ болдула.

– Хап-хуп, – дейди кючюкчюк, –
Тынгылагъыз сиз бери:
Ыстауатдан чыкъсагъыз,
Ашап къоймазмы бёрю?!

– Ме-е... дегенди улакъчыкъ, –
Эштмейсиз бу сёзлени!

Бир уруп чыгъарырма
Ач бёрюнню кёзлерин.

– Угъай, салпыкъулакъчыкъ,
Кючюк тюздю, даулашма!
Кесинги батыр этип,
Чыкайчыгъым, ажашма.

– Къоркъакъла, алай эсе,
Жатыгъыз ыстауатда;
Наныкъла жыйып келсем,
Сукъланмазмысыз артда?

Чопалкъуйрукъ кючюкчюк,
Къара бурма къозучукъ:

– Барчы-келчи улакчыкъ,
Ариу салпыкъулакчыкъ.

Жангыласа сен, – дейле,
Ажашмазын тилейле.

Тынгыламай, улакчыкъ
Наныкъ жыяргъа кетди.
Бир заманда ол, арып,
Уллу талагъа жетди...

Чопалкъуйрукъ кючюкчюк,
Къара бурма къозучукъ,
Барчы-келчи улакчыкъ –
Ариу салпыкъулакчыкъ,
Къайры кетдинг сен? – дейле.
Улакчыкъны излейле.

Бир кезиуде таладан
Ачы хахай чыгъады.
– Ашап къояды бёрю, –
Деп, Улакъ кыгырады.

– Хап-хуп, къозу, энди биз
Бёрюге не этейик,
Ёлсек, бирге ёлейик,
Улакчыкыгъа жетейик.

– Ёлюрге керекмиди?
Былай къарап турчу бир,
Мен бёрюге жетгенлей,
Сен, анга кёрюнмей юр.

Чопалкъуйрукъ кючюкчюк,
Къара бурма къозучукъ
Уллу кёллю улакъны,
Чиммакъ салпыкъулакъны
Къутхарыр кёл алдыла,
Оноуну тап салдыла.

Таукел атлай, бурмачыкъ
Бёрюге къаршы жетди,
Бёрю да, аны кёрюп,
Мардасыз къууанч этди:

– Не тап болду сени да
Бу талагъа келгенинг!
Жокъду жерни башында
Къозу этден суйгеним.

Бурмачыкъ, анга къарап,
Къоркъмай, жарыкъ келгенди.
Ол сагъатда кючюкчюк,
Кючюн салып, юргенди.

Бёрю да, аны эштип,
Къачханды, башын алып.
Тенгчикле да кетдиле,
Бир бирине къууанып.

Чопалкъуйрукъ кючюкчюк,
Къара бурма къозучукъ,
Барчы-келчи улакчыкъ –
Чиммакъ салпыкъулакчыкъ.
Кимди былада батыр?
Билген а манга айтыр.

ЧУМ БЮРТЮК

Чум, чум, чум бюртюк,
Аны терекден юздюк,
Къызыл эди ууурту,
Аламат эди къуту.

Ётдюрдюк бирден бирге –
Мен да алдым кёрюрге.
Къолдан тюшдю, тёнгереп,
Жангыдан алдым, сермеп.

Къарасам, ол туююл чум,
Дыгъыл этди ууучум,
Жыйырылып тебиреди,
Къурт болуп, жёбеледи.

Къолдан атдым, элгенип,
Ол тамашаны кёрюп,
Узатылды, керилди, –
Тайчыкъ болуп, сирелди.

Секирип миндим анга –
Окъча, кирди туманнга,
Кёзлерими жел къысыды,
Тай мени кенгнге сызды.

Хылыф жетдим ызындан,
Къанатым болуп туман.
Жетсем, тайым – тай туююл –
Кирит салыннган кюбюр.

Тартып ачдым киритин –
Андан чыккыды кёгюрчюн.
Кёгюрчюнүм к’уш болду,
Ол адам тилде сорду:

– К’айдан чыккыдынг сен бери?
Жутуп к’оойым сени, –
Алып кетип журтума,
Олтур былай сыртыма!

Не эди да амалым,
Болмай этер мадарым,
Миндим к’ушну сыртына:
– Элтчи, – дедим, – журтунга!

К’ара к’уш к’акк-к’укк этди,
Алды да, кёкге кетди.
Учдукк сау кюнню бирге,
Кече жетдик бир юйге.

Кирди к’анатлы ары:
– Кетмей тур, – деп, – бир жары.
Иги кесек мычкыдым.
– Кир бери, – деп к’ычырды.

Барсанг, аллай юйге бар,
Жокк артха туруп мадар:
Тюз аллымда сюелген
Эки башлы эмеген.

– Энди, – деди ол манга, –
Сау чыг’арыкк’са тангнга,
Тутуп мени жыг’алсанг,
Адамдан тууг’ан адам.

Тюзюн айтсам, к’оркк’дүм мен –
Сылыкк эди эмеген.
Алай тутдум душманны,
Бёкем болса да саны.

К’ысдым аны белинден –
Ойсурады эмеген –
Тулукк’ча ауду тюпге –
Башы к’алды тилекге.

– Кеч, – деди ол, жиляды.
Бир бек аман жалынды.
– Мен к’арыусуз, сен – онглу,
Чынтты да киши болдунг.

Толтурдум мен тилегин –
Эмегенин жибердим,
Ычхынды ол, к’ууанды,
Патегенча, к’абынды.

От алды тёгерекни,
Мен да тутдум челекни,
Челек суудан топ-толу,
Сууун тёкдюм, кёл болду.

От а, ёчюле келип,
Тютюноне чёргелип,
Топча, тёнгерей кетди,
Кёл ортасына жетди.

Аздан к’алып батарг’а,
Арып чыкк’дым жаг’аг’а.
Кёл жаг’асында – к’айыкк’,
Ол турады к’анк’айып.

Жууукк бардым к’айыкк’г’а
Бурулду ол к’ашыкк’г’а,
К’олг’а алсам, ол к’ашыкк’
Болду к’ып-к’ызыл ашыкк’.

Аны атдым юзmezге –
Куртча кёрюндю кёзге,
Алдым аны бияг’ы,
К’ачарг’а жокк аяг’ы.

Ол жыйырылды бирге,
Тюшерге излей жерге.
Иймегенимде аны,
Ачюдан к’ыза к’аны,

Бурулду ары-бери,
Кеталмай менден кери,
К’уртчукк болду чум бюртюк,
Тамаша эте, кюлдюк.

Гадийланы Ибрагим

Айтылмай кьалъбан

хапар

1

...Ол кесими алай сунады, огъесе керти окъуна алаймыды, аны ким билсин, алай, Анастасия Борисовна акъыл этгенден а, жылла шендюча терк бир заманда да бармагъандыла. Энди андан бери алай кепмю жашагъандыла, – ала Хасанияда биринчи кере тубегенли онючюнчу жыл барады!

– Акъылбалыкъ болгъунчу мытыр сюркелген жылла къартлыгъыбыз жуукълаша башлагъанлы, тюз учхан этедиле, учхан! Не этериксе, Настенька! – деди Сафият Анастасия Борисовнаны алай сейирсиннгенине.

Ол озгъан онюч жылны ичинде Анастасия Борисовна Хасаниягъа муну бла тёртюнчу кере келеди. Хар келгени сайын а курортда Сафиятлары аны элтмеген санаторий, аны кёргюзтмеген сынаулу дохтур да къалдырмайдыла, – къаратадыла, бакъдырадыла. Кеси ангылагъандан а, энди анга ваннала игирек жарайдыла. Акъ-Сууну ванналары. Ёрюмюне (ёрюм – жыл сан) кёре – кёз иш тиймесин аны! – шендю саулугъуну хатасы жокъду, алай... энди къарт адамны былай бир ауругъанчыгъы да болмай а!

Анастасия Борисовна Сафиятны кесине да, аны ариу юйюрюне да болмагъанча бек ыразыды. Къолундан келсе, аны туугъанларына, туудукъларына да битеу жюрек жылыуун тенг юлюшле этип берир эди! Бери тебирерни аллында, эртте Атлы, алагъа къайтып, туудугъу Димачыкъ бла бирге жаз айлада Хасанияда жашаргъа чакъыргъанда, жашына этгенича, Сафиятха жюрегин ачаргъа да бир болады. Алай... мындагъыла аны асыры тансыкълагъандан, жол узуну хазырлай келген хапарын арбазгъа киргенлей окъуна унутдуруп къоядыла, артда уа кеси суйгенича айтыргъа толусунлай эсине тюшюралмайды неда, кюнден-кюннге болжал эте, кёлюнде тутхан хапарын биргесине артха алып кетеди.

– Келчи, Настя, тышында таян, ол кесинг сайлагъан терекни тубюнде кийиз жайгъанма, экибиз да алайгъа чыгъайыкъ, – деди Сафият, эшикден Анастасия Борисовна бла аны туудугъуна энчи жарашдырылгъан отоугъа кире келип. Ол да экинчи сёз айтдырмады.

Ала экиси да бюгюн, алгъынча, төгөрөк айлана турмай, Орта къабакъда дарман сууладан агъач ичи бла жаяу къайтхандыла. Автобусах мине айланмай энди ары да, андан да алайтын жүрюрге келишгендиле. Налжик суудан да ётерге тюшеди, алай ол санланы солутхан этеди ансы, арытмайды. Суу боюнлада агъачха кирсенг а, чыгъарыгъын да келмейди – салкъын алай игиди, сериуюн алай хычыуунду!

– Калачыгъыз, мен а сизге айлан да келтилдим! – деп билдирди бурмачач, къаракёз къызчыкъ узакъдан, сора, ичиндегин чайпалтыргъа къоркъа, эслеп атлай келип, толу аякъны Анастасия Борисовнаны кёлолуна берди.

– Ма-а, керемисе, Настя, мени жумушчучугъум да жетди!.. Сенден алгъа ёлсюн мен ыннанг, кёз жарыкчыгъым! – деп къубултду Сафият кичи жашындан туугъан Налмасчыкъны. – Была барысы да алайдыла – уллусу, гитчеси башха туююлдо. Излегенинги, кесинг эсинге да туюшюрюнчю, тапдырадыла! Бу жол а Анастасия Борисовнаны кёлю окъуна толду... Да... аз кереми болады алай! Ол, сёз да айталмай, олтуруп тургъанлай, ёшюнюне кысып, къызчыкъны тёпшечигин уппа этди. Ол да аны боюнундан къучакълады, башын сылады.

– Сен бек насыплы анаса, Сафият! – деди Анастасия Борисовна, къарамын Налмасчыкъны кёюнуна алгъан келинден айырмай.

Сафият жукъ айтмады.

– Эки жашынг, эки кызынг, арбаз толу туудугъунг... Сен бек насыплы ыннаса, Сафият!

Сафият дагъыда жукъ айтмады. Ингиликлерини жылынганларын сезді. Кёзлери жарыдыла.

– Киеулеринги, келинлеринги да кесингикиледен айырмайса, кёрюп турама, ала да санга туугъан аналарынача къарайдыла... Ариу юйюрсюз! – деп багъа бичди ахырында Анастасия Борисовна. Аны ауазында бу жол бир тюрлю, алгъын эсленмеучю ауаз да эшитилди. – Алай... къызладан бирлери бла жашасанг, иги туююлмюдо? – деп сорду, сагъышлы тынгылай кетип.

– Алай окъуна да болур, ким биледи...

Сафият, барып, юйден жастыкъла алып келди, жерлерин тап жарашдырды. Экиси да терек салкында таяндыла. Сафият, андан жауап излей, ушакъны жангыртды.

– Не кёп бала чыгъарса да, – деди ол, – гурт тауукъ балаларына къараргъа тышындан болушлукъ излемейди; тышына жайылгъанда уа – барысын да кесини къанат туюбюне жыяды... – Сафият, къарамы чыракъ бара, тынгылады, сора Анастасия Борисовнагъа, акъылымы ангылай болурму деп соргъанча, къарады да, жастыгъын ёргерек тартып, жингиригинден таянды. – Къызла мени болгъанлыкъгъа, энди ала башха тукъумланы адамларыдыла, – деди Сафият. – Бир жанындан сен тюз айтаса, Настенька. – Не бек сую эсе да, келининг кызынгча къараялмазгъа да болур. Алай... мени тиширыулукъ къадарым салгъан жашау борчум барды: мен неках бла манга тийиншлиге саналгъан от жагъаны жылыуун сакъларгъа керекме.

– Сен бек акъыллы анаса! – деди Анастасия Борисовна сейирсинген ауаз бла. Сафият, кёол аязларын желкесине жастыкъ этип,

артха таянды, махтаудан ийменди, сёз а айтмады. – Болмагъанча акъыллы анаса! – деп къатлады ол. – Алай... барысы да сени чирчигингдиле.

– Мен а тьююдюлеми дейме! Мен айтхан башхады; энди аланы да, мында менича, тукъумларыны аллында кеслерини борчлары барды. Ала жалан да мени къызларым тьююдюле – ала энди бирер тукъумну келинлеридиле. Аланы от жагъа къалауурларыдыла.

– Ангылагъанма, эгечим, ангылагъанма!.. Хар миллетни ариу адетлери болгъаны къалай игиди, Сафият! – деди Анастасия Борисовна, битеу миллетлени бир адетге сыйынмагъанларын бусагъатчыкъда билип, анга сейир этгенча. – Бу адетигизни да бек жаратдым... Жашла уа? Айырылыргъа къалай унадыла? Бир бирни алача суйген къарындаш... бек аз табылыр, ийнан!

– Да ала уа бурунгу таулу адет бизни юйде жаратылмагъанын билмеймидиле!.. – деди Сафият. – Къызла эрге чыкыгъандан сора тамата жашха къатын алдыкъ. Бир жылдан а, жыйылып, гытычыкъ ишледик да, айырып, ары кёчюрдюк да къойдукъ... Бир юйде жашасала, жашла бусагъатдача татлы болмаз эдиле. Келинлерими да кёресе – кир кёз къарамасын! – эгизле кибикдиле...

– Аны да кёреме, тюз айтаса, Сафият!

– «Айырылыргъа къалай унадыла?» – деп соргъанынг ючюн айтама... Бизде юйюрню кичиси ата-ана бла къалады. Аланы къууанчлары, жарсылары да аныкъыдыла. Ала кимге да кичини къолу бла болушадыла. Ахыр жолгъа да... кичини арбазындан чыгъадыла. Адет алайды.

– Араларында юй, мюлк дау болмагъаны бек иги иш эди, Сафият, сизни да насыбыгъыз эди ол! – Анастасия Борисовна къарындашланы къаугъасыз айырылгъанларына керти кёлю бла ыразы эди. – Жангы жууукъларыгъыз а? Ала уа жаратханмы эдиле сиз этген оноуну? Аллай жерде кёп тюрлю чурум чыгъыучуду. Сизде, таулада уа – бютюн да...

– Керти айтаса, къалын берген, берне алгъан жерде бир кёлкълды болмай амалы да жокъду, – деди Сафият сора, кёлю толгъан адамча, тюркюрюгюн терк-терк жута, тамагъын ариулады, кючсюндю. – Сабийлени атасы... алыу-бериуню... къатына да къоймаучу эди, харип... Къызланы чыгъаргъанда, келишип, экилерибиз да къолубуздан келгенни эки жанындан да сабийлеге берип къойгъан эдик да, шукур, ол жерде ол деп юй болгъандыла... Кесиме махтау излеп айтхан иш сунма, табу, Настенька! Жашланы къалай жашагъанларын а кесинг кёресе...

– Сен бек насыплы анаса, Сафият, эгечим! – деп дагъыда къатлады Анастасия Борисовна. – Мен келирден келирге да туудукъчукъла къошула турадыла юйюрюнге, жашаулу болсунла!.. Мында окъуна төрт сабий ёседи аллында, Сафият, эгечим.

– Ма былайчыкъда уа, Настенька, жаным, жашладан туугъанчыкъланы бла къызладан туугъанчыкъланы бир бирден айырыргъа чырт да жарарыкъ тьююдю, – деп кюлдю Сафият. – Шёндю мен он бешинчи туудугъуму сакълайма, Настя, аланы уа кёбюсю къызландыла.

– Къууанч бла келсин ол да!

– Насыбынг айтсын, аны бла бирге дунягъа бир уллу къууанч келгенин кёрейик экибиз да!

Анастасия Борисовна Атлы бла танышхан жыл Димачыкъ да бу Сафиятны бурмачач жумушчу къызчыгъы тенгли болур эди. Жангыз жашындан туугъанчыкъны эсине тюшюргенлей, хауа айланмай тургъанлай, хычыуун салкъын желчик къакъгъанча болду, бети жарыды, таянган жери да жумушагъыракъ кёрюндю.

Димачыкъ шахарда къалай жашаяла болур дерсе, – бир бош сагъатчыкъ чыкъса, аны агъачда неда суу боюнунда ётдюрюк. Бери, Хасаниягъа келсе уа, юйге жыйыла билмейди. Нарт-уя сыртны хасаниячыланы ёмюрде аякълары басмагъан жерлерине ёрлер. Огъары, Тёбен Зыгъыр къолланы да тамакъларына дери жырыр. Нарт-уя сууну, Нальчик сууну да жагъалары бла ёрге аланы башланган жерлеринде биринчи солуу алгъан шаудан кёзлеге дери чыгып къайтыр. Насыпха, ыннасы эркинлик берип къутулалса, кечесинде малчылада къалыр да, кюнюн а чалгъычыла бла ётдюрюк.

– Сени ананг эшикде айлана тургъанлай тапмагъан ушай эди да! – деп кюлюк Анастасия Борисовна, туудугъу арып къайтса, юсюне-башына къарай, жугъун ачытмагъанына къууана.

Тюнене эрттенликде уа Димачыкъ, назму тизгинле окъугъанча, къол ойната, Атлыгъа: «Тауладан эннген акъсыл туманла агъачланы бла къолланы бетлерин сылай, ингирде табийгъатны къалай тынчайтханларын, Чирик кёлню танг аласында къалай уяннганын да кесим кёзюм бла кёрюрге сюеме!» – дегенин айтханды. Аны излеге-ни уа Атлыгъа болжалгъа салынмазлыкъ буйрукъчады. Къубултханыны хатасы жокъду, – аны кёз аллында ёсген сабий туюлюмдю, не десенг да, алай асыры серилтеди. Ленинградха къайтса неда, окъууну бошагъандан сора, ол кеси сайлагъан институтуна киралса, анда, не айтаса да, не этеме деп, тегерегине чабып айланырыкъ Атлыла табылмазла. Хоу бир да – туугъан къарындашы болса да, не хазна эталыр эди аныча! «Тейри, шүёхум, аны юсюне дагъыда мен сени ол тийреде чинар агъачны кечеги жырларына да тынгылатырма!» – деп, Атлы Димачыкъны таугъа алып кетгенди. Аны туудугъуну эсине энтта да бир жангы зат тюшмесе, бу ингирде къайтыргъа керекдиле. Димачыкъ Фарухлада да эркелениучюдю, – шабат, ыйых кюнледе экисини да жашаулары аладады, – алай аны мында Хасаниядача къол аязына алып ким айланады, хоу бир да!.. Башха къууанчы болмады эсе да, сабийлигинде аллай адамлагъа тюбей ёсгени да насыбы эди харип балачыгъымы... Угъай, биз жолукъгъан жыл Дима Налмасчыкъдан эслирек эди, баям, – деп шыбырдады Анастасия Борисовна.

Сафият, бети ариу ышара, энчи сагъышлары бла бирге арлакъда таяныпды. Тенги къалкъыгъан этген сунуп тынгылай болур. Анастасия Борисовнаны уа къалкъыр къайгъысы жокъ эди: ол ангында артха, онючжыллыкъ узакълыкъгъа къайтханды. Алай Хасаниягъа атланырны аллында Ленинградда этиучю эди. Мында уа нек эсине тюшерге къалды, ол эсгерюу неге керек эди шёндю!.. Ырыслагъан окъуна этди.

Эри Василий Семёнович ауушхандан бери аны къалай жашай келгенин Фарух Галимзянович бла Раузя Зиннатова окъуна толу

билмейдиле. Ала шахардан бир кесек узагыракъда жашайдыла, алай болса да, энди Анастасия Борисовнаны жууугъу-тенги болуп, башын таяндырыр кими барды! Жангыз Димачыкъны кишиге да къошмайды – ол алыкъа сабийди, жашын да санамайды – Захар юйге жылдан бир, кѣп болса, эки кере къайтып тургъанды. Келини бла жашаулары уа арталлыда болмагъанды.

Анастасия Борисовна Неваны айрыкамында спортчуланы къонакъ юйлерини биринде жылгъа жууукъ ишлегенди. Ол заманны ичинде ол кѣп тюрлю спортчуну кѣргенди, – къызланы да, жашланы да. Бирлерине къууанганды, бирсилерине айып этгенди. Эсине уа бирин да хазна тюшюраллыкъ туююлду, – бюгюн келди, тамбла кетди, унутулдула да къалдыла.

Спортчула туююл эселе да, Атлыланы къаууму бла уа иш башха эди. Ала бери апрельни ал кюнлеринде келип, сегизинчи юйде айдан артыкъ жашагъандыла. Анастасия Борисовна къызланы, жашланы да бош, бетлеринден таныгъанны къой, хазна къалдырмай, барысыны да атларын, къыралны къайсы жерлеринден келгенлерин да билген эди. Ариулугъу ючюн уялгъанча, адам къарамындан бети къызара айланган намыслы къыз тиширыу киби, ышармай селешалмагъан субай санлы, акътиш Нургельди Курбансаидов туркменли жашды. Битеу жашауун къарыусузлагъа болушургъа жоралагъан киби жюрюген, алаша бойлу, кенгжауурун, огъурлубет Къосайдар Батпенев къазахлыды. Жырлары кинолада да айтылып айланган жаш назмучу, Азербайджанны ийнагъы – Тофик Муталимов. Кесин барысыны да эгечлерича жюрютген кѣккѣз, ариубет жарыкъ Октябрина Соколова Якутиядан келген орусла кызыды. Да къайсы бирин санасын ол – Саша Смайкин Пензадан, Володя Гусев Липецкден, Станислав Дѣмкин Рязаньдан, Юра Рябинин Туркмениядан...

Атлыны аты уа барысыны да ауузларында эди да, ишин этсе окъуна унуталлыкъ туююл эди. Сора дагъыда – жашланы араларында мыйыкъ жюрютген къара шинли Тофик бла ол эдиле, аты да Анастасия Борисовнаны ъмюрде къулагъына чалынмагъан къужур – Атлы! Аны тилеги бла жаш кесини атын орус тилге кѣчюргенде уа, ол сѣз анга, нек эсе да, ма былай жыр тизгинча эшитилди, терен сагъышландырды. Тынгылагъанлай иги кесек олтурду да, алайда Атлы бла кеси къалгъандан сора, Анастасия деп анга къалай атагъанларын айтды.

– Аны бизникиле Ипполит деп бир бабасдан эшитген эдиле, – деди Анастасия Борисовна. – Бизни тѣгерек агъачдан жонулуп ишленген беш къабыргъалы орус юйюбюз килисадан узакъда туююл эди. Заманладан бери да эрттегили орус эллени хар бирини кесини килисасы болгъанды, – эл не къадар бай болса, килиса да ол къадар уллу. Бабас юйюне къонакъгъа жюрюген а намысха саналгъанды. Ойнагъанмы этесе – дунияны адамын, кючюн, ырысхысын да кеслерини къолларында тутханда окъуна жаланда бабасны аллында баш ургъандыла! Бабас бла шуѣхлукъ жюрютюрге кѣпле суйгендиле, алай ол кимге болса къонакъгъа барып турмагъанды: дин ахлулары бек айыртлаучу халкъ болгъандыла. Мени атам Борис Илларионович а къолундан да келген къарыулу киши эди. Ипполит аппа бла ол ыйыкъдан бир кере, иги тынгылы олтуруп, кече ортада айырылып

тургъандыла. Мен туугъан сагъатда уа аланы ахшы кызына башлагъан кезиулери болгъанды.

– Келиним ёлген кызычыкъ тапханды! – деп, атамы кичи эгечи юйден, кызычырыкъ этип, чабып чыгъады. – Жылычыкъды, – дейди, – солугъаны, кымылдагъаны уа жокъду харипчикни!

Киндик анам ол иште сынаулу тиширыу болур эди – ёлюрге къоймады: хапаргъа кёре, кошт балачыкъныча, къолчукъларымдан, бутчукъларымдан да тутуп, силкиндирди, бурунумдан юфгюрдю, къуйрукъчугъума-къуйрукъчугъума жетдирди да, жан кийрди. Мени жингирик этгеним алайдагъыланы чексиз къууандырды.

– Адамла, мени къарындашымдан туугъанчыгъым барды, ой адамла, къарачыгъыз! – деп, атамы кичи эгечи, мени да жалан этине кысып, ёрге-ёрге секире, орамгъа чабып къайтхан хапарын айтыучу эдиле. Киндик анамы уа, юйде бергенлеринден тышында да, башдан-аякъ кийиндирип ашыргъандыла.

– Алай болуп туууучудула, – дегенди Ипполит аппа да, манга жан киргенин эшитгенден сора. – Киндик ана абызыраса, гуллагъыкъ ишлетиучюдюле, ол теркирек къармашса уа, кёресиз да, иш ма былай бошалады... Жаны бир кере чыгъып, артда орунуна къайтхан сабий толу эки ёмюр жашаучуду...

Бабасны не айтханларын да хазна ангыламай, ауузундан сёз да чыгъаралмай тургъан атам олсагъатдан, чабып барып, ичги да, ашарыкъ да келтирди. Жангыдан олтурдула, ашадыла, ичдиле, жырладыла, алгъыш аякъ да кётюре, тангларын алайда атдырдыла. Сора, замандан бир тюрлю ангылаулары болмай, экиси да эки жанына аууп, экинчи кюн тюшге дери жукъладыла. Атамы кичи эгечи Фёкла да, аланы юслерине чибин къондурмай, къатларында олтуруп турду.

– Сени кызычыгъынгча жангыдан, жаратылгъанлагъа бурунгу заманлада Анастасия деп атагъандыла, – Ипполит аппа, «баш тюзетирге» деп Фёкла келтирген аякъ толу ичгини да адуруп, жумдуругъун узун тартып, ийисегенден сора. – Анастасия деген сёз ол ёлгенден сора, жаны жангыдан орунуна къайтхан деген сёздю... Алайла эки ёмюр жашаучудула... Кел, ол бурхучукъгъа Анастасия атайыкъ!..

Алайда окъуна манга Анастасия атайдыла. Ичиу жангыдан башланды. Дуниягъа жангыдан къайтхан эки ёмюр жашарыкъ Борисовна ючюн бирер аякъ адурадыла. Борисни кызына ат атагъан хурметли Ипполит аппаны багъалы саулугъу ючюн да къагъышдырадыла. Сабийни алайда абызырамагъан киндик анасын махтайдыла. Сабийни тапхан анасын да эсгередила. Сора дагъыда неле эсе да ючюн алгъыш аякъла кётюредюле...

Манга уа андан бери эки угъай, кёп ёмюрле озгъанча кёрюнеди!.. Бир-бирде ол заманда жаным къайтмай къалса, къалай иги боллукъ эди деп да айтычума... Да сора алай болса, Васягъа да тюбемез эдим, Ата журт ючюн жоулгъан илячинлерим да болмаз эдиле деп, тобагъа да къайтама... Сора мени... Димачыгъым а дунияда нени багъасы барды!..

Анастасия Борисовна, жилимукъларын жута, жарык ышарыргъа кюрешди. Атлы ол атланы кимле болгъанларын алыкъа билмей эди.

2

Бюгюн кибик эсиндеди – адамны кѳргени, эшитгени да кѳнге дери сакъланадыла. Керти окъуна алай сейир этдирген зат ѳмюрге унутулмаучуду.

Бир жол энди барысы да кетгендиле дегенден сора да, иги кесек мычып, Анастасия Борисовна отоуну эшигин тыншчык ачды да, кѳркѳуп, кѳолунда сибиртгисин тѳшюрдю. Ол анда адам болмагъан сунган эди, Атлы уа, тап жыйышдырылган ундурукъгъа да олтуруп, тауушсуз кюле, къагъыт окъуй турады! Анастасия Борисовнаны кѳргенлей, жаш секирип ѳрге турду, жарык саламлашды. Ол сакъатда жашны ауазы жырлагъан ѳте эди!

– Анамдан къагъыт алгъанма! – деп билдирди Атлы, жерине олтура.

– Да... игиди.

– Ол аны кеси кѳолу бла жазгъанды!

– ?!..

Анастасия Борисовна Атлыны ичине сыйындыралмагъан кѳуанчын ангыламады: баласына къагъыт жазгъан жалаанда аны анасынамы тѳредиди!

– Москвада кългъан нѳгерибизден мени атым бла къагъыт келсе, манга бир тапдыр деп тилегенем да, ол сау къллыкъ а, кѳремисиз, бери жибергенди! – дей, ундурукъдан туруп, Атлы Анастасия Борисовнаны кълатына жууукъ келди. – Ма-а, къларачыгъыз, анам кеси жазгъанды!

– Сора не эди да? – деп сансыз ѳтди Анастасия Борисовна, жаш узатхан кълагъытха къларагъан да ѳтмедиди. Атлыгъа уа ол ачыуланганча окъуна кѳрюндю.

– Бу кълагъытны мени анам жазгъанды! Кишиден да тилемей, кеси кѳолу бла жазгъанды! – деп кълатлады Атлы, бу жашаулу тишируу аны кѳуанчын ангыламагъланына чексиз сейирсине.

– Не эди да сора – бирси анала ѳтмеучю затмы ѳтгенди?!..

– «Атанг урушдан кълйтханлы кълаламны кѳолума биринчи кере алама» – деп жазады!.. Сора ала ортада кълагъыт жюрютюп тургъандыла! – деди Атлы, Анастасия Борисовнаны ауазында тырманны да эшитмей. – Мен тели уа анамы кълара таныгъланын билмегенме!.. Къларачыгъыз, латин харфла бла жазгъанды... Кѳолуну кълалтырагъланы да билинип турады, харип!

Анастасия Борисовна Атлыны кѳуанчына андан кѳп тынгылаялмады. Артха бурулуп, юй тѳп жууаргъа келтирген челегине ийилди, ызы бла сибиртгиге да бир узалды. Сора, ѳкисин да алайда кѳюп, терезе аллына кетди. Бир тюрлю жыйырылды, кѳз кѳре гитчечик болду, имбашларын кѳулакъларына дери жыйырды. Кѳужур кълалтырады. Башын чайкълай, бир жанына сюрюшдю. Къларангыда жукъ кѳрмеген адамча узалып, терезе жаннга таянды. Атлы, чабып жетип, шинтикке олтуртханында уа, аны алай ѳтеригин сакълап

тургъан кибик, кёзлеринден жиямукъ тёгюлдю. Тишлерин къаты кысып, тауушун чыгъармазгъа кюреше, жияды. Атлы стакан бла суу келтирди, ол а аны кёолуна алыргъа да унамады, артха тюртюп къойду.

– Анагъызыны ненча сабийи болгъанды? – деп сорду Анастасия Борисовна, жиямукълары да саркъа, тынгылагъанлай тура кетип. Кёзлерин кёол табанлары бла ууду, эки жанына сылады, башын а кётюрмеди.

– Алты, – деди, абызырап, не этерге билмей суюлген Атлы, ёню къалтырай. – Бек тамата къарындашыбыз Жашау урушну биринчи кюнлеринде чекде жоюлгъанды. Аны кичиси Жашарбек урушдан къайтхандан сора жыл да жашамай ауушханды... Аланы кичилерини кисиси да кызыладыла. Сора... Жаныбек бла мен. Юйюрге бек кичи менме, – деп, бир заманда бир адамгъа да айтмагъаныча толу жауап берди. Атлы, кеси да ангыламай, не зат ючюн эсе да, уялгъанча болду.

Энди уа Анастасия Борисовна ачыкъ жияды. Биягъында этгенича, артха зат бурулмады, бетин Атлыдан букъдурмады. Ол халда, эки кёолун да жумдурукъ этип, сакъалына тирегенлей, тохтамай саркъгъан жиямукъларын да сыйпамай, сын болуп къалгъанча олтурду. Алайда Атлы да бютюн бек абызырады, жукъ айталмады, жеринден тепмеди.

– Вася бла мен да алты сабий ёсдюргенбиз... Барысы да жашладыла... Андан а... урушдан бек кичибиз – бешинчибиз къайтханды... Аны жаралары...

Анастасия Борисовна юйюрюню толуракъ хапарын айтырыкъ эсе да, заманы болмады: эшикден биреулен атын айтып кыгычырды да, ол сёлешген аны болушурун сакълагъанча, ары ашыкъды. Атлы отоуда кеси жангыз къалды. Анастасия Борисовна теркден къайтмагъанындан сора уа, челекни, сибиртгини да элтип, атлауучла тубюне салып кетди.

3

Анастасия Борисовна ол ингирде къайтмады. Тамбласында да ишге чыкъмады. Шабат кюн эрттенликде уа аны чакъыргъан киши бир жашаулуракъ тиширыуну да алып келди. Ол анга юй тюр жуугъан гетен быстырны, башха адырланы да къайда болгъанларын кёргюзтдю, бек кеч къалса, бир ыйыкъдан орунуна адам табаргъа айтып айырылды. Ол ушакъны эшитип тургъан жашла бла кызыла сейирге къалдыла, бир бирге къарап, имбашларын жыйырдыла. Атлы уа алагъа, бусагъат мен этерикге бир къарачыгъыз дегенча, кёол кётюрюп, кишини ызындан жетди.

– Анастасия Борисовнагъа бир жукъ да болмагъанды, сауду, саламатды, – деди киши, кёзлюклерин теши да, хуржунундан кёол жаулукъ чыгъарып, къалын миялаларын ариулап, дагъыда кийди. – Сиз а кимсиз? Анастасия Борисовнагъа не жумушугъуз барды, манга айтыргъа жарарыкъ эсе? – деп сорду ол, тохтап, мазаллы кёолларын да бичимлерине тиреп, башын да бир жанлы тутуп, кёзлерин, иги кёрмеген адамча, кысаракъ этип къарай.

– Мени атым Атлыды, студентме, бери Москвадан келгенбиз, Анастасия Борисовна уа барыбызгъа да...

– А-а-а, ангылайма, ахшы ангылайма! – деп, ол битеу чиммакъ жалгъан тишлерин ачды, ариу ышарды, къол берди. – Мени атым а Фарухду, Фарух Галимзянович Габдуллин... Сени уа мен таныйма, жаш улан: сени атынгы Анастасия Борисовна алгъаракъда да ауузундан кетермеучо эди, бютюн да, анга анангы хатын кёргюзтгенли уа, бу эки-юч кюнде да ол къагъыт бла сенден башха бир затны юсюнден арабызда хазна сёз жүрюмейди... Хы, керти, мени «сен» деп сёлешеним кёлюнге зат тиймесин.

– Угъай, угъай, хоу бир да!..

Фарух Галимзянович Атлыны къолтугъундан тутуп, экиси да Киров атлы стадион таба элтген аллеягъа чыкъдыла.

Фарух Галимзянович ленинградчыды. Кеси айтханлай, ол Питерде туугъанды. Анасын хазна танымагъан сабий жашчыкъ империяны ара сахарын, адам болушлукъсуз къарынын кётюрюп харчевнадан чыгъалмагъан кишини барчы-келчиси болуп, чаба-жорта таныгъанды. Атасындан а оналтыжыллыкъында айырылгъанды: ишчиле, къазыл байракъланы бийик кётюрюп, орамлагъа чыкъгъанда, къазакъ къылычдан жоулгъан атасын баракга кеси кётюрюп келгенди. Андан сора, Петроградны къоруулай, сюнгю урушха да киргенди, Корниловчуну аны сермеген къылычыны ауузун кюн жарыгъы жылтыратханын да кёргенди. Лакъырдачы, оюнчу Вася бла да ол анда жолукъгъан эди, ала анда, энди тууа келген жашау ючюн баргъан урушда танышхан эдиле. Душман санларына салгъан, жашау жүреклерине сабийликлеринден бери тюршюре келген жараланы да сыймеклик ол жыллада байлагъан эди. Анастасия Борисовнаны эри Василий Семёнович бла «эртте, бек эртте, жаш заманларындан бери, тюз Граждан урушдан къайтханлай окъуна», бир заводда къалай ишлеп тургъанларыны юсюнден а къарт уста бек кёп хапар айтды. Аланы заводда – станоклары, юйде уа фатарлары да къоншуда болгъандыла. Блокаданы кезиуюнде уа ала бир отоугъа жыйбылып жашагъандыла. Алай жылыракъ эди. Бир бирге болушургъа да алай тынч эди.

Кёп айландыла. Фарух Галимзянович, туугъан сахарын бек сыйген адамынча Ленинградны ахшы таный эди, кеси да алапат уста хапарчы эди. Ол кюн Атлы деменгили сахарны юйлерин, орамларын, кёпюрлерин да ленинградчы экскурсоводла кёргюзталмагъан жанындан таныды. Артдаракъда уа къадарны Анастасия Борисовнагъа бир тюрлю жан аурутмагъанына Фарух Галимзянович бла бирге чексиз жарсыды. Эки тёлюню эки жашы ол кюн шуёх болдула.

Анастасия Борисовна бла аны тенглери – башха тёлюдендиле (кеслери уа биз башха халкъбыз деучюдюле, керти окъуна айта болурла). Аланы кеси жашауларыны сагъышын этерге заманлары болмагъанды. Ёмюрлери тынгылы чекге жетгенин да жашлары къатын алыргъа, къызлары юйюк къуруаргъа мурат этгенлерин сездире башлагъан чакъда ангылагъандыла. Ангылагъан этдиле эсе да, заман а аланы тойда тепсетмеди, сабийликден шуёхлукъ жүрютгенлени къызларын – келин, жашларын киеу этмеди, – къолгъа сауут алдырды. Ызы бла уа къадар таматаны, кичини да чыдамлылыкъ-

ларын сынап башлады, – бирде битеу башха кыйынлыкларыны юсюне ачыккъ бла да, бирде уа жоюлганларыны бушуууну юсюне душманны кыйююзлюгю бла да...

Сур жашауну керти бетиди ол, алай болса да, блокаданы сынаган бирсилеча, Анастасия Борисовна да къалай жашаганларын эсерирге бир да сыймеучюдо. Сагъыныргъа зат тюшсе уа, битеу айтханы: ленинградчыла бла бирге жашадыкъ, ишледик, чыдадыкъ!.. Ушакъларында хорладыкъ деген ёхтем сёзню да эшитдирмезле.

Ол сур заманда битеу кыралгъа, артыгыракъ да Нева боюнунда деменгили сахаргъа тюшген ауурлукъ аланы имбашларындан да басханды. Андан тышында хар бирини энчи жарсыулары бола тургъандыла, – ала да барысыны жүреклерин да бир кибик къаралгъандыла. Тынчлыкъгъа асыры кызыгъанч жыллада кёз жаратхан кезиучюкледе уа ленинградчыла бир бирни жокълагъандыла: кюнлери жылдан узун кёрюнгенде, бирге тургъанла бир юйюрча болуп къалгъандыла. Ушакъ этгенде, кеслерин угъай, нёгерлерини юсюнден айтып башлаучулары да анданды.

Анастасия Борисовна бла Василий Семёновични бир бири ызларындан юйдегили этип башлайбыз деп тургъаи жашлары туугъан шахарлары ючюн жан бергендиле. Биринчи къууанчлары – «къатынсыз къалган къарт жашлары» – жыйырма бла алтыжыллыкъ Иванны къабыры Балтий тенгизди. Андан кичи ючюсю уа – Василий, Виктор, Владимир – Ленинградны юч жеринде юч къарындаш къабырда жатадыла. Семён а ауур жаралы болуп къайтхан эди да, анга не ана жылыуу, не дарман болушмады.

Алты къарындашны кичиси Захар сауду. Тутхан ишине битеу кючюн, битеу билимин салган адам болгъанды. Аты алимлени арасында кенг белгилиди. Тамата къарындашларыны ызларындан кесин не бек тартдырса да, жыл саны жетмеген эди, керти, аладан къагъыт не да бир тюрлю хапар келгени сайын урушха «къача» да тургъанды. Таматала заводда не чыгъаргъанларын ангылатхандан сора, бир кюнчюгюн бошуна оздурмай, атасы бла ишлеп тургъан эди. Артда, жыл саны жетгенден сора уа, заводдан жибермей къойгъан эдиле – бир тюрлю башхалыкъ жокъ эди: ала да урушну излемине кёре ишлей эдиле. Хорламдан сора эки жылдан Захар окъургъа кетди.

Заман дегенинг кёзню жумуп ачханча бир затды. Жашы, институтну бошاپ келип, юйдегили болгъандан сора, Василий Семёнович айдан кёп жашамады.

– Ма аллай бир кыйынлыкъны кётюралган тиширыуду бизни Настенька-Настюша! – деди Фарух Галимзянович хапарыны ахырында, энтта да Анастасия Борисовнаны юсюнден айта.

Фарух Галимзяновични ёхтемленнгени Атлыны бетин жарытмады, – терен жарсыугъа батды. Анасыны къагъытын окъугъан кюн Анастасия Борисовнагъа айтхан хар сёзюн, сейирсиннгенин, сагъышланнганын да эсине тюшюрюрге кюрешди. Бети да хазна тюрленмей, тауушун да чыгъармай тургъанлай, жилимукълары тёгюлюп башлагъан жашаулу тиширыуну халын кёз аллына келтирди.

Къайсы тиширыу да уллу хурметге тийиншлиди: ол анады неда ана боллукъду. Анастасия Борисовна уа – жашаулары хорламгъа

элтген жолда юзюлген жашланы анасы Анастасия Борисовна! – аналаны да ахшысыды! Атлы жашлары къара кесеу этген ана жүрекни кесини къууанчы бла ол кюн бир бек ачыр жерине тийген сунду. Тюз окъуна сунду: аланы къайсысы къалай къалтыратханын айтхан кыйынды, алай... къууанч да, жарсыу да бир жүрекке сингедиле. Уруш а кишини да аямагъанды, – кюйдюргенди, жүрекледе жууукъ адамларыны ажаллары салгъан ёмюрлюк жарача къалгъанды.

Ахырында жарымсагъатлыкъ жолну Фарух Галимзянович бла Атлы тынгылагъанлай къоратдыла. Ала, Суворов проспектен сол жанына бурулуп, бешинчи Совет орамгъа келдиле да, онтёртюнчю юйню экинчи этажына кётюрюлдюле. Тёртюнчю фатарны эшигин къакъдыла, тюртюп да кёрдюле.

– Баям, ишчиле излей кетгендиле была, – деди Фарух Галимзянович.

– Не ишчиле? Не затха?

– Да не затха керек болгъанларына уа кесинг къара: бу жангы юй тойюлдю, мында Настенькагъа бергенлери да кимден эсе да къалгъан фатарды... Бери кёчгюнчю, полун жангыртып, башын, къабыргъаларын да сюртдюрюп къояргъа келишген эдик... Мен къайтхынчы тёзалмай кетгендиле къатынла, къарайма да! Ай, «уялмагъанла» уа...

Атлы экинчи тиширыуну ким болгъанын сормады, Фарух Галимзяновични юй бийчеси болур деп къойду. Артдарагъда керти да алай болгъаны ачыкъланды. Фарух Галимзянович бла Атлы, эшикге чыгып, арбазда узун шинтикге олтурдула. Жангыдан хапарлашдыла.

Шёндю Раузя бла ол Гатчинада турадыла. Ала биргесине жашагъан жашлары – Фаим темир жолчуду. Шахардан онминутлукъ жолда кесини жарагъан юйю барды. Аны сабийлерине да аланы бирге жашагъанлары игиди. Бусагъатда институтлада, школлада окъуй айланган туудукъларыны барысына да кеслери къарагъандыла. Атлы, ышарып, ол айтхан «барысы да» ненча болгъанларын сорургъа аууз ачханлай, Фарух Галимзянович жеринден къалай эсе да арсарлы къопду да, соралмады.

– А-н-на Дим-димитровна билсе уа не айтыр, Настенька?!

– А-а, не скойсе да, аны айтсын... Бир сагъатха уа болур да мынга мени да эркинлигим! – деп, сансыз къол булгъап къойду Анастасия Борисовна, къоркыгъандан эрикген адамча. Сора Атлыны эследи да, бек жарык болду, ол кюн терезе аллында кыйырылып олтургъан олду деп эсинге да келмез эди. – Атлы, жашым, сендамы келдинг?.. Къалай иги этдинг!.. Ма бу уа мени Димачыгъымды, танышыгъыз.

Тёрт-бешжыллыкъ сарычач, кёккёз жашчыкъ, алларына келди да, экиси бла да кезиу саламлашды. Атлыгъа уа атын да айтды, женгсиз акъ кёлекчиги, тобукъларына жетмеген кёнчекчиги, сандалчыкълары, ашыкъларындан аз ёрге келген къызыл къолан чындайчыкълары да юсюне бек тап жарашадыла. Тизгинли жашчыкъны ариу юйреннгени эсленеди.

– Энди, кишиле, жангы фатарымы да бир кёрюгюз, – деп чакъырды Анастасия Борисовна, сора, аланы сакъламай, кеси алгъа кетди, Дима аны ызындан тебиреди.

Ишчиле излегенлерин тюз этедиле – к’юл жетдирир жерлери барды, болса да, иги, эркин фатарды. Таматала тегерекге-башха к’арадыла, к’юл-бет жууг’ан жерни бла аяк’ жолну эшиклери энчи-энчи болг’анларын, аш юйню уллулуг’ун да жаратдыла. Хар бири кесика баг’а биче, балконнга чык’дыла. Димачык’, к’юлчук’ларын да белине жюклеп, сабыр атлай, ызларындан барды.

– Мында, бу уллу фатарда, бир жук’чук’ да нек жок’ду? – деп сорду ол, артха бюгюлген баш бармак’ к’ыйырчыг’ы бла отоуну к’ергюзте, аны фатарны алырг’а ыразылыг’ын сорург’а чак’ырг’анлаг’а бюскюремеген затларын санаг’анча, сора, ыннасына бурулуп, тюбюнден ерге к’арады. – Юйге келмей тург’анлы, сен мында к’алай жашаг’анса?

Сабий аллай соруу этер деп бирини да эсине келлик туююл эди. Эркегырыула, сейир этип, бир бирге к’арадыла. Анастасия Борисовна уа бек абызырады, ол бийик, ариу санлы, жук’абет, келбетли тиширыу Атлы анга анасыны к’аг’ытын ок’ууг’ан кюндеча жыйырылды, гитчечик болду, бети аг’арды.

– Мен... алык’а бери к’ечмегенме, жашым... Мен... башха жерде жашаг’анма... Ол юй да былайдан узак’да туююлду...

– Сен а мени бла жашарг’а нек унамайса? Сюймемисе? Мен сени к’уру да сак’лап-сак’лап турама, сен а, мени да к’ююп, кетип к’алг’анса да, к’уруда келмей, келмей тураса! – деп, к’аты тырман этди Димачык’, тыш адамла кетгинчи да т’езмей. – Энди бирге жашарык’быз!

Анастасия Борисовна жук’ да айталмады. Сейирсинип, уллу ачылг’ан кезлери мылы бола башладыла. Ж’етел этерге кюрешди. Болалмады.

– Ишчиле бла уа келишалмадыг’ызымы? – Фарух Галимзянович с’езге заманында к’ошулду: сак’алы к’алтырай башлаг’ан ыннаг’а туудуг’уну аллында жиламазг’а болушду. – Раузя уа не болду, юйге кетип ишми к’алды, ог’есе?... Ол к’ызындан тууг’аннга да к’айтырг’а айтхан эдик да?

– Раузя унамады ансы, мен уг’ай дерик туююл эдим, айтханлары марда болуп к’аллык’ эди. Сени андан ангылаг’анынг жок’ду деп, манга да жараулу урушду, – деди Анастасия Борисовна, аны ауазында Раузяг’а да, этген оноуна да ыразылык’ эшитилди. – К’алайда эсе да даг’ыда бир ишчи жыйын барды, ала бла с’елешип к’айтайым деп бурулг’ан эди, энди уа заманды, келе болур, мен Дима бла иги кесек мычыг’анма...

– Ремонт этерге уа хар затыг’ыз хазырмыды? – деп, сорду Атлы, с’ез нени юсюнден барг’анын ангылаг’андан сора.

– Хоу бир да, жашым, жуг’убуз да жок’ду, к’айдан боллук’ду, ол устала кеслери келтирирле деп умут этебиз.

– Да хазыр болуб’а, дуняа бла бирми керекди мынга, – деп, сансыз этди Фарух Галимзянович, – эки-юч банка лак бла бир челек тытыр керек болур да, алай к’ыйын затла туююл ушайдыла да. Ленинградда бар эселе, табарбыз.

– Табыг’ыз ог’есе, к’алг’анын а бизге к’ююг’уз, – деди Атлы, к’олг’а алырг’а таукел болг’ан ишин эталырына бирсилени да ийнанырг’а чак’ырг’анча, – биз эрттенликде эртте мында болурбуз.

Бек аздан айтсам, бир беш-алты адам келирбиз, андан сора уа иш кеси кесин кѳргюзтюр...

Атлы дагыда бир зат кѳшаргѳа башлады, алай Димачыкѳны кеси аллына ѳте айланган оноуу аны айтыргѳа, бирсилени уа анга тынгыларгѳа кѳоймады, энди кѳабына башлагѳан ушакѳны жарты жолда тохтатды. Бу жол а кѳпнѳу кѳрген Фарух Галимзяновични окѳуна кѳлѳу такѳыр болду.

– ...Та-а-ак, сора ыннаны ундуругѳу бу жарыгѳыракѳ жерде салынса тапды. Былайда мени тапчаным турлукѳду. Кемелери-ми – ол мѳюйѳшге, ары уа – мешиналарымы...

– Кѳремесе сен аны... мында анасына окѳуна жер табылмады! – деп, эринлерин кѳарыусуз кѳалтыратхан тылпыуу бла шыбырады Фарух Галимзянович, асыры сейирсингенден кеси кесин неге ѳсе да ийнандырыргѳа кѳрешгенча. – Кѳрдюнѳмю, Настенька, сен аны, кѳрдюнѳмю? – деп, эки жанына кезиу кѳарады. – Димачыкѳ... атасын ѳсгерген да ѳтмеди...

Атлы жукѳ ангыламады – эки таматагѳа, ызы бла уа сабийге да соруулу кѳарады. Димачыкѳны, сабий оюнларын ѳте, кесин булжута, отоуну атламчыкѳлары бла ѳнчелей айланганына аланы аллай бир нек сейир ѳтгенлерин ангыламады. Жашчыкѳны кеси аллына оюм ѳте билгени бек игиди, алай Атлы ѳрттенликде биргесине келтирирге айтхан адамлары бла не жумуш тындырыр мураты болгѳанын сорсала да, кѳайгырлыкѳ тѳююл ѳди. Сормадыла.

Сабийни ойнай, айта айланганына аллай бир кѳл салып тынгылагѳанлары Атлыгѳа ала аны айтханын, кесин да сансыз ѳтип кѳойгѳанча кѳрѳндю. Ол а, сѳзсюз, кѳч тийди: аны алыкѳа ынна бла туудукѳну, келин бла кѳайын ананы араларында болумдан чырта хапары жокѳ ѳди.

ѳшик, кѳаты таууш ѳтип, ачылып, кѳабыргѳагѳа да ууалыпмы кѳалды дерча тийип, дагыда кеси аллына артха ѳтилген арада Раузя отоугѳа хылыф кирди. Кѳолтугѳуна кѳысып келген узун бохчасын сермеп алып, тѳгерегине сакѳ кѳарап, аны атар жер тапмагѳандан сора, жангыдан кѳолтукѳ тѳюбуне урду. ѳри, тенги да жукѳ сормадыла. Сагѳайып, анга да, бир бирге да кѳарадыла. Бирси ѳкисин а Раузя ѳслеген да ѳтмеди.

– «Болгѳан ичгини кесигиз тауусуп кѳоймагѳыз. Май байрамла озгѳандан сора уа, ашарыкѳны да игисин ѳтип, сакѳлагѳыз!» – деп ѳрикледди Раузя кимни ѳсе да, сора, аман айтырыгѳын кѳюдѳн тѳйгѳанча, эринлерин кѳаты кѳысды. – Шѳндю ала амалсызлагѳа эки багѳасына ишлейдиле, бетсизле!.. Бизге уа байрамдан сора аракѳыдан хайран болгѳан башларын тѳюзетирге келликдиле... ичгичиле!

– Кимге кѳызаса, Раузя, быллай бир?

– Кимге, кимге!.. – Ол жаныгѳан адамларына тийишли сѳз табалмай кѳыйналды, ахырында, бетин жийиргенген ѳтгенча жыйырып, кѳол булгѳады.

– Кѳойчугѳуз, кѳой аланы, кимле ѳселе да. Мында Атлы бир тап оноу ѳте тура ѳди, айтыргѳа кѳоймадыкѳ. Не деген ѳдинг, жашым?

Фарух Галимзянович келип, Атлыны имбашларындан кѳучакѳлап, ол тап оноу ѳтип башлагѳан жаш ма буду дегенча, алгѳа тюртдѳу. Айтханына ѳс бурмай кѳойгѳан сунуп, кѳлкѳалды ѳте тебиреген

Атлы къартха ыразы болду. Жаш Раузя бла, ауазын чыгъармай, баш кымылдаттып саламлашды. Тиширыу а къолун узатды.

– Раузя Зиннатовна деучюлери менме, – деди ол, Атлыны къолун эрлай къаты кыса. – Сен а алыкъа жашса, Раузя-апа дерге да бол-лукъса... – деди. Айтчы, не бла къууандыргъанса быланы, жашым?

Атлы оюмун айтды.

– Аламат оноуду, кѣп жаша, жаным! – деп махтады Раузя-апа.

Шабат кюн эрттенликде Анастасия Борисовна бла Раузя Зиннатовна Атлыны къауумуна юйге бурулгъан мюйюшде тюбедиле. Ала келирге тыгъыр сууну, бояуну, лакны да хазырлап тура эдиле.

Раузя Зиннатовна оноуну къолгъа алды. Иш башланганлай окъуна кыызды. Жашла мияла сыныкъла бла, шохашги бла да полную кырыргъа киришдиле. Фарух Галимзиевич, Димачыкъны да кесине нѣгер этип, балконну темирлерин бояды. Кыызла жангыз отоуну бла аш юйню къабыргъаларын бла чырдыларын къарап-къарагъынчы агъартып бошадыла. Анастасия Борисовнаны, ишсиз къалып, чырмай айланганын кѣрюп, Раузя Зиннатовна анга болушургъа кыызладан бирин да берип, аш хазырларгъа буюрду. Ол заманга пол къангаланы кырып, сыйпап, фотгусун тышына тѣгюп, букъусун мылы буштукъла бла ариуладыла, къургъакъсытханлай а, бир къаты лак жагъып чыкъдыла жашла. Ол да къургъакъсыгъандан сора уа, ингир алада дагъыда къатладыла. Атлы экинчи кюн танг аласында, бир нѣгери бла келип, полгъа ючюнчю кере лак сюртюр кетди. Ол биринчи майны тюз аллында эди.

4

Демонстрация бошалгъандан сора Москвадан бери келген жашла бла кыызла, барысы да жыйылып, Декабристлени майданында сурат алдырдыла. Ленинградны майданларында, майданга ушагъан кенг орамларында да кѣп айландыла. Петергофха барып солудула, анда да суратха тюзюле. Хар тѣлюню солууу, ѳрюмюне кѣре болса да, башха тюрлюдю.

Кызыралны салкъын жерлеринден келгенле нѣгерлерине – алыкъа сууукъча кѣрюнеди, кесекле зат тиерле, арлакъ туругъуз дей, Атлыгъа да, жугъунгу юшютюрге къоркъмай эсенг, Кавказда ылышыкъланы къалай жюзгенлерин бир кѣргюзтсенг а деп лакъырда эте, Балтий жагъада зауукълу жууундула. Сагъат бир тѣрт бола уа «тенгизни жумушчусу» – «Алексей Толстой» деген кеме аланы артха, шахаргъа къайтарды. Нѣгерлери, тенглері тенгиз вокзалдан окъуна юйге солургъа кетдиле, Атлы уа, Анастасия Борисовнаны кѣрюп къайтайым деп, Совет орам таба бурулду.

Атлы эшикни тыншчыкъ къакъды, – не кимсе деп соргъан, не кирирге эркинлик берген ауаз эшитилмеди. Ол дагъыда бир кере къакъды. Дагъыда. Сора, къулакъ салып, тынгылады. Жан жюрюген илишан кѣрмеди. Азчыкъ тюртгенлей а, эшик кеси аллына ачылды да кетди. Ичине кирсе, уллу отоуда киши да жокъ, аш юйде уа, эки аягъы иги ѳрге кѣтюрюлген шинтик кыйырына чѣгюп, терезе ауузгъа жингириклерин тиреп, къол аязлары бла жаякъларын кысып, къарамы да чыракъ кетип, – Анастасия Борисовна.

Атлыны эшик ачхан тауушу, келгенин билдире, тамагын ариулаганы да Анастасия Борисовнаны артха кьараталмадыла, саггышларындан айыраладыла. Атлы аны байрам бла энтта бир кере алгышлады, ол тюш заманга мында болургъа айтханла уа алыкъа келмегенмидиле деп да сорду, жауап алмады. Анастасия Борисовна аны таба кьайсыды бу башымы аурутхан дегенча, кьарап, терен кючюндю да, дагъыда тышына кьарап тохтады. Атлы жукъ ангыламады. Анга кёлкьалдысы затмы болур? Хоу бир да – ол аны не бла жанына тиерик эди, бери келе тургъанлы, анга эшитдирип, хыны окъуна сёлешмегенди... Эртенликде кеси жангыдан сюртюп кетген лакны кьургъакъсыгъанын бармагын басып кёрдю да, кьайтып, гитче шинтикчикни терезе аллына жууукъ тартып, Анастасия Борисовна алында олтуруп, аны соруулу кьарады.

– Биягъы башлапмы кьойдула жакханизимликле!? – деп, ауругъанына кючден тэзе ынчагъанча, сорду Анастасия Борисовна, артха да бурулмай.

Энди уа Атлы бютюнда жукъ ангыламады, не айтыргъа бла не этерге билмей, соруулу кьарагъанлай кьалды.

– Ол Сталинградда жесирге алынган Паулосмуду бу кьурурукъ кеси да? – деп сорду ол дагъыда бир кесекден. – Аны бир кьаматыр амал, кюч табылмай кьалды да дуняда!.. Бизни жаныбызгъа ётгенди деп да бир хапар чыккыгъан эди, ол да ётюрюкдю сора... Не бек кьаргъанса да, туююлген адамны жюреги туюгеннге таза болмайды...

– Ол сиз айтхан Паулос – гитлерчи фельдмаршал эди, бу а америкалы тасхачы лётчикди, Пауэрси, – деди Атлы, Анастасия Борисовнаны нени юсюнден соргъанын энди ангылап. – Уруш башларгъа уа энди аланы бири да базаыналлыкъ туююлдю!

Атлыны ауазы, битеу кьыралланы сауут кючлерин угъай, оноучуларыны акъылларын да билгенча, таукел эди, Анастасия Борисовнаны бетине къан кирди, алай кеси уа артыкъ тынчайгъанча кёрюмеди. Атлы уа аны саггышлы тынгылагъанын хапар айтырын сакълагъанча ангылады да, экинчи тилетмеди.

– Ол америкалы тасхачы лётчик жыйырма минг метр бийикликде учуп, Уралгъа дери келгенди. Ма тюз да Свердловскени тийреси не дери! – деп, кеси да сейирсинип, сен а анга не айтаса дегенча кьарады. Анастасия Борисовнаны ушакъгъа кьошулмазын ангылагъандан сора уа, айтыргъа башлагъанын да айтмады, сёзюн кысха бошады. – Аллай бийикликде жукъ эталмазлыкъ сунган болур эдиле, бизникеле уа, ракета бла жангыз атханлай, агъыздыла да кьойдула!

Атлыны ауазы ракетчиклеге махтау излегенликге, Анастасия Борисовна эшитгенине артыкъ кьууанмады, баям.

– Сора бир бирни агъызмай жашар акъыл энтта да келмегенди адамлагъа!.. – деп кючюндю ол иги кесек тынгылагъандан сора.

Атлы абызырады. Ауузду солуун кючден алгъанча ачылды, жукъ айталады. Экиси да тынгылагъанлай, бир бирге кьарамай олтурдула. Сора Атлы Пауэрси чекден кьалай ётгенин, кьалайтын кьалай учханын, не мурат бла келгенин да бюгюн радио бла билдиргенлеринден ангылагъаны тенгли айтды. Алай Анастасия Борисовна аны

ауазын эшитмегенин сезип, хапарын тохтатды. Сора, башын тынч кётюрдю да, анга кёз к'як'ямай к'ярай кетип, сейирге к'ялды: ол жашаулу тиширыуну бети эрттеден бери базыналмай тург'ан затына таукел болг'анча кёрюндю.

Анастасия Борисовна к'юл аязлары бла тобук'яларын, эр кишиле этиучю а уруп, жеринден терк туруп, Атлыны да имбашларындан кёл этдиргенча к'яг'ып, аш юйге кетди. Анда, адырла бла кюреше, мычыды. Бир кесекден а к'юлларын оюулу жан жаулук'яг'а сюрте к'яйтды. Стол юсюн ариулады, таза ак' жабыу жайды. Сирени ачып, табак'чык' бла бал туз гыртла алды, к'ысхашчык' да, эки к'юшун аяк'чык' да келтирди. Бир затына болушур муратда ёрге турак'лаг'ан Атлыны да жерине олтуруп, к'яйтып, тылпыуу бара тург'ан иги добар самовар алып келди.

– Бусаг'ат экибиз да чай ичерикбиз! – деп билдирди Анастасия Борисовна, Атлы аны не эте айланнганын, самоварны стол юсюне нек салыннганын да кеси аллына ангылаялмазлык' суннганча. – Бюгюнча, барысы бла да ушак' этип, кёлюмю чёкдюрюп к'яйтсам, ала стол артында мени бла олтург'анча, самоварны ортаг'а салып, чай ичиучюме... Аллайда к'юнак' келген кюном аз болуучуду. Несин бук'дурайым – кесимлей олтурург'а сойюучюме. Сен а келгенинги иги ок'уна этдинг!.. Бери жууг'урак' олтурчу, жашым, уялма...

– Фарух сени бек жаратханды, – деди Анастасия Борисовна, к'юшун аяк'чык'лаг'а чай к'юя. – Бизни юйюрюбюзно хапарын айтхан болур... Айтмай а – сиз бирге шахарда аллай бир айланнгансыз!.. Сора сен беш жерде кёмюлген алтауланыма ыйык'дан бир барычуму да билесе... Аны ауузундан эшитгенинге к'юшарым жок'ду, жашым. Бусаг'атда да аладан к'яйтханма, беш жерде кёмюлген... Энтта да жахамим оту тиргизилип к'ялмаг'ыеди деген к'юрк'уууму уа жалан да Василий Семёновичге айтханма.

Анастасия Борисовна, туруп, к'юшун аяк'чык'кланы бошатды, алаг'а жангыдан чай к'юйду, сора даг'ыда шинтигине тап олтуруп, к'ысхашчык' бла бал туз гыртланы уатды. Бошаг'анлай а, бал туз кесекциклеге энди была уа манга шёндю неге керекдиде деп сейир этгенча к'ярады. Эсине тюшюралмады – к'юшун аяк'чык'кны бир жанына, к'юлунда к'ысхашчык'кны бирси жанына тюртюп, к'юнаг'ына башын кётюрюп да к'ярамай, барып, жан жаулук' алып к'яйтды. Аны да, ууа кетип, стол юсюне атды, терен кючсюндю.

– Жашла бла ушак' этгенден сора, аталарыны к'ятында кёз байланнгынчы олтуруп, жашларына айтханымы анга да к'ятлап, кеси бла да энчи сёлешип, экинчи ыйык'да келир заманымы да билдирип к'яйтычума. Бюгюн да алай этгенме. – Анастасия Борисовна аны ючюнчю кере к'ятлаг'анын эследеми. Атлы уа, Фарух Галимзяновични айтханы эсине да тюшмей, барысын да биринчи кере эшитгенча тынгылады. – Кёлюне зат тийген эсе да, кёб'а олтуралмаг'анма, бюгюн эртте ок'уна кетип к'ялг'анма. Энди бир жаншак' болуп башлаг'анма да, башларын аурутмайым деп, к'юрк'ууп кетгенме... Бу эрттенли учуп келгенни ким болг'анын, чекден не ак'ыл бла ётгенин, шёндю былайда сен айтхынчы, кесим да билмегенме, жангыдан к'юрк'уу чык'г'анды деп, жашлаг'а да жук' айталмаг'анма: тынч жатсынла!.. Алай таматабыз Ванюшка жук'-

му сезген болур эди деп да гурушхама, нек эсе да, келип кесим хар заманда олтуруучу ташха чёкгенимлей окъуна, тенгиз, манга жашымы саламын келтиргенча, силкинип, тюз мен кетип къалгъынчы, акъ толкъунлары бла жагъаны жалай, анда-санда ёхтюннген да эте туруучу эди. Бу жол а неге эсе да сагъайгъанча эди, алгын хазна болмаучусуча шош эди тенгиз, солуун тыйып эди... Ванюшканы айтыргъы зат болуп, мен а, ашыгъып, эрттерекми кетип къалдым деп да келеди кёлюме. Огъесе... Ванюшкагъа жукъму болгъан болур?.. Барысы бла да ушакъ эте айланганымда да, къатларында тынч олтургъанымда да, энди уа, бери къайтып, кесим жангыз тургъанлы да, тенгизни ол ауур шошлугъу эсимден кетмейди, жюрегиме тынчлыкъ бермейди!...

Ол ингирде Анастасия Борисовна бла Атлы чай ичмедиле. Чыракъ жандырыргъа эслерине келмедиле. Атлы жашагъан жерине жаяу къайтды: ол эшикге чыккыгъан заманда сахарда бир тюрлю улоу жорюмей эди.

Нёерлери ахыр ыйыкъда Атлыны кёзлери ышарып бир да кёрмедиле. Шош Анастасия Борисовнадан эшитгенлерин бек жууукъ тенглери Нургъелди бла Къосайдаргъа окъуна айтмады.

5

– Жашла барысы да бек тюз адамладыла, – деген эди артда, бир ингирде Атлыны къонакыгъа чакъыргъанында, Анастасия Борисовна. – Да, алай айтханлыгъыма, аны бир тюрлю сейирлиги жокъду: юлгю узакъ тыйюл эди – ала Васягъа ушагъандыла, аталарына. Тюз бусагъатчыкыгъа орамда танышханларына фатарны ачхычларын берип кетерле: битеу сахарны халкы бир андан туугъан сунуучудула. Чомартлыкларына да жан жетмез, тилей келгенге ич кийимлерин окъуна берирле... – Захар а барысындан да жаланжюрекди... Аны кимге, неге да алай ийнанычулугъу тыйюлмюдю кесини жашаун да, мени къартлыгъымы да былай абындыргъан!.. – деди ол, кёп тынгылай кетип, кесини эртегили сагъышлы сорууларына жауап берип башлагъанча, кыйын солуп. – Эрлерин сакълагъан бир-бир тиширыула кёз жауларын жолгъа къарай эритедиле, жюреклеринде ёмюрлюк ёрген жанады. Бирсиле уа, терк окъуна суууп, эрлери кёзден ташайгъанлай, баш къайгыларынын этип башлайдыла... Бизде бу тозурау да Захарны, юйден узакъ кетип, аз къайтыгучусу ючюн болгъанды. Аныча, Ленинградха узакъ жарыдан къайтханланы, хазна къалмай, битеу юйюрлери дайым алларына чыгыгучудула. Захарны аллына уа мен жангыз кесим барып тургъанма. Ол а мени да анга ана тансыгъым бла бирге тенгиз жагъада кесими къоюп, келин ишлеген институтха чабып кетип тургъанды. Мен аны ючюн анга кёлкълды этмегенме. Тёзгенме. Тёзмей а – мен анама. Баласы ючюн ана тёзмезлик, баласына ана кечмезлик, – аны не айтыргызы барды... Алай Захар бла келинни, бизни фатарда олтуруп сакълагъанла аякъ таууш эшитгенлеринлей: «Келдиле!» – деп, чабып чыгып, мен болгъанымы кёргенден сора ёнгеленгенлери жюрегиме чексиз кыйнагъанды: тыш адам атагъа бла анагъа баласы берген намысха кёре къарайды. Саугъала да алып келип, алай бир жыйыл-

сала уа, кече ортагъа дери оюн-кюлкю, жырлау, тепсеу. Не айтырса – аллай тойну мен Ленинград къуршоудан ычхыннган кюнден бери кѳрген окъуна этмегенме. Мен кесим а аллай кечелерими Гатчинада Раузялада ѳтдюргенме: келин, ойнай-кюле тургъанлай, мени кѳрсе, бети, тиш аурууу къозгъалгъанча, тюрленип къала эди. Сора... мени кълумдан жукъ татаргъа суймегини а бизге келген биринчи кюнюнде да букъдурмагъанды. Аланы барысы да бош эди, айгханымча, баласы ючюн ана тѳзмезлик не барды дунияда, – тѳздюм... Келин, Димачыкъны менден сыйгырып, кесини анасына бергенине уа тѳзалмадым. Терс окъуна болур эдим, ким биледи, алай ол ауурлукъну кѳтюралмадым, юйден кетип къалыргъа оюм этдим. Да иш алайгъа кетгенден арысында къалай жашаялыкъ эдим биргелерине?!..

– Бюгонгю излемге тийишли юйретирге керекди, анда жашасын, детсадха да андан жюрютюрле, – деп оноу этди келин.

Захар анга жукъ айтмады. Ары дери келишип бошагъан болур эдиле. Мени уа аны алай тынгылагъаны тилсиз этди, келинни алында ѳлтюрдю, жерге кийирди... Димачыкъны жукъ ангыламагъаны да насыбыбыз эди.

Ол кюн, кете туруп, Захар мени бла хар замандача саламлашмады. Къачан къайтыргъын айтмады. Башын кѳтюрюп, бетиме къара ялмады. Мен да ѳмюрюмде биринчи кере жашымы ашыра чыкъмадым. Жилиямуқъларымы жута, кенгден къарагъанлай турдум. Келин а алайда кѳрюннген да этмеди.

Андан сора юч кюнден да кесиме бир ишлер, жашар жер излеп айланып келе, къучакълашып, уппа этишип, айырылгъан экеуленни юслерине чыгып кълалдым. Мен кесим да аладан кем абызырмадым: жаш Николай эди, Захар кесини бек татлы тенглерине санагъанладан бири, аны бойнуна чулгъаннган тиширыу а – келиним, Захарны къатыны!

Мен ол сиз кѳрген жерде ишлегенли жыл болуп келеди. Жукъусуз кечелерими сиз жашагъан юйню экинчи этажына ѳлтген атлауучла тюрюнде бош хылы-мылыла тутаргъа жарашдырылгъан куркачыкъда ѳтдюргенме. Ишими бошагъандан сора уа дайым Димачыкъ туруучу детсадны тийресинде айланнганма. Аны кенгден окъуна бирчик кѳрюр ючюн ары, жауунду, желди деп да къарамай жюрюгенме... Къой-къой-къой, аллайны къанлым да сынамысы!

Димачыкъ кесин манга тартдыра эди. Мен да ансыз жашау ѳталамай эдим. Экибизни бир жерде кѳрсе уа, келиним отдан кѳлек кие эди... Ары дери детсадха келинимден къоркъа барсам, анда кенгден тансыгъымы алыргъа кюрешип, артха уа, эрир да, ызымдан жиляр деп, туудугъуму кесинден къоркъуп, бетими-кълуму тырната, чырпыла ичлери бла кете эдим.

Мен ол сиз кѳрген куркада жашагъан айланы ичинде жашым, келиним да мени излеген ѳселе, ѳслерине окъуна тюрюрмеген ѳселе да билмейме, кесим а аланы бирин да кѳрмегенме. Алагъа тѳзген да ѳтер эдим, – Димачыкъны ѳшонюме бирчик да кълсалмагъанма! Кюнден юч-тѳрт кѳре тургъаным а тансыгъымы къандырмагъанды. Дагъыда аны юсюне быйыл а жыл узуну ол аман кесекле да терк-терк тиерге кълалдыла – куркачыгъымда букъу кѳпденми алай болду, огъесе кесими тазама жюрюталмадым, билмейме, ала экиси да мени

саулугъуму сакълар шартла туююдюле. Шо алайлай не болуп къалса да, мени детсадха жюриюеними бир тюрлю кесекле неда башха тюрлю ауруула тыялмагъандыла. Сылтау чыгып, чыкъмай да, Димачыкъны детсадха келтирмей къойгъан кюнлеринде мен сынагъан азапны уа санга къалай ангылатайым!.. Къанлым да сынамасын ол азапны, жашым!

Бир-эки ай мындан алда паркда, кесиме ушаш жашаудан эригип, къуруй башлагъан къарт эмен терекге таянып, терен сагъышха кетип тургъанымлай, бир тап жумушакъ тиширыу ауаз эшитдим. Ол жанына бурулургъа кюрешдим, жеримден а тебалмадым. Ариу, таза кийинген субай санлы акъчач тиширыу, къолтугъумдан тутуп, ёрге турургъа болушду. Тюз кёзюм илиннгенлей, таныдым – ол Захарны къайын анасы эди. Тиширыу мени бла атын эрте унутхан танышы блача, башын алгъа аз ийип, тауушсуз саламлашды. Сора, женгини ичинден акъ къол жаулукъчукъ чыгъарып, бармагъы сайын сыйпап, дагъыда артха букъдурду. Бир-эки кере не эсе да айтыргъа тебиреди, къарамы бла башымдан аягъыма дери да ёнчелеп, къолларын сылай, бармакъларын чыкъырдата, артха бла алгъа айланды, аллымда тохтап, башын да бир жанлы этип, манга къарады.

– Бирси кюн... Светачыкъны... тою боллукъду, – деди ол, артха къысха бурулуп, базиналмай тургъан затына таукел болгъан адамгъа ушаш. – Энди Захар да, сёзюм жокъду, иги жашды, алданган этсе да, алдай билмеучюдо, хау, бек иги жашды... м-м, сиз да... – деп, биягъы къол жаулукъчугъун чыгъарып, бурунуна бла кёзлерине узалып, артха жерине сукъду. – Кесигиз ангыларгъа керексиз... Захар бла Светачыкъ бир бирлерине чырт да келишмейди... Светлана чыкъ бла Серёженька уа, не десенг да, бирге боллукъдула... бир институтдадыла...

Андан сора Захарны алгъыннгы къайын анасы неле айтханын эшитмегенме. Олсагъатдан окъуна къатымдан кетип къалгъан эсе, ызымдан келип тургъан эсе да, билмейме. Жукъ да эшитмегенме. Бир затны, бир кишини юсюнден да сагъыш этмегенме. Барып, куркамдан жаулугъуму алып чыгып, Васяны къатында аркъам къурушхунчу олтуруп къайтханма... Анга тарыгып, иги чёкдюресем, жюрегим атылып къаллыкъ эди...

Келиними юсюнден аман айтыргъа соймейме: Захарны кесине тийиншли эрге санамай эсе, аны Николайгъа, Сергейге неда аланы нёгерлерини къайсысына баргъаныны манга не башхалыгъы барды? Анасы ишни къолгъа алай таукел алгъан эсе уа, тоюн да этген болур, къолундан келмейми къаллыкъды, – аны-муну къайдан табайым дегенча соруу ёмюрге босагъасын басмагъан юйюрдени ол. Захар да – эр киши туююлмюдо бу! – къатынсыз къалмаз.

Мен а, берлик эселе, Диманы кесимде тутарыкъма. Димачыкъ бла мен бу фатарда жашарыкъбыз! – деп бошагъан эди Анастасия Борисовна ол кюн кесини хапарын.

* * *

Шёндю Димачыкъ бла Анастасия Борисовна бешинчи Совет орамда бир фатарда жашайдыла. Экинчи ингирде андан эшитгенин да Атлы не Нургъелдиге, не Къосайдаргъа айтмагъан эди да, Мо-

сквагъа къайтырны аллында уа, алагъа барып, Анастасия Борисовнаны бла Димачыкъны юлерине Кавказгъа – конакъгъа чакъырып кетген эди. Андан бери Ленинграддан, Гатчинадан да Хасаниягъа къонакъла келе-келе туруучудула.

– Димачыкъ школгъа жюрию башлагъынчы, жазаргъа, окъургъа да сени къагъытларынгдан юйренгенди, – деучюдо Анастасия Борисовна Атлыгъа.

Алай окъуна болур, – Атлы алагъа Москвадан, Налжикден, Хасаниядан да кёп къагъыт жазгъанды, бек кёп къагъыт! Аланы юслеринден юйде да сёлеше тургъан болурла: Анастасия Борисовнаны къадары Атлыны бош мудах этип, жалан да сагъышландырып къоймагъан эди.

6

«Атлыны бир иги махтаргъа керек эди, анга да, кесими анга ыразылыгъыма да тийиншли сёзле табалырмамы ансы. Менсиз да таный болур ол жашын, алай... къайсы ананы бетинде ёрум ызыкъларын окъуна тюзетмегендиле баласыны юсюнден ариу сёзле!..» – деп келди Анастасия Борисовнаны кёлуне.

Кюн тюшден аууп барады, жашла уа алыкъа къайтмагъандыла. Ол аман сиркиу Димачыкъ Атлыдан энтта бир зат тилегенди ансы, келир заманлары уа болгъанды. Энди таугъа атлам этгенинги кёрейим!

Анастасия Борисовна, жингиригине туруп, жастыгъын салкыныракъгъа тартды... Ма санга: биягъы Сафият а жокъ! Энтта да сабийчикни къалкытханча этип кетди да, тохтасын ол бир!..

«Сафият манга тюз туугъан эгечинеча къарайды, – деди ол кеси кесине, – бирсиле уа – юйюрюн таматасынача... Долинскеге, Акъ-Суугъа баргъанда, андан къайтып келе да къаллай хапарла айтыучуду ол манга, – бу жай чилледе окъуна сууукъсурагъан этиучюме... О, урушну кезиуюнде къалай къыйналгъандыла ала! Туугъан жеринден кюч бла къыстагъан а адамны жашауун сыйыргъаннга тенг туююлмюдю!.. Анда да неле сынагъанды Сафият эгечим!.. Жаралы жашын кесини къадарындан анасын бирчик кёрюп, къолундан бир затчыкъ татар чакълы заман тилегенча, – отдан, ёртенден да къутулуп келип, юйюнде, туугъан ташындан кенде болса да, юйюнде анасыны кёз аллында жан бергенди! Уруш къыйынлыкъларгъа кишича тёзалгъан эри Алий а адамлыкъны теплеген, халкъ намысын сындыргъан кёчгюнчюлюкню ауурлугъун кётюралмагъанды...»

Сафият эгечим аланы барысын да кесине бир тюрлю жазыкъсыныу излемей айтханды. Мени жашауумдан а жукъ да сормагъанды. Былада адет алай болур, баям, – кесинг айтыргъа керексе. Атлы бла сёлеше да тургъанма, алай жашха не бек сюе эсенг да, жүрегингими ачаллыкъса! Алай кесими узун жашауум ичинде ол анга айтхан юзюкчюкле да нени тутадыла!.. Сафият эгечим бла уа, кеси мени бла этгенча окъуна суусабымы къандыргъынчы бир сёлешмей амалым жокъду.

Ийнан, этерме алай!..

– Сёлеширсе сен а! – деп тырман этди ол кесине. – Хар бери теби-регенингден Ленинградда окъуна хазырлайса бир кече бла кюн узунуна боллукъ хапар, айтхан этмейсе ансы.

– Ынначыгъым! Ынначыгъым! – деген таууш эшитилди орамдан, ол кесине урушуп бошагъынчы. Сора, безгилери гъыжылдап, къабакъ эшик кенг ачылды да, алгъа бир къара къашха къозучукъ, ойнакъ-лап, ёрге-ёрге секире, аны ызындан а туудугъу Димачыкъ арбазгъа кирдиле, бир кесекден Атлы да кёрюндю. – Ынначыгъым, къарачыгъыз бу ариучукъгъа! Муну манга Къашхатауда Атлыны бир нёгери бергенди! Атлы мени къайдан келгеними айтханды да, ол а, тутуп, бучукъну манга берип къойгъанды! Къарачыгъыз, къалай ариучукъду! Манга саугъагъа бергендиле, энтта да келе тур дегендиле...

– Эгечинге жюрегинги ачаргъа къоярламы дейсе была! – деп, кесини башын жулургъа кюрешди Анастасия Борисовна.

Чыкыен – тартык эски
Белгиси

Он жылы болганда, Геккиланы Батталны жашы Магомет (1947 ж.) халкы бла бирге кечгюнчюлюкню азабындан кьутулуп, Ата журтуна кьайтады. Тыш жерде туууп, туугьан жерин тапханы, сабийге эшта да, кеп тюрлю сезимлени

туудуруп, алгьадан да дунияны кьужурлугьун танытып, назму жазаргьа талпындыргьан болур эдиле.

Гекки улу Тьрнаууз шахарны орта школунда окьууун бошاپ, бир ауукь жылны анда шахтада ишлейди. 1970 жылда Москвада Горький атлы литература институтда окьуугьа кирип, аны тийишли тауусады. Россейни жазычуларыны Союзуну 1991 жылдан бери члениди. Кьулийланы Кьайсынны болушлугьу бла 1970 ж., «Коммунизмге жол» газетде жаш поэтни биринчи назмулары басмаланадыла. 1972 жылда жаш поэтлени украин тилде «Березова Криница» деген назму жыйымдыгына да Гекки улуну бир кьауум назмусу киргенди.

Гекки улу «Тунгуч» (1973 ж.), «Чыкыен» (1988 ж.), «Жазыу» (2006 ж.) деген назму китапланы басмалагьанды. Чыгьармачылыкь хунерине кере, Гекки улу лирикди, гитче формалы назмуланы устасыды. Кьысха халда поэт терен оюмун, дуниягьа кез кьарамын ачыкьлайды, жашауну адеткьылыкь терелерин белгилейди. Аны философиялы лирикасы фольклор бла терен байламлыды.

«Тунгуч» деген биринчи китабыны баш магьанасы Ата журтуна кьууаннганыды. Аны бла бир болгьаны, ана кирик – акьылман, кьайгьырыулу, жумушакь, ич эм тыш ырахатлыкьны буюргьан. Лирика жигитини бу китапда туугьан жерине сезими бек жютюдю.

«Ыразылыкь» деген назмусунда лирика жигити ташладан бла туугьан жеринден кечгинлик тилейди, «ташлы журтунда баууру бла сюркелмей, эки аягьы бла малтап атлагьанына». Сюрюнню кюйсюзлюгюн сынагьан поэтни Ата журтха аталгьан назмуларында, кечгюнчюлюкню илишанлары кезге туура керюнмеселе да, алай назмуну ич магьанасына, кьуралыууна

көре, поэтни Ата журтуна къууаннганы жүрегине сыйын-
магъаны, анга сүймеклиги, тансыкълыгы сезиледи.

Гекки улу чыгъармачылыгында дуняны халын, табиь-
гъатны хар бир затыны жаны болгъанча суратлайды. «Ёмюр-
люкме» деген назмусунда лирика жигити кесин «жерни да,
кёкню да, желни, жауунну да жашына» санайды, «таулары,
къолларын кере, кёзбаусуз» къонакъбайлыкъ этедиле («Тё-
бенги урады тохтаусуз»), туугъан жерлерин тапхан адамланы
көре, «къууаннгандан жилийды кёк» («Малкъар»). Таулу
«ташда ёсген къайындан» жашауну айланч-къыланчларын
хорларгъа юйренеди, «хар жаз сайын жашнарма мен» дейди
(«Жашнайма»).

Малкъар окъуучугъа Гекки улуну «къаяланы тамыр-
лары – Геккиланы къабырлары» деген назму тизгинлери
нарт сёзлеча эшитиледи. Анда поэт адамны бла туугъан
жерини бир ажымсыз бирлигин ачыкълайды. Ол оюм артыкъ
да «тамырлары – къабырлары» деген уста айтылгъан рифмасы
бла белгиленеди. Адамны туугъан жери бла бирлиги терекни
сыфаты бла да ачыкъланады. «Агъачны алгъышы» деген
назмусунда бир талай агъачдан ишленнген затла бла (бешик,
чыбыкъ ат, кёпюр, гоппан, чум мужура, сал басхыч, кёр къа-
нгала) адамны бла терекни бирлигин кёргюзтеди, жашаула-
рында угъай, ёлгенлеринден сора да айырылмагъан.

Экинчи китабы «Чыкъен» терен магъанасы болгъан оюмну
шартлайды. Белгилесича, чыкъен ол орта ёмюрледе хайырла-
нылгъан сауутну магъанасын тутады. Ол белги таулуну жи-
гитлик сыфатын ачыкълайды – ётгюр, Ата журтун сакъларгъа
хазыр аскерчини. Баш магъананы тутхан «Чыкъен» деген наз-
мусунда ол чыкъенни бла чалгъыны бирлигин кёргюзтеди,
мамырлыкъ жашауну сауутуча. Аладыла адамны жашаууна
тынчлыкъ келтирген, ишни бардыргъаны бла бирге ишни
хайырын, къыйматын, туугъан жерин да сакълагъан.

Къорууланууну магъанасы, сакъланыуну мажаруу Гекки
улуну экинчи китабыны битеу ёзегиди. Бир адамны энчи жа-
шауу киби, энчи бир халкъны ниет кенглиги анга заран кел-
тирген тыш кючледен сакъланыргъа тийишлиди. Аны ниет
сезиминде адамны сыфаты – ол кючлю, кесине базыннган адам
болургъа керекди, сыйын ангылагъан, аны бла бирге культура
дунясыны энчилигин билген, чыкъени бла къолунда къарауул
болуп тургъан. Аскерчи сауутну тизмесинден чыкъен Гекки
улуну поэзиясында ниет-адет низамгъа кётюрюледи, Тарых
эсни бийлеген. Чыкъенни сыфатында поэт бир къауум ишни
белгилейди, миллет, культура аламны сакъларгъа буюрул-
гъан, миллет эсни бегитгени бла бирге мангкъуртлукъдан
сакълагъан. Чыкъенни къурагъан – таулуланы адет-төрелери,
къылыкълары, жашау-турмушлары, адетлени тута, сакълай

билгенлериди. Поэт ангылатханнга кёре, чыкъенни сакълау кючюн таулуланы кёлден чыгъармачылыкълары магъаналы жерни аладыла, аны бла бирге тепсеулери, жырлары, оюнлары, нарт эпосу, жомакълары, таурухлары, айтыулары – айтып къойгъанда – халкъны ниет жетишимлери, ниет хазнасы. Олду миллетни энчилигин сакълагъан «дууасы», аны «жакъчысы», къалаууру, аны чыкъени.

Чыкъенни бир тюрлю сыфатын Гекки улуну поэзиясында таулуланы бурун сыйлы тереклери Раубазы да тутады, миллетни сезимини, жашау халыны ёрелигин, бийиклигин кёргюзтген. «Раубазы» деген назмусу лирикалы монологну адетине кёре жазылгъанды. Анда терекни хар заманда халкъны заранлы кючледен сакълай келгенин кёргюзтеди. Мажюсюлюкде сыйлы болгъан, төрели терек жангы сезимни келтиргенлени къолундан кетерилгенди, алай болгъанлыкъгъа, сыйлы жонгурчхала болуп, халкъда, ала малкъарлыланы юйлерини жашырынлыкъларында жер табып, сакълау ишин бардырып тургъанды. Терекни жаны халкъгъа сау къалыргъа болушханды кёчгюнчюлюкню заманында да. Назмуну ахырында Раубазы ийнанмакълыгъын кёргюзтеди, аны тамырларыны кючю энтта да жангы нарт жигитлеге жашау берлик, халкъны атын айтдырлыкъ.

«Чыкъен» деген поэзия китапны лирика жигити, заманны айланчында тургъан, ичинден кесини ата-бабаларыны сыйлы, багъалатхан сынамларына тартышады. Аны «Алан», «Асса», «Тепсеуле», «Къая эжиу» деген назмуларында таулуланы тепсеулерини бла жырларыны мутгузланмазлыкъ ариулыкъларына сый бериледи. Алагъа «сейирден къуруша бийикде тау къушла учадыла», «эжиу этедиле къаяла». Гекки улуну «Чыкъен» деген китабыны къуралууу төрт башданды – «Туякъ таууш», «Анам», «Жинкле», «Сонет минчакъла». «Жашауум созулдукъду узун, – Туудукъла таулулай къалсала» деген оюм битеу китабында эсленеди («Тауларым болсунла ёмюрлюк!»).

Гекки улуну лирика жигитини таууш сезиюу бек теренди: ол ат туякъланы тауушларын эшитеди, бурунгу жигитлени айтхылыкъ жигитликлерин эсге салады, аланы «ёртен тарых жылларында» чыкъенни уста хайырлана билгенлерин кёргюзтеди («Туякъ таууш»).

Ёз жашларына юлгю болгъанлай къалады Уллу Ата журт урушну аскерчиси, кесини жашау жолунда кёп «берлинледен ёте келген». Жарсыулу къадарыны уруш жолларын туугъан жеринден сюргюнню ачыулу жолуна алышындырады, ол чакъда да ол ачыулу болмайды, тюзлюкню жакъчысы болгъанлай къалады. Къарт фронтовик кесини ёмюрлюк аскерчи сыфатына алай синггенди, аны асырагъан кюнде аны сабийлери былай айтадыла: Ол ёлмегенди, аллай адамла ёлмейдиле, ол «окопуна кирди», – дейдиле («Къазауатчы»).

Халкъны тиширыуларыны сыйлары Геккиге анасыны сыйфатында кӧрюнеди. Ол бийик жюрек сезимлени келечисиди:

*Ана тилим нечик дыккыды:
«Ана» деген, жангыз юч харфды!
Ана тилим нечик шатыкды:
Алам кибик Ана – юч харфды...*

Аны жюрегини жумушакълыгъын, чеги болмагъан жюрек халаллыгъын чертип, поэт алай жазады:

*Анам юйде тутмаз чибинтутну:
Жаланда жан жаулукъ алып,
Тырман эте, къыстай турур...*

Ананы халыны айырмалылыгъы – сабийи амалтын бир затдан артха турмагъанлыгъыды. Поэт анасы айтычу бешик жырны келтиреди, энчи суратлау халны, чексиз сую билгенин ачыкълагъан.

*Алма терек – алаша,
Мен къагъайым, сен аша,
Жашар кюнюн аз болса,
Мен ёлейим, сен жаша! – дейди.*

Китапны тӧртюнчю бӧлюмю сонетледен кӧуралгъанды. Гекки улу, биринчиледен бири болуп, малкъар литературада сонетни кӧуралууун тохташдыргъанды, тюрк жазыуда аны жарашыулулугъун танытханды. Назмучулукъну ол формасын хайырланнганы назмучу чыгъармачылыкъны тохтаусуз излем жолунда болгъанын кӧргюзтген шартды. Сонетлерини магъаналары – ол жашауну ёмюрлюк сорууларына жауап излейди: эркинликни бла шуӧхлукъну, суймекликни бла ёмюрлюкню.

Геккиланы Магометни «Жазыу» деген китабына арт жыллада жазылгъан назмулары, М. Ю. Лермонтовну «Мцъыри» деген поэмасы киргендиле. Авторну ангылауна кӧре, жангы ёмюрню халын ачыкъларгъа итинирге тийишлиди. Жанр жаны бла китап байды, кӧп тюрлю магъаналыды: инсан, суймеклик лирика, сонетле, элегия назмула, лирика, газелле, аталып жазылгъан назмула, къысха миниатюрала, чам назмула, сатира суратчыкъла, баллада халда жазылгъан назмула. Аланы кӧбюсюнде Геккиланы Магомет къарачай-малкъар халкъны халкъ чыгъармачылыгъын тынгылы билгенин кӧргюзтеди. Мифология тамырлы назмулары «Сосурукъ», «Гекки – тау», «Алты атлы» бурунгу нарт эпосну айтыулары, бююннго суратлау жорукъгъа жарашханланы юлгюсюдоле.

Къанатлыны сейир суратлау кюч бла, сыфатын хайырлана, Гекки улу «Биттир» деген назмусунда адамны дуняда жарсыулу жангызлыгъын суратлайды. Лирика жигити экиге юлешинген жаны бла, жер бла кёк бла байламлыгъы, эки башламчылыгъы болгъан дунягъа жарашалмагъанына жарсыйды. Биттирни къанатлары аны къанатлылагъа тартады, алай ала аны къатларына жуукъ къоймайдыла, тыш кёрюп. Аны жердеги жубуранла да кеслериникине санамайдыла, талашыргъа окъуна хазырдыла, – ала уа аны къанатларын ушатмайдыла.

*Керип кёрдюм къанат –
чыпчыкъ этди бырнак.
Тишлериме къарап,
жанлы этмез къонакъ.*

Геккини китабыны дагъыда бир энчилиги – кёп башха суратлау кенгликлени хайырланнганындады. Ол ёхтем киреди узакъ художниклени чыгъармачылыкъ дуняларына. Тарых, жер-суу бла андан иги да узакъда болгъанланы терен ушакъгъа чакъырады.

Малкъар поэт ушакъ бардыргъанланы арасында – эртегили тамсил жазыучу Эзоп, орус литератураны классиги М. С. Крылов, фахмулу алтайлы поэтле Л. Кокышев, Б. Бедюров, къарачайлы поэт Созарукъланы Юсуф, А. С. Пушкин, С. Есенин, К. Мечиев, О. Хайям, Рудаки. Чыгъармачылыгъыны алай кенглиги адам улуну сагъышыны бирлигин кёргюзтеди, «ёмюрлюк соруулагъа» жууап излеуде ёмюрле ууата келген.

Гекки улу башха миллет литератураны сайлама чыгъармаларын кёчюрюуде да кесини усталыгъын танытханды. Малкъар тилге ол бир талай драма эм поэзия чыгъармаланы кёчюргенди: Ж.-Б. Мольерни «Тартюфун» бла «Скапенни хыйлаларын», М. Булгаковну «Сандыракъ Журденин», К. Гольдонини «Бизни элде къаугъаларын», А. Цагарелини «Ханумасын», З. Аксировну «Даханагосун», А. Гецадзени «Къараман къатын келтиредисин», М. Лермонтовну «Мцъири» деген поэмасын.

Гекки улу 1972 жылда А. М. Горький атлы Литература институтну студенти болгъанда, ГИТИС-ни малкъар студиясында ана тилден бла литературадан дерсле бергенди (1972–1974). Андан болур сахна искусствогъа аны сейири, Кулийланы Къайсын атлы Малкъар театр бла да шүёхлугъу. Театрны башчыларыны бла актёрларыны оюмларына кёре, Гекки улуну кёчюрмелери бийик суратлау усталыгъы бла айырмалыдыла.

Берберланы Бурхан
филология илимланы кандидаты

АЛАН, АССА

«Къарс! Чанчыл, алан, – асса!» деген тауушда
Тепсегенме, атамча, жашау ауушда,
Къарс къакъгъанма кесим да, алай кыгычыра,
Сейирден къуруша бийикде тау къушла.

Мен ёлсем а – тилейме! – мында асыра,
Къайгъынгы чачарыкъды къайгъы бла сыра,
(Келбетли моллала ичсинле шербетни),
Ашыра чыкъгъанда аланла, аслыла!

Состар ташладанды бийик кешенем,
Жолоучу да атын жанында кишенлер;
Кешене хунасы уа – таракъ тауларым,
Алада къаячы да сынар кишилик!

Чулгъана жетселе эсирик булутла, –
Шууна¹ жиберген Тейрибиз – унутмаз;
Аланы тарарла къаятиш таракъла, –
Журтумда асылукъ азаймаз, къурумаз!

Сейирден къуруша бийикде тау къушла,
Къарс къагъар туудугъум да, менлей кыгычыра;
Тепсеген да этер бу жашау ауушда,
«Къарс! Чанчыл алан, – асса!» – деген тауушда...

РАУБАЗЫ

Раубазы!.. Кесилген Раубазы, –
Къайгъылы адыргы ауазын
Жибереди жангы тёлюге,
Тарлагъа тарыгъыу тёлюле.

– Эшитемисиз, жашларым, сиз?
Къаратонма... Мен жаш тёлюсюз
Къалгъаннга къыйнала, тюкгючюм
Тауусады ахыр да кючюн.

¹ Шууна – кюн таякъ.

Не уллу эди танг умутум...
О! Къайда ол тангны унутуу...
Огъурсуз ойнагъан балтала...
Ёмюрлюк шагъатым – бу тала.

Да керекмиди энди къуугъун,
Жауунну жамычы бла къуугъан?
Кюбюрде сакъланган юзгелем
Айтырыкъды ачыкъ сёзлени;

«Миллетни да зорлукъ сибирди, –
Юшюгенбиз бирге Сибирде...
Ачыугъа – Малкъаргъа жаулагъа –
Къайтып да келдик таулагъа!»

Къалкъыгъандыла жан тамырла...
Хей, марал жауунла тамарла! –
Къалкъыгъан тёлюню уята,
Халкъына сансызны уялта.

Хар таулу туталса бир къылыч,
«Къаратон» дегеним – жангылыч
Болгъаннга ийнаньрма анда,
Мажюсю ийнаннганча манга.

Бу жангы жашауда кёгерген,
Тюкгючюм жабылгъан кёкенден
Айнырла сосрукъла, дебетле, –
Жигитле, ёзденле, келбетле;

Алауган келтирген келинге
Алгъышда, тийреден келгенле
Умутну этерле ыразы,
Унуталмай къалсам Раубазы.

* * *

Ой, Анам, – узакъ кетгенсе,
Ойнамам – мудах этгенсе.
Сен кетдинг – кесим къалама,
Сант эте – кесеу болама...
Жанала алай билликме –
Жан ала: «Анам» – дерикме.

ЫРАЗЫЛЫКЪ

Жетгенди ёлюр кюн чынтты таулугъа да...
– Шукур! Дуниягъа, ашаугъа-жашаугъа да,
Жетдим къагъанакъ кюнюмден уллугъа да,
Мени аллымда ётгенлеча – шаугъа да;

О, жан алыгучу, сен алай бир тур келмей –
Жерден разылыкъ тилей аз къатлагъанма:
Ташлы журтумда бауурум бла сюркелмей,
Аягъы юсюмде таукел атмагъанма.

КИМДЕН СОРУП

Кимден соруп атады танг?
Кюнде чёкген кибик атам.

Кимден соруп жашайма мен,
Кеси ёсген кибик эмен?

Кимден соруп жауун жауар?
Келин бетин алай жууар.

Кимде да кёп болур соруу,
Кеме да бир кюн бир солур.

Кимден соруп кетди анам?
Къайда аны тыяр амал?

Кесилгенде барыр жолум,
Кимге да эталмам чурум.

Кюнде чёкген кибик атам,
Кимден соруп атады танг?

ТУЯКЪ ТАУУШ

Чемер ата-бабаларым...
Чыкъен ата баргъанларын
Алама бюгюн мен эсге,
Ала болгъандыла эски

Ёртен тарых жылларында,
Эрттегили жырларында:
Жюйрюк ётген талай аууш, –
Жюрегимде туякъ таууш.

ЭГЕЧЛЕРИМЕ

Зухура бла Зудейхагъа

Менсиз сиз – эки кёзюм,
Сизгеди хар эрке сёзюм,
Кюлесиз сиз – дуния чууакъ;
Кюлесиз сиз – палах узакъ;

Жукълайсыз... Кёз къабакъларым,
Къаты кысып къучакъларын,
Сакълайла кёз гинжилени
Тюрю-тюрю шинжиледен.

Жалан да сизсиз кёз жарыкъ!
Сизсиз болур эдим жазыкъ –
Къармалгъанлай кюндюз жолда,
Сюрюшгенлей онга-солгъа.

Шукур сизни жаратханнга,
Сизни бла кюн жарытханнга,
...Ёлсем да мен ачыгъанлай,
Къалырсыз сиз ачылгъанлай!

КЪАРТ

О, Къадар,
не къадар азапны сынатдынг!
Хакъымда уа
Кюмюш сакъалны сылатдынг!

СЕРМИДИ? ЭРМИДИ?

Урушха чыкъгъан жашла бла бирге,
Танг атар-атмаз тебреп чыкъгъан серге
Эл мудах айтды: «Терилме бир жукъгъа...
Сен кимге да не этерсе?... Бар, жукъла...»
Сер айтды: «Бир жукъ этмем, излейме «жукъну»,
Мен да сууутурма бир кыызгъан окъну!»

КЪАРГЪА

Къоннганды чыммакъ акъ	«къар», –
къаргъа	къар –
Къап-къара къаргъа.	деген атны да акъ къаргъа
Къар-р,	къап-къара къаргъа
къар,	а
къар, –	та-
дегенди чыммакъ къаргъа	гъан
къап-къара къаргъа.	сунса да, чыммакъ акъ
«Къар»,	къаргъа
«къар»,	къап-къара къаргъа

ат
а-
та-
маз!
Къара къаргъа, бу акъ къаргъа
Къап-къара тамгъа
а-
тал-
маз!

Тамгъа атса да акъ
къаргъа
къап-къара къаргъа
жа-
лан-
да
кеси учхунчу акъ къардан
къап-къара къаргъа.

КЪАНАТ БЕРГЕН

I

«Къаячы боллукъса!» – дей, анам
Ашатханды кёп кюйген гирах...
Акъылманлыгъын эсге ала,
Тапмайма ана сёзде гюнах.

Азия – Мухажирлик жылла,
Бир жаны уа – мирзеуге намыс:
Табылса, юч-тёрт бюртюк – жырна,
Кюл кюйдюргеннге да – эт намаз.

Бир кюнде да ёхтемлик кери
Болмады таулу аналадан:
Тюшлерин тюнлеринде кёре,
Термиле махтау къаялагъа!

Биз, къаяладан узакъ туууп,
Сезалдыкъ чынгыл тынгылауну;
Сиз, къыямадан азап тыйып,
Сау этген кибик сангырауну!

II

Сау къаллыкъ анам, муратынга –
Халкъыбыз бла бирге – жетдим:
Ёрлегенме, билмейин тына, –
Сен айтхан къаяладан ётдюм.

Бош ёрлеп, ётюп кетген угъай, –
Гурала кибик къушла кютдюм:
Бир-бирде, чыгып кетип уугъа,
«Тарх» деп атмай, жур да юркютдюм!

Ол заманлада «тилни кѳапдынѳ»:
«Жаным, жанынга болурма кѳор,
Билчи – терк ёлюр тели батыр,
Кѳойчу бу кѳаяланы, бир кѳой...»

III

Жаннетли боллукѳ – жарлы анам,
Сен суйген, кѳоркѳгѳан кѳаяладан
Узайдым, чучхурладан кѳана,
Кѳалмайын артха кѳанатлыдан.

От кесеу этген гирахладан,
Сен да кёл берген махтауладан –
Кюч алып, халкѳгѳа болдум адам,
Юч атлап – учханма тауладан!

IV

Эндиги жолумду – тамаша,
Энди ким жарсыр мени ючюн?..
Бу жолдан бийик не алаша –
Жокѳду жол, жетсе жюрюр кючюм.

Бардыла мында да ныхытла,
Суу айланмала – топпа-толу..
Ким билсин, – чёксем да ныгѳышда,
Табылмаз уппа этер кѳолунг.

Кёлюнѳю кючю бла чыкѳдым
Шайыр кериуанла жолларына:
Кѳысхалыкѳ этер минг кѳычырым,
Кёп – кёргенинге кѳолларынѳы.

«Кѳаячы боллукѳса», – дей, анам,
Атмай, ашатды кюйген гирах, –
Акѳылманлыгѳы бла жана,
Кѳондурмаз Шайыр Жолгѳа гюнах!...

* * *

Сакѳал-мыйыкѳ ургѳан адам,
Садакѳ-кѳалам тутхан адам,
Жесир болуп кѳалгѳан кюнде, –
Женгсин жауун, анга кюле.

– Мыйыкъ жюлю, – деген болду...
– Къоркъуп жюрю, – деген болду...

Ауанамы ауанасы
Болгъан эсем да бу жерде, –
Бугъоуланы дыгаласха
Къалдырыргъа – тапдым эрлик...

* * *

Къабакъ ачылып жабылды...
Къонакъмы келгенди? Сау кел!
– Къыйнама-къыйна жанынгы,
Къылыкъ этгени ючюн жел.

Дагъыда къабакъ ачылды, –
Душманмы, тенгимми ачды?..
Дайым ачыдым-ачыдым –
Ол жел а юркдю да къачды.

Айхай, «эшигинг жабылсын» –
Деген къаргъышны эсгердим.
Къара кюнлени да кёрдюм
Къызыл къымыжа жапысын.

ЭЛГЕНМЕ

Тогъуз айны жюрегимде тутуп,
Дыгаласлы къычырыкъны жутуп,
Жашау ырысхысына сени бергенме, –
Жаша, элгенме.

Аулакъладан бёрю улуу жете,
Ахшы жолгъа бешик тебирете,
Кечелени кесек-кесек бёлгенме, –
Жолда элгенме.

Ашынг-сууунг – халал сютюм,
Артда уа – шишликле, сыра, тютюн...
Дагъыда – тюшюмде сени бёлейме, -
Жукъдан элгенме.

Къундуз чачым болгъунчу акъ,
Къарыусузлукъ этгинчи жалынчакъ,

Озгъан жылгъа ушаш, сансыз ёлгенме, –
Менсиз элгенме.

Жангызлыкъда жазыкъса: тюшюне,
Башха мадар табылмай, тюшюнге
Тарны-къарны жырып келгенме, –
Жукъла, элгенме...

ЧЕГЕМНИ ЧАЛБАШ ПОЭТИНИ ЧЫГЪАРМАЧЫЛЫКЪ ЖОЛУ

Бизни бек тамата поэтлерибизден бири эди Саид Шахмырза, жазыучулукъ ишин эртте, октябрь революциягъа дери, башлагъан чегемли. Къулийланы Къайсын статьяларында белги-легеннге кёре, Кязим бла Шахмырза назму жаза башлагъан заманла къыйын заманла эдиле; ала экиси да къарангы кече тау тарында жолсуз жерле бла кеслерине жол салып баргъан уучулагъа ушагъандыла. Къулий улуну айтханын тюппе-тюзге санай, быллай бир шартха XIX–XX ёмюрде болгъан дин насийхат поэзиягъа эс бурургъа керекбиз. Аллай поэзия араб харфла бла жазылып, халкыгъа къол жазмалада жайылгъанды. Араб окъуу бла ислам дин къарачай-малкъар халкыны кёп тёлюсюне заманлада хайырлы къуллукъ этгендиле, аланы ниет байлыкъларын ёсдюрюрге уллу себеп болгъандыла. Ол заманда жазылгъан назмуланы малкъарлыланы бла къарачайлыланы халкы чыгъармаларында болгъан бек иги поэзия бла тенгленширчады.

Саид Шахмырза окъууну биринчи дин атламларын эл тюбюнде (Уллу Чегемде) этгенди, эл эфендисинден – Шауайланы Дауутну жашы Ахматдан алгъанды дерс. Ызы бла уа Кёнденни медиресесинде окъугъанды. Андан сора окъууну уллу Къарачайны Къарт-Журт, Учкулан эллеринде бардыргъанды. Ол элдеде Къарачайны белгили халкы жырчылары бла танышханды, Саид ала айтхан жырлагъа суйюп тынгылагъанды.

Октябрь революциядан сора ол, чыгъармачылыкъ ишни къолгъа таукел алгъан бла къалмай, окъууну бардыра, Симферопольда устазла хазырлагъан техникумну 1939 жыл жетишимли бошап, педагогикадан бла халкыны жарыкъландырыу жанындан тынгылы билим алады. Жыйырманчы-отузунчу жыллада халкыгъа къара танытыргъа, жамауатдан жахилликни кетерирге ол уллу къыйын салгъанды, малкъар тилде биринчи харфлыкы китапланы чыгъарыугъа да себеп болгъанды, республиканы «Къарахалкы», «Ленинчи жол» – газетлеринде назмуларын чыгъаргъанды, Ленинчи окъуу шахарчыкъда таулу жашлагъа, къызлагъа малкъар тилден дерс бергенди. КъМАССР-де халкыны окъуулу, билимли этиу ишге салгъан уллу къыйыны ючюн анга, поэтге, 1939 жыл Ленинни ордени берилгенди.

Ол жыллада поэтни чыгъармачылыкъ ишине толу багъа бичген алай тынч туююлду, нек десегиз, 1936 жыл поэт басмагъа хазырлагъан назму китап бизге белгисиз чырмауланы

хаталарындан чыккымай, дуня жарыгыын кёрмей кыалганды.

1910–1957 жыллада Саидни чыгырмачылык ишине багы бичер ючюн, эшта, биз аны 1957 жылда басмаланган «Сырына» деген назму китабына бурургыа керекбиз эсибизни. Поэтни ол жыллада жазган назмулары бары да киргендиге «Сырына» деген китапха.

Саид кеси эсергеннге кёре, бек алгыа араб харфла бла назмула жазып ол 1909–1910 жыллада башлаганды. Аны биринчи назмуларыны асламы чам-лактырда халда неда сюймеклик-кюй халда жазылгандыла. Аны архивинде «Кырачай элде» деген назму табылганды. Юч-тёрт тизгинден кыуралган назмуну тюбюнде аны 1910 жылда жазылганы белгиленгенди, ким болса да, поэт Уллу Кырачайда окыган заманында жазганын билликти. Назмуда кырачайлы кызыны ариулугу суратланады. Аны субайлыгыын Чегем тарында нарат терек бла тенгешдиреди поэт, кёкде жарык жулдузгыа ушатады. Кышларын а кыарылгыач кыанатлагыа. «Кыарт-Журт элни кыундузу» деген тизгин бла бошалады назму. Кызыны ариулугун кыундузгыа ушатыу – кырачай-малкыар халк поэзияда эрттеден келген төреди.

Саидни бек эрттеги назмуларындан бирине «Поэтни сёзю» да саналады. Назму, белгилисича, 1905 жыл орус-япон урушха барган таулуну юсюнденди. Ол бек алгыа 1916 жыл кыумук тилде чыккыган «Шарк жулдузу» деген журналда басмаланганды. Лирика жигитни атындан жазылганды ол назму. Урушха барган таулу кеси айтады кесини жарсыларын, анда кыалай кыыйналганын, кыалай инжилгенин, юйюне, юйюрюне кыалай термилгенин. Дагыда ол сур заманда урушну кюйсюзлюгю суратланады. Лирика жигитни акылы, эси, бар умутлары да тууган жерине, элине-журтуна, жууукларына, тенглерине термилиуден, таулагыа тансыктыкдан толудула:

*Тарак-тарак эридиле
Тихтенгенни бузлары,
Ызыбыздан жылайдыла
Чегем элни кызылары.*

Бу назму, суратлау сёз бла айтсакы, Шахмырзаны Кырачай-Малкыар поэзияны уллу дуниясына чыгырган назмуду, артда аны адабиятта кесине тийишли жер алыргыа себеп болган назму. Поэт кеси айтханнга кёре, ол назмуну жаздырган 1905 жыл орус-япон урушха барган таулуну халпары болганды. Уллу Чегемден Келеметланы Кылычбийни жашы Кыаншаубий эди ол, урушда этген жигитликлери ючюн

Георгийни жору бла юч кере саугъаланган адам, поэтни бир эллиси.

Саидни назмуларыны юсюнден сёз бардыра, бек алгъа ала къачан, нек, къалай жазылгъанларына, не затлагъа аталгъанларына эс бурлукъбуз. «Сырыйна» деген китапда басмаланган чыгъармала Шахмырзаны жазуучулукъ жолун шартларгъа, аны дуниягъа къарамын, суратлау сёзге хунерин, энчи жазуучулукъ хатын – поэзияны дуниясына не бла келгенин кёрюр онг бередице. Октябрь революциядан башлап, кёчгюнчюлюк сынагъан малкъар халкъ, башына эркин болуп, 1957 жылда туугъан жерине къайтхынчы жазылгъан назмуладыла ала.

Тема жаны бла да къачан, нени юсюнден этилгенлерине кёре да ол китапда назмулары бир ненча бёлумге юлеширге боллукъду.

Сёз ючюн, былай: революциягъа дери лирика; революция бла байламлы чакъырыу-насийхат назмула; революциядан сора жашау турмушха аталгъан лирика; малкъар халкъны бушуулу къадарыны юсюнден назмула; Сталинни, Берияны терсликлерине налат берилип, 1957 жыл башына азат болуп, туугъан жерине къайтхан таулу халкъны къууанчына аталгъан назмула; кёп сабий назму; 1960–1970 жыллада жазылгъан назмула.

1917 жылгъа дери «Мен быллайны суйгенем» деген аты бла бир ариу назму да жазгъан эди. Ол назмуда субай, суюдюмлю таулу къызыны сыфаты суратланганды. Анда поэт суймекликни хакъындан, билгенича, уста айта, тюрлю-тюрлю суратлаулары, тенгледидирулени аслам хайырланганды:

*Къарылгъачны къанатыча – къашларынг,
Табанынга жетген кибики чачларынг.*

*Шекер кибики, татлы, омакъ сёзлеринг,
Кёкен кибики, ариу, къара кёзлеринг.*

*Инжи маржан тизгинлеца – тишлеринг,
Кёргенлеге суйюм берген ишлеринг.*

*Къына къызыл, жукъа ариу эринле,
Къызыл ууурт, акъ жаякъла кёрюне.*

*Субай ёсген назик, иничке белчигинг,
Окъа месли эки ариу инчигинг...*

Бу назму революциягъа дери малкъар литературада бек иги суймеклик назмуладан бири эди. Саидге дери тенглерини ол

заманда жазгъан назмуларында суймекликни юсюнден быллай бай суратлаулары болгъан назму хазна жокъду. Поэтни артда жазгъан назмуларында да, бу назмуда, жарыкъ суратлаула тюбемейдиле, нек десенг, къысха замандан революция башланып, поэт жашауда деменгили тюрлениулени жолларына тюшгенди да, бар фахмусун, усталыгъын революциягъа къуллукъ этиуге бургъанды. Ол заманда поэтледен кёпле да алай эдиле. Андан сора да, ачыгъын айтсакъ, Малкъарда революция тюрлениуле алай тынч болуп къалмагъандыла. Жамауатны асламы жангы власть тутхан жолну тюзлюгюне ишекли эди.

Ол жыллада поэт кесини жютю къарамын Шимал Кавказда уллу, гитче тюрлениулеге да буруп, революцияны темасына да бир бёлек назму жазгъанды. Алада ол пролетариатны Къытайда, Индияда, Афганистанда, Африкада революция этерге, халкъланы капиталистледен азатларгъа чакъыргъанды. «Кюнчыгъышны кимле эседиле?» деген назмуда капиталистлеге, 1927 жыл Симферопольда быллай тизгинлени андан жазгъанды поэт:

*Кюнчыгъышда кёп Къытайны,
Бай Хиндустан пролетарны,
Азатлыкъгъа чыкъма къоймай,
Къанла ичген кимле экен?*

*Арабстан тюзлеринде,
Ие болуп, оноу этген,
Афганистан эллеринде
Къан төкгенле кимле экен?*

1918 жыл март айда Къалабекланы Солтан-Хамитни Чеченде душманла ёлтюргендиле. Кировну, Энеевни, Калмыковну, Къатхановну антлы шүёхлары эди ол, инсан урушну жигити. Аны алай ажымлы ёлгенини юсюнден бушуу назму жазгъанды Саид Шахмырза. Кётюрюп, семиртип жазгъанды, кишиликке, жигитликке бийик магъана берип, революциягъа дери тири къатышхан Къалабек улу «Жарлыла къаласы», «Жарлыла ёкюлю» эди деп. Жигитлик жырлада болуучу суратлаулары, тенглешдириулени хайырланып, поэт алай жазгъан назмуда революциягъа тири къатышхан жигит таулуну жияуун халкъ бла бирге этедиле кёк да, жер да, таула, суула, желле да:

*Жарлыланы кёз жашлары
Жауун болуп, жауарла,
Тюзледе чыкъгъан кырдыкла
Аны бла къанарла.*

*Жерден чыкъгъан ариу хансла
Анга тилек этерле,
Кёкде айланган къанатлыла,
Анга жияй, кетерле.*

Былайда быллай бир шартны эсгерирге керекди. 1918 жыл Саид Бахсан къалада къарындашла Дымовланы зарфларында ишлегенди. Анда ишлей, энчи китапчыкъ этип, ол Кязимни Солтан-Хамитни юсюнден жырын басмалагъанды.

«Ленинни ниетлерини ёлюмсюзлюклерини бачамагъа халкъны чексиз ыразылыгъын кёргюзтюрге итинип, революцияны башчысы болдургъан уллу ишлеге сейир-тамаша этгенин Шахмырза улу 1924 жыл «Ленин» деген назмусунда толу кёргюзтгенди», – деп жазады Толгъурланы Зейтун. Бу чыгъарма кесини заманында – 20-чы жыллада малкъар поэзияда бек игиге, бек аламатха саналгъанды, нек десегиз, ол халкъны кёлден чыгъармчылыгъындан болуучу суратлау мадарла бла, уста тенгешдириуле бла жазылгъанды. Поэт, Ленинни уллулугъун кёргюзтю муратда поэзияда болуучу бийик сёзлени эркин хайырланнганды да, жазгъаны адамланы бачамагъа кертичиликлерин кёргюзтюу бла бирге аланы антлары болуп къалгъанды:

*Сёз беребиз душманланы бууаргъа,
Сёз беребиз жангы жашау кзуаргъа,
Сёз беребиз социализмни салыргъа,
Сёз беребиз коммунизмге барыргъа.*

*Сёз беребиз жолунг бла кетерге,
Сёз беребиз буржуйланы эзерге,
Сёз беребиз классыз мюклэ этерге,
Сени осуятынг бла ишлерге.*

1925–1926 жыллада Ленинчи окъуу сахарчыкъда Шахмырза улу Къабарты-Малкъарны жерлерини, сууларыны, тауларыны атларын, республикада жашагъанланы жолларын жазаргъа, халкъны кёлден чыгъармачылыгъында болгъан затланы тинтирге, жыяргъа, жарашдырыргъа кзууралгъан жыйыннга кшошулуп, кёп иш тындыргъанды. Алгъын Шахмырза жарашдыргъан «Къабарты-Малкъарны этнография картасы бла» мен, бу тизгинлени жаза тургъан адам, 1970 жыл шагъырей болгъанма да, ол мени кзууандыргъанды. Анда, ол картада, бизни республикада элле къачан, къалай кзууралып башлагъанлары, ала къалай ишленгенлери бек алгъа алада кимле юй салгъанлары, атауулла, тукъумла белгиленгендиле. Элдеде ненча юйор болгъаны, юйле, баула къалайлада ишленгенлери, дагъыда кёп затла бардыла анда», – деп жазады профессор Мусукаланы Ахмат. Жарсыугъа, ол кыйматлы кюл жазма басмаланмай, халкъгъа белгили болмай къалгъанды.

Саид Шахмырзаны 1920–1930 жыллада жазгъан затларында таулуланы озгъан заманларына аталгъан лирика бел-

гили жер алады. Жамауатда жашау тенгсизликке бегирек эс бурады алада поэт. «Минги тау», «Сюрюучю», «Жазыкъ жалгъан» деген назмула да аллайладыла. Саид жазгъаннга кёре, Октябрь революциядан сора Минги Тауну къарлары, бузлары да башхача жылтырайдыла, Петербургдан ургъан жел а ол деменгили таугъа революция болдургъан уллу ишлени юслеринден къууанч хапар келтиреди. «Сюрюучю» деген назмуда, «боран» деген сёзню хайырланып, Саид кесини сезимлерин, болгъан, бола тургъан ишлеге кёз къарамын ачыкълайды:

*Кече кесим жангызлай
Ыстауатда тургъанлай,
Уруп жетди бир боран,
Тауну, ташны ургъанлай.*

*Ол боранны ичине
Мен да кирдим, къууандым,
Ол боранны кючюнден
Мен да эркинлик алдым.*

Малкъар таулагъа, малкъар тарлагъа кирген революцияны суратыды бу. Малкъар поэтле бары да ол заманда боран бла, жел бла тенгleshдире эдиле революцияны. Фашистле бла сермешге аталгъан «Къара кюнледе» деген назмуда уа боран «ачы боранды», ата-бабаларыбызны жерлерине жарсыу, бушуу келтирген къара кыйынлыкъды:

*Ачы боран, басып малкъар эллени,
Бузлатханед тегерекде жерлени.
Узун Болат – жюк кётюрюп сыртына,
Ёрлеселе, кынгыр этип беллени.*

*Узун Болат, ююн алып, къачханед,
Юч да жашын аскерликде къапханед,
Сабийлерин къая раннга чачханед,
Кийимлерин къая ташы жыртханед.*

Малкъар халкъ туугъан жеринден зор бла кёчюрюлген кюнледе Саид Шахмырза тау жамауатлагъа кенг белгили «Къая кызы-къарылгъач» деген назмусун жазгъанды. Поэтни чыгъармаларында ол бек иги назмуларындан бирине саналады. Халкъгъа адам айтып-айтмазча, уллу кыйынлыкъ берилгенни дуняда бек уллу терсликге санайды автор. Андан тюбейдиле назмуда «ачы боран», «къар сууукъ», «бузукъ баш» деген сёз тутушла бла «...къайры кетесиз?» «Къаяладан нек къачдын?» «Кимди сизге жарарыкъ?» деген соруула. Мен ангылагъаннга кёре, «Къая кызы-къарылгъач» бизни тилде жазылгъан назмуладан бек игилеринден бириди. «Аны жюрексинмей окъугъан бек кыйынды», – дегенди Къулийланы Къайсын 1957 жыл Шахмырзаны «Сырыйна» деген китабына жазгъан ал сёзюнде.

Жашау жорукъгъа махтау назмула жазып тургъанына сокъуранады. Назмуда сёзню эки ауаз бардырады. Бир ауаз авторну ауазыды, экинчиси уа – къарылгъач бла тенгleshдирилген халкъны. Къыйын кюн назму тизгинлени поэт сорууладан къурагъанды:

*Тапка уянг къаяды,
Ким чачханды уянгы?
Неге мындан кетесе,
Ёксюз этип къаянгы?*

*Къая къызы-къарылгъач,
Жилляй, къайры кетесиз?
Дорбунланы бош къоюп,
Кимге аманат этесиз?..*

*Къая къызы-къарылгъач,
Кимди сизни къыстагъан,
Бу тауланы къызгъанып,
Сизни мындан сыйпагъан?*

Малкъар халкъгъа этилген зорлукъну, зарауатлыкъны ачыкълай, автор кесини сорууларын бла халкъны жауапларын бек тап хайырланады, аны бла бирге уа заманны сурлугъун, зорчуланы кюйсюзлюклерин суратлайды. Ол заманда жазаргъа угъай да, ачыкъ айтыргъа окъуна жарамай эди халкъыбыз сынагъан къыйынлыкъланы – туугъан жерсиз къалып, азап кёргени.

Сюргюнню жылларында Саид Шахмырза, Къазах ССР-де баш кечиндире, жазыучулукъ ишин къоймагъанды. Поэтни ол жыллада жазгъан назмулары аны туугъан жерине, ёсген элине, Кавказгъа тансыкълыгъындан толу тизгинледиле. Чыгъармаларыны кёбюсюнде поэт киши жеринде жашауну къыйынлыгъын, жерсиз, журтсуз кългъан кёчгюнчюлени ачы, ажымлы къадарларын назмулагъа кийиргенди. Алай этген эсе да, киргинчиликде къара кюнле ашыра, уллу къыралын суйгенлей, миллетинден адамланы къыралгъа кертчилей кълалыргъа чакътыргъанлай тургъанды. Поэтни 1946 жыл жазгъан «Болуш къыралынга» деген назмусу анга толу шагъатды. Киши жеринде биригирге, бир бирге болушургъа, жашауда тюнгюлмезге чакъырады ол.

Малкъар халкъгъа баш эркинлик берилип, ол 1956 жыл туугъан жерине къайта башлагъанда, биринчи къайтханладан бирлери болуп, Саид юйюрю бла туугъан Къабарты-Малкъар республикасына къууанып келгенди да, чыгъармачылыкъ ишни жангыдан кългъа алгъанды. 1956–1970 жыллада аны назмуларыны асламы туугъан жерни, халкъны бурун заманларындан бери тургъан эсгермелерини, халкъ жырчуланы усталыкъларыны, Уллу Ата журт урушда ёлген таулуданы жигитликлерини юслериндендиле. Андан сора да, сёз кююн,

ол «Ана тилим» деген назмуну, къууанып, уллу жүрек кё-
тюрююлюкде жазгъанды.

Анда миллетлени тили жоюлуп, жокъ болуп къалмагъа-
нына чексиз къууаннганын айтады.

Ол жыллада малкъар поэзияда биринчи кере, халкъы-
бызны жашау тарыхына аталып, фольклорну сюжетине аны
«Тарихчиле» деген уллу, юч бёлүмден къуралгъан назмусу
жазылгъанды.

«Сырыйна» деген китапда жаныуарланы, хайыуанланы,
къанатлыланы юслеринден назмула иги кесек жер аладыла.
Сабийлеге аталгъан суратлау халкъ чыгъармалача, тынч ангы-
лашыннган тил бла жазылгъандыла ала. Аллай къысха, ким
да терк тюшюннген назмуланы бек сюедице сабийле. Сюедице
да, окъуйдула, кёлден да биледице. Ол назмула бары сегизишер
тизгинден къуралгъандыла. Сёз ючюн, ма «Сенгирчге» деген
назмучукъ:

*Жай узуну жырладым,
Къышха азыкъ жыймадым.
Хаулеликке бошланып,
Мен кесими тыймадым.*

*Ишлегенле тишлейле,
Жашайла керегича.
«Ишлемеген тишлемез»,
Къыш къыйналып, менича.*

«Битимлени билигиз»(1960), «Көгетле»(1961), «Шуёх-
ларыма»(1966), «Заманны жели»(1967). «Танг аласында»
деген повестьни уа къара сёз бла жазгъанды. Ол 1965 жыл
чыкыгъанды басмадан. Была бары да сабийлеге аталгъан ки-
тапладыла, алагъа жашауда кёп затны ангыларгъа, билирге
болушхан китапла.

Саидни чыгъармачылыкъ ишинде ким да жаратып, энчи
махтарча эки китабы барды: «Таулуну календары» бла «Ол
ёмюрледе». Халкъ чыгъармаланы, адетлени, төрелени, кюн,
ай, жыл атланы иги билген таурухчу таулуладан – Геграланы
Балдандан, Газаланы Жулдусхандан, Малкъондуланы Дау-
утдан, Эдокъланы Ибрахимден, 135-жыллыкъ Къудайланы
Хаммегерден соруп, сурап, билип, тинтип, жазып алгъанды.
Мажюсю заманлада таулула кюнлени, айланы не атла бла
жюрютгенлерин айтханды поэт «Таулуну календарында». Ол
китапны юсюнден 1978 жыл Тёшпеланы Алим тынгылы
статья басмалагъанды.

Саидни «Ол ёмюрледе» деген китабы таулуну жашау турму-
шуну юсюнденди, узакъ ёмюрледен бери, ол элде юйюрюнде,
къошда да не бла къалай жашау эте келгенини юсюнденди.

Алгъаракъда айтханыбызча, Саид 1965 жыл «Танг ала-
сында» деген повестин окъуучулагъа саугъа этгенди. Рево-
люцияны заманында уллу тюрлениулени сакълап тургъан

тау элни юсюнденди повесть. Окъуучу тынч ангыларча, ариу тил бла жазылгъанды ол. Сёз эртте озгъан заманны юсюнден баргъаны себепли, бусагъатда халкъ ауузунда аз жүрюген сёз тутушла, айтыула да тубейдиле анда. Сёз ючюн: «масагъат этдир», «тёреге берип», төре бла тазирге мал чыгъартсала», «Арбазда уча къазанла къайнайдыла», «элия ай»...

Саид Шахмырзаны «Танг аласында» деген инсан урушну жигити Къалабекланы Солтанхамитге аталгъан повестини юсюнден Орусбийланы Фатимат былай жазгъанды: «... автор тюз, тап суратлайды таулу эллени жашау сырларын, жамауатны суратланыуунда миллетни жашауу кёрюнеди, тенглик жашауу ючюн барлыкъ кюреш башланыры алгъадан сезиледи. Алайлыгъы уа, фольклорда жигитликча болмай, халкъдан батыр кюрешчи чыгъаргъа керегин кёргюзтеди. Повестьни жигити, бош алай, къоркъуула бла тапжёнгер ойнай, аламант жигитликле этеди».

1970 жыл Жамалдин Кокков бла бирге Саид Шахмырза «Малкъар топонимика сёзлюкню да чыгъаргъанды. Ол сёзлюкге мингден аслам жер, суу ат – киргенди.

Алай эсе да, Саид Шахмырзаны юсюнден, аны чыгъармаларыны юслеринден адабиятчыла, алимле бек аз жазгъандыла. Илму жаны бла тинтиу этилген халда «Шахмырзаланы Саид» деген аты бла тауча жазылгъан «Малкъар адабиятны тарыхы» деген китапда артыкъ уллу болмагъан бир статья чыккыгъанды. Аны Тёппеланы Алим жазгъанды. Поэтни чыгъармаларына, кереклисича, тынгылы багъа бичилмегенди. Ол статьяны да экиден бири жалан да «Таулуну календарыны» юсюнденди.

Кязим XIX ёмюрню ахырындан бери уллу поэт эди, шаркъ адабиятны төрелеринден, сюжетлеринден, макъамларындан, сыйлы Къурандан юйренген, дерс алгъан поэт. Саидни, Кязимча, алай юйренир, дерс алыр онгу хазна болмагъанды. Революция келгенлей, ол женгил окъуна большевиклени ниет тузакъларына тюшюп къалгъанды да, ала аны къаламын кеслерине тап жанына хайырлангандыла. Ол а Саид Шахмырзаны поэзияда жолуну энчилигин иги да тюрлендиргенди. Болсада, алай этерге эркинлиги жокъ эди эсе да, ол дин китапла окъугъанын, арабча жазылгъан шаркъ адабиятны жорукъларындан юйренгенин, алай бла жазуучулукъ усталыгъын ёсдюргенин бир заманда да къоймагъанды.

Поэтни, КБНИИ-ни алимлери бла элlege айланып, Къарачай-Малкъар фольклорну тюрлю-тюрлю чыгъармаларын жыйыу, жарашдырыу иште уллу къыйын салгъанын белгилерге керекди. Ала бла биз барыбыз да ёхтемленирча, нарт таурухланы, бурун заманладан тургъан халкъ жырланы да бек игилерин ол жазып алгъанды элlege таурухчуладан, жырчыладан.

Жаш алимле – этнопрофла бла филологла – ол жыллада кѐп зат сора болгъандыла Саидге, андан кѐп зат билгендиле. Анга ыразылыкъларын бюгюн да айтадыла ала. Окъуп, бийик билим алмагъанлыкъгъа, Саид тохтаусуз кесини культурасын кѐтюрюрге, хунерин, усталыгъын ѓсдюрюрге кюрешгенлей тургъанды. Халкъны фольклор чыгъармаларын бек суйгенди ол. Суйгенди да, аланы темаларын, аланы макъамларын, къуралыу ызларын кесини чыгъармаларында хайырланганды.

Поэт, дуниядан кетип кѐп жыл озгъандан сора, аны эсгерген журналистни къаламы былай жазгъанды аны юсюнден: «Ол адамланы жангы жашау келирине ийнанганлай турургъа чакъыргъанды, аны бла бирге дин жаны бла да ийманлы болургъа юйретгенди. Ол тюз жашау этгенди, кертини, болумуча, ачыкъ айтыргъа къоркъмагъанды. Тюзлюкню кеси эди ол. Малкъар халкъны ниет байлыгъына бютюнюк берген адам эди. Кѐчгюнчюлюкню жылларында анга бериллик аш-азыкъ болушлукъну алыргъа унамай, кесинден къарыусузлагъа бердиргенди, алгъын, эртте Малкъар округкомну таматасы Энейланы Магомет бла ол большевик спецпаѓкларын алыргъа унамай къойгъанча». Аны иги таныгъанланы эслеринде ол ма алай огъурлулай, тюзлюкчюлей къалгъанды. Таулу жашла Саидге «устазыбыз» дей эдиле, къартла уа «халкъыбызны бети» дегендиле.

*Малкъонгузланы Хамит,
филология илмуланы доктору*

«Бек магъаналы зай –
ишлик этпидү...»

Малкъарны закий уланы Абайланы Кючюкню жашы Мусос туугъанлы 17 апрельде 150 жыл болады. Аны чыгъармачылыгыны магъанасы алай уллуду, халкыбызны къадарына салгъан кыйыны алай деменгиди,

заман оза баргъаны сайын аны кыйыныны себеби тёлюден тёлуге, ёмюрден ёмюрге ачыкъ бола барлыкъды.

Огъары Малкъарны бек бийигинде, кюн бетде Шканти элни хурулары сакъланыпдыла. Былайда сюрюннге дери уллу, ариу эл болгъанды. Юйден юйге элтген жолчукъла тар эселе да, жамауат кесин уллу дунияны бир жарыкъ таласы суна эди. Шкантида Газайланы, Цийкъанланы, Тетууланы, Зумакъулланы, Моллаланы, Цораланы тукъумлары ёмюрледен бери кечине эдиле. Кими ёзден, кими къара, ишчи тукъумла. Хар бирини жашауу туугъан жери бла, тургъан ташы бла байламлы эди. Ма ол алаамат жарыкъ элге, уллу жамауатха бийлик этген, бийлик дегенде, жамауатны бир ызда, бир нizamда тутхан Абайлары эдиле.

Совет властыны жылларында бийлеге-байлагъа чамланган заманда, белгилисича, Абайланы тукъумдан адамла да «къара чёпге» салынып, кёп жалгъан дауну тузагына тюшген эдиле. XX ёмюрню 20-чы жылларыны ахырында уа тукъумну от жагъасын оюп, чач-тюк этгендиле. Заман оза баргъаны сайын, политика, жамауат халла тюрлене, озуп кетген ишлеге, терс оноулагъа, керексиз къатылыкъгъа налат бериледи. Ол санда инсанланы тюрлю-тюрлю къауумларына властыны жанындан азап чекдириу дегенча ишлеге да. Бий тукъумладан чыкъгъан халкъ адамларыны жашау, чыгъармачылыкъ, жамауат аллында кюрешлерине да башха тюрлю къарарча энди кезиу жетгенди.

Къыралны жашауунда бу ахыр жыйырма жылны ичинде болгъан тюрлениуле, идеология жаны бла къысыулукъну кетиую, кёп архив къагъыт белгили болуп, къыралны башчылары, сталинчиле бардыргъан зорлукъгъа жангыдан, терен

оюм этип, багъа берирча амалла бергендиле. Ол санда тарыхны бир кезиуюнде жамауатха башчылыкъ этип тургъан къауумлагъа. Совет власть келгинчиге дери окъуна болгъан ишлеге да. Бюгюн Абайлагъа, Малкъарны башха бий тукъумларына да, керти болумланы юсю бла къараргъа онгубуз барды.

Абайланы Мусосну энчи къадарыны, аны чыгъармачылыкъгъа элтген жолуну тагылары ол заманда бола тургъан ишле бла байламлы эдиле.

Малкъар бла Къарачай, Дюгер да 1828–1829 жыллада Россейге къошулгъандан сора бий тукъумланы жашчыкъларын орус къалалагъа аманатха аладыла. 10–12-жыллыкъ жашчыкъланы бир жылыны ичинде орус тилге юйрете эдиле. Окъургъа, билимге фахмусу болгъан сабийлени андан ары окъургъа Ставропольгъа, Владикавказгъа, бирде уа Санкт-Петербургда окъуна ийгендиле. 1851 жылда уа Нальчикде Тау школ ачылады, ары орус офицерлени сабийлери бла бирча малкъарлы, къабартылы бийлени жашчыкъларын алып тебирейдиле. Ма аллай ишлени юсю бла башланганды Малкъарны Россейни санында, уллу къыралны ичинде келишип жашауу. Окъууну-билимни юсю бла, культура жууукълукъну кючлеу бла. 1828 жылны Хасаука урушундан сора халкъыбызны келечилери къол салып, Россейни санына киргенин тохташдыргъандан сора бир таулу къолуна сауут алып, кавказ урушха къатышып, къыралына къажау сюелмегенди. Кавказ урушну къачхынчыларына тау бийлери ышыкъ бермегендиле дерге жарамаз.

Къарачай-малкъар миллет ол ышыкъны къайсы жанындан къачхынчы болуп келген жаралылагъа, тиширыулагъа, сабийлеге бере эди, кесини ёхтем халкъ сезимине таяна, къыйынлыкъгъа тюшгенлеге жазыкъсына. Аллайланы санындан (къачхынчы орус аскерчиледен) Малкъарда биринчи орус устазла окъуна чыкъгъан эдиле.

Алайды да, ол тарых берген онгланы – окъууну, жарыкълыкъны сайлагъанла Абайланы жашланы ичинде да болгъандыла. Абайланы Гиргъокъ, Элмырза, Басият, тамата Мусос, Асланбек орус патчахны аскеринде XIX ёмюрню арасында къуллукъ этгендиле. Ала сабийлерине да жангы жашаугъа келиширча жолланы излей эдиле. Сёз ючюн, башда сагъынылгъан Асланбек жашы Солтанбек бла, къызы Ханийфаны, не кючюн да аямай, окъуугъа салгъан эди. Абайлада сабийлерине билим бериуюн тёреси ол замандан келеди.

Мусосну атасы Кючюк Кавказ администрацияны къуллукъчулары бла сёз болуп, тюрмени да сынап, азатлангандан сора, Тюркге кечерге таукел болады. Ол кезиу Кавказ уруш бошалып, Шымал Кавказны миллетлери муслийман топуракъгъа жол салгъан заман эди. Юйюн, мюлкюн сатып, жолгъа тебиреп

тургъанлай, Кючюк 1865 жылда ажымлы ёледи. Эки жашы бла бир къызы ууакълай ёксюз къаладыла. Жетижыллыкъ Мусосну ата къарындашлары Нальчикде аманатла окъугъан школга салып, билим алдырадыла. Ызы бла, 1870 жылда Мусос Терк башында – Владикавказ реал гимназиягъа окъургъа киреди. Бу кезиуде гимназияда устазланы санында Абайланы Солтанбек бар эди. Солтанбек, мында музыкадан устаз болуп ишлегенден сора да, битеу Кавказгъа аты айтылгъан скрипач къадаарында, жамауатны аллында концертле бере эди. Аны сыйы-намысы фахмусуну кючюнден сора да, адамлыгъыны бийиклигини себинден да уллу эдиле. Мусос гимназиягъа окъургъа киргенде, мында алгъаракъдан да окъуп тургъан таулу жашчыкълагъа тюбеп, шуёх болады. Аланы санында Орусбийланы Сафаралий бла Солтанбекни къарындашы Къайтукъ бар эдиле. Гимназияда Мусос 1875 жылгъа дери окъугъанды. Анга окъууну болжалдан алгъа къояргъа тюшгенди, сылтауу, народниклени кружокларына жюрюп, революция къымылдаугъа къатышханы ючюн эди. Ол затны юсюнден 1921 жылда Москвада чыккыгъан «Деятели революционного движения в России: библиографический словарь» деген китапны биринчи бетинде жазылады. Башха архив документлеге кёре, Мусос гимназияда окъугъан жылларында битеу Россейде болгъан халкъны эркинликлери ючюн кюрешген къауумланы ниетлерине жюреги бла берилгенди. Тутхан ниети ючюн не къарыуун, не ырысхысын аймагъанлай къатышханды ол къымылдаугъа. Сёз ючюн, кружокну ишине жораланнган къагъытланы бирини шагъатлыгъына кёре, Мусос 1875 жылда Сванетияда болгъан халкъ къозгъалыугъа ахча бла болушлукъ этгенини юсюнден айтылады. 1876 жылда Мусос Нальчикде ачылгъан устаз курслагъа кириге умут этеди. Алай аны революцияны жакълагъаны ючюн ол курслагъа алмайдыла. Бир кесек заманны сюдюню тилманчы болуп турады. Ахырынчы тюрк-орус уруш башланнганда (1876–77жж.), атлы аскерге къуллукъ этерге кетеди. Ол аскерде Кавказ фронтда князь Лорис-Меликовну адъютанты болуп, къуллукъ этип турады. Лорис-Меликов Мусосну жигитлигине, ётгюрлюгюне, билимине да уллу багъа бичгенди. Бир заманда аскер окъууну ётмеген жашха ол биринчи офицер чынны бердиреди, уруш бошалыргъа Мусос башха къырал саугъалагъа да тийишли болады. Мусосну андан ары жашауу, иши Шымал Кавказда патчах администрацияны тюрлю-тюрлю учрежденияларында къуллукъ этиу бла байламлы эди. Алгъа Мусос Малкъар аузунда старшина болуп турады, ызы бла Нальчик округну экинчи участогуну таматасы болуп тургъанды. Болсада Мусосгъа Нальчик округда кеси излегенича къуллукъ этерге къоймайдыла, аны себепли Мусос ишлерге Къарачайгъа ке-

теди. 1892–1896 жыллада Хумара участканы таматасы болуп турады. Жууукълары-тенглери Мусосну излей эдиле, юйюрю да алты башлы болгъаны себепли, анга эки арада жюрюген кыйын болуп тебирейди. Сабийле Нальчикде билим алыргъа керек эдиле. Аны себепли, Мусос 1897–1905 жыллада туугъан жерине кыйтып, мында тюрлю-тюрлю къуллукъланы жюрютеди. Алай Мусос экинчи кере да кыйтады Къарачайгъа. Баталпашинск округну атаманыны экинчиси болуп, Мусос 1906 жылдан 1917 жылгъа дери ишлегенди.

Революциядан сора он жылны Мусос жамауат ишге хазна кыйтышмай, юйюрю бла, аны жарысуларын, къууанчларын да жюреги бла ётдюре, кёп затха кюе, ачий, алай тургъанды.

Жарсырча да кёп сылтау бар эди. Мусос жан тенглери бла уллу умутда ашыгъып сакълагъан ынкъылап ала ангыламагъан, тюшюналмагъан жанына бурулуп, заманны жюрюшю тюз адамланы, гюнахсызланы, тирмен чархны тюбюне атханча, аямай, пура агъачлай, букъугъа бура эди. Тамата революционерле – народникле (XIX ёмюрню 70-чи жылларында Мусос аланы жолларын сайлагъан эди) тутхан ниетле угъай эсенг, большевикле кеслери табынган измиле окъуна тепленген эдиле.

Революцияны кезиуонде кыйтышлыкъ, артда большевиклени кыйтылыкълары аны жамауат ишледен изгилтин этген эдиле. Артдан-артха уа, Мусос юйюрю бла жанларын сакълар мадарланы излейдиле. Мусосну жашы Исмаил, кыйзылары Сафият бла Фатимат Совет власть орналгъандан сора жангы жашаугъа кеслерин жарашдырып, уруна эдиле. Сёз ючюн, Исмаил – Къабарты-Малкърны правительствосунда биринчи болуп саулукъ сакълау бёлюмге башчылыкъ этип бир къауум жыл тургъанды, 1926–1927 жыллада уа Къабарты-Малкърны Москвада представительствосунда Катханов Назир бла бирге ишлегенди.

Болсада, 1927 жылдан башлап, Къабарты-Малкърда бий тукъумланы ызындан тюшгенде, Мусосну юйюрюне туугъан журтларын кююп кетерге керек болады. Ол жылдан сора Мусосну уллу юйюрюнден – бир жашы бла төрт кыйзы, туудукълары – жангыдан бери келип, жалаанда 1957 жылда башлап, тамата кыйзы Гошаяхны жашы – Кърымшаухалланы Хамзат, белгилли суратчыбыз, жашагъанды. Къалгъанларын а, кюйсюз заманны бораны чач-тукъ этип, кыйралны тюрлю-тюрлю жерлерине атханды. Бир къауум жылны Мусосну юйюрю Дагъыстанда тургъанды. Калмыковну къаууму ызларындан кыйсха тюшюп, анда Сафиятны эри Орусбийланы Ибрагимни тутуп, 1928 жылда илишаннга саладыла. Башхала да, ишсиз-кюнсюз болуп, кыйналып жан кечиндиредиле. Мусосну ол кезиуде

көрген кыйынлыклары жашауун кысхартхандыла дегге боллукъду. Малкъарны закий жашы 1928 жылда дуниядан кетгенди. Туудукларыны шагъатлыкларына көре, къабыры Буйнакск шахардады.

* * *

Абайланы Мусос жашлыгъындан окъуна Кавказны халкларыны жашаулары, тарыхлары, культуралары бла иги шагъырей болгъанды, кеси аллына, көп китап окъуп, билимин терен да, толу да этгенди. Аны ючюн болур эди, Мусосу жамаут жашаугъа, тарыхха да къарамы башхаладан теренлиги бла айырмалы болгъаны да. Артда, публицистикасында Мусос нени юсюнден жазса да, жазгъан затын хар жаны бла да тынгылы билгени эсленеди. Аны оюмларын, сезимлерин, дайым бийлеп тургъан тарых эди эм аны бек уллу суймеклиги, жарсыулары, умутлары – харкюнлюк жашауу Малкъар бла бирге болгъандыла. Аны ючюн атагъанды ол кесини бек уллу чыгъармасыны атына «Балкария» деп. Болсада бу уллу очеркни жазардан алгъа ол бир он жылны ичинде публицистикада къламын сынап тургъанды.

XIX ёмюрню ахырында – XX ёмюрню аллында Абайланы Мусос быллай очерклерин басмалагъанды: «Наши миротворцы», «Калым и его последствия», «Интересный документ», «Горские аграрные вопросы», «Наделы осетин», «Горские школы», «Открытие Панежукаевского училища», «О горских школах», «Горцам Северного Кавказа», «Больной вопрос», «Кабарда проснулась», «В погоне за славой и пятчком», «О калыме», «Балкария». Аладан сора да эки адабият чыгъармасы белгилиди бюгюнлюкте – «Тау тауруху» деген философия фикери бла «Исламны кълабырыны кълатында» деген эссеси. Мусос кёбюсюнде жазмаларыны тубюнде «Горец» деген псевдонимин салгъанды. Быллай псевдоним бла Шымал Кавказны газетлеринде көп статья барды, бегирек да «Майкопский листок» деген газетде.

Абайланы Мусос кесини жазмаларында Шымал Кавказны халкларыны жашауларында тубеген затланы юсюнден айтады. Биринчи гитче корреспонденцияларында ол окъуучу сейирсинирча затланы юсюнден сагъынады. «Калым и его последствия», «Наши миротворцы» деген жазмаларында таулуланы адет-төрелерини юсюнден бир кълауум затланы суратлайды. «Интересный документ» деген жазмасы Холамда табылгъан халкълбызны жер чеклерин көргюзтген жазыулу ташны юсюнден кертиси бла да сейирлик шагъатлыкълды. Халкъланы жашауларына терен тюрюнюнгени къладар Мусосну къламы да жютюден-жютю болады, оюмлары да терен эм магъланалы хал

аладыла. Энди ол таулу халкъланы жашауларында «сейирлик» суратларын къююп, жамауат болумланы тинтеди. Бир къауум статьясында ол къара халкъгъа келген жарлылыкъны, болумсузлукъну сылтауларын жерни къытлыгъында кёреді. Ол уллу магъаналы проблемагъа Абайланы Мусос дагъыда башхасын къошуп (халкъны къарангылыгъын), ала халкъны амалсыз этип тургъанларын эм жашауну тюрлендирир ючюн окъуу, билим кереклисін айтады. Окъууну, билимни кереклисін жаланда жазмаларында айтып къоймагъанлай, ол къолундан келгенича школланы ачылырларына себеплик этгенди. Къулдугъу бийик болгъаны себепли уа, къолундан да кёп келгенди деге керекди.

Мусос жазмалырында халкъыбызны башха миллетлени арасында болумун, аны келлик кюнню юсюнден сатгышларын баямлайды. Аны акъылына кёре XIX ёмюрню ахырында халкъыбыз ауара болуп тура эди. Эски жашау кёзкермезге кетип, жангы жашау – капитализмни законларына тюшюналмагъанлай. Ол болум Абайланы Мусос бла Шаханланы Басиятны жарсытып тургъаны аланы жазмаларында ачыкъ кёрюнеди. Малкъарны жеринде хазнасы халкъны кесине жараргъа керекди деген оюм бу жазмаланы магъаналы оюмларындан бириди. Таулуланы эт, сют, жюн ишлеп чыгъаргъан къыйынлары кеслерини жумушларына табылыргъа, жарлылыкъларына жараргъа керекди дегенча оюмла да малкъарлы жарыкъландырыучуланы публицистикаларыны ёзегиди. Аны ючюн жазгъан эди Абайланы Мусос «Горские аграрные вопросы» жазмасын да (Бакуда, «Каспий» газетде басмаланнганды).

Таулуланы жашауларына келген къытлыкъны сылтауларын излеп, Абайланы Мусос тюрлю-тюрлю тарых болумланы тинтеди. Белгилисича, Малкъар Россейге къошулгъандан сора аны жашагъан журтуну чеклерин белгилерге излей, патчах администрация хар 20–25 жылдан жер комиссия къурай эди. Комиссияланы ишине малкъарлыла, къабартылыла, Кавказ администрацияны Терк областьда къуллукъчулары къатышхандыла. Болсада, жер чекле да тохташдырылмай, Малкъарны жашауу да къыйындан-къыйын бола бара эди. Аллай бир комиссия къуралырдан алгъа Бекович-Черкасский, патчахны буйругъу бла Кавказ миллетлени чеклерин тюзетиу жанлары бола ишлеген къуллукъчу, 1829 жылда Сентаха былай жазгъанды: «Къабарты бла таулу халкъны араларында къаугъаланы тохтатыр ючюн череклени огъары тийрелеринде къабартылылагъа эл-журт салыргъа эркинлик берирге керек туююлду». Алай анга ушаш оюмлу оноуланы жашауда бардырыргъа чырмагъанла кёп эдиле. Аны себепинден, патчахны администрацисында ишлеген бир-бир къабарты къуллукъчула

(бегирек да Локъман Кодзоков 1860 жыллада), не да этип, жарым патчакны оноуларын сансыз кѳоюп, чеклени, киралгъанлары кѳадарда тау жамауатланы жерлерине кирип, салдыра эдиле. «Таулула, Кодзоковну хатасындан, тау ауузладан чыккыгъан жерледе, аланы жерлеринде салынган эллени кетерирге деп этилген оноу толтурулмай кѳалгъанды. Алай бла ол кезиуде, чеклени белгилей туруп, таулуланы жерлерине кѳошулгъан угъай эсенг, кѳорагъан этгенди», – деп жазгъанды Абайланы Мусос.

Экономика кѳыйынлыкъ бир жанындан, кѳул-бий айырылгъандан сора жашау турмушланы кѳатыш болгъаны башха жанындан, алагъа да кѳарангылыкъ кѳошулуп, жангы, жыйырманчы ёмюрге малкѳар халкъ алай бла тубегенди. Аллай бир кѳыйын болумлада Мусосча фахмулу, ётгюр адам не этерге боллукъ эди? Андан сора да болур эдиле халны ангылагъанла, алай Мусос, кёплеча, туурадан кѳарап турмай, сёзю эшитиллик жерде миллетини жарсыуларыны юсюнден айтады. Кѳырал кѳуллукъчулагъа, Шымал Кавказны орусча окъугъан жамауатына эшитдиреди ол жарсыуларыны. Бир ниетни тутхан нёгерлери бла бирге халкына тюзлук жол излейди.

Мусос туугъан журтундан, жууукъ-тенгден, ёз жамауатындан узакъда, Дагъыстанны Темирхан Шура (бусатдагъы – Буйнакск) шахарында ёлгенди. Кюйсюз заман бизни деменгили адамларыбызны – зорлукъ сынагъанларыны ахыр сёзлерин окъуна сакъламагъанды. Болсада биз Мусосну осуятын аны Кѳырымшаухалланы Ислам ёлгенде жазгъан «ИСЛАМНЫ КѳАБЫРЫНЫ КѳАТЫНДА» деген эссесинде эшитирге боллукъбуз. Исламны дуниядан замансыз кетгенине жюреги кюе, ол былай жаза эди: «Гитче элчикни жангыдан ишлене тургъан юйчюклери артда кѳалдыла. Жаланда тереклени кѳар тубюнден кѳара ауаналары кёрюнедиде, юслерине чиммакъ-акъ кѳардан жабыу жайылып тургъан бийик таула жууукълашдыла.

Тёгерек шоллукъгъа батып тура эди. Жаланда узакъ чууакъ кёкдеги кюн, кѳар гулмакчыкъланы жылтыратып, жашауну бара тургъанын белгилей эди.

Жол бла уа мудах кериуан тепчийди. Алда, уллу чананы юсюнде ёлюкню алып барадыла, ызы бла бу жалгъан дуниядан, аны хаух кѳууанчларындан неда жарсыуларындан айырылгъанны жууукълары, тенглери, элчилери атла бла ашырадыла.

Ма анда, бир бурулушдан сора ачылгъан талада, эски кѳабырлада, шыйых обаланы кѳатында (бюгюн да аланы жамауат сыйлап турады), Исламны асырарыкъдыла.

Анда, бийик назыланы тубюнде, табарыкъды ол ахыр ышыкыны. Кёп жылланы халкъ аны кѳабырына сый бере,

жюрюгенлей турлукъду. Бу сууукъ таулары этеклеринде жашагъан, аланы сейирлик адетлери бла, жырлары бла жылытхан, деменги озуп кетген жашауу бла, бусагъатда уа амалсыз кечиниуде, къарангылыкъда тургъан халкъын суйген, аны ючюн жашагъаны къадар жанын-къанын аямагъан, бу къабырда жатханны халкъ эсинден кетермей сакъларыкъды.

Къабырлада, жангы къазылгъан кёрню тегерегинде бир ненча адам сюелип турады. Ёлюкню алып келгенле аланы къатларына жууукълашдыла. Жаназы къылып, ёлюкню къабыргъа тюзюрдюле. Къабырны юсюн топуракъ бла жапдыла, жаназы да бошалды.

Энди бу дуняда Ислам жокъду, арт кезиуде мудахлыкъдан толгъан кёзлери ёмюрде ачылмазча жабылгъандыла. Къаллай ачыкъ, деменгили акъыл бла жана эдиле кеп болмай аны кёзлери!

Энди аны халкъ жыйылыуда тюзлюкню жакълагъан ачыкъ, ётгюр сёзю эшитилмез! Аны ёмюрлюк тюзлюкню, жашауну магъанасыны, адамны жашауда жерини юсюнден айтхан жумушакъ, сагъышлы ауазы эшитилмез, адамсылыкъны, терсликни кёрюп, жюреги къыйналмаз... Солуду Ислам...

Кюн таулары артына кирди, аны къарыусуз жарыгъы ахыр кере къабырны жарытып, кери къачды. Энди къар жылытырамай эди, таула да къалай эсе да бийигирек, сур къарам алгъанча болдула, жууугъуракъ келип, ёмюрлюк сагъышха киргенчадыла. Адамла уа, терен сагъышларына батылып, сюелип турадыла.

Ёлгени эрттегили шуёху Ахматны кез жашлары бетин жуугъанларын да эслемей, къабыргъа да, аны тегерегинде сюелгенлеге да кезиу-кезиу къарап, сагъышлыды: «Не ючюн деп адамла аллай бир бош затланы ызындан сюрюп айланадыла, дуня мюлкге кеслерин нек алдатадыла, хар не да къабыр юлюш бла бошаллыкъ эсе?» Арлакъ сюелген къартны, аны къанлы жаууну бетине тюрслеп къарайды. Ислам сау кезиуде ол анга этер аманлыгъын аямагъанды, энди уа ёлюм аланы жарашдыргъанды. Ол да башха элчиле бла бирге къабыр къазгъан эди бу сууукъ кюн.

Тамбладан башлап, ким биледи, Магомет биягъы къара ишлерин бардырып, Исламны ёлгенине къууанган окъуна этер, алай шендю аны бети шургулуду, сагъышлыды.

Тюйюш, уруш, бир бирни кёрюп болмау неге керекди?

Бу къысха дуняда бек керекли, бек магъаналы зат жаланда игилик этиудю, бир бири акъылын билип, халкъ ючюн тынгылы ишлеу...»

Хау, Мусосну жашау жоругъу халкъ ючюн тынгылы ишлеу эди. Биз да, аны ол тынгылы ишлерине хурмет бере,

халкыбызны фахмулу, ёхтем, ётгюр уланына сыйын кёрюп, аны 150-жыллыгына атап, бир ненча иш жалчытыргъа борчлубуз.

Биринчиден, аны къабырын табып, сын таш салып, жамауатха белгили этерге тийишлиди. Мусосну аты унутулмай турур ючюн, бусагъатда Огъары Малкъарда ишлене тургъан школгъа аны аты аталса, бек тап боллукъ эди. Бююнлюкде Абайланы Мусосну атын республикабызны ара шахарыны орамларындан бири жюрютмегенин терсге санайма. Быллай сыйлы жыл ол зат тамамланыргъа керекди.

*Бийтирланы Тамара,
филология илмуланы доктору*

ЖЫР МАКЪАМЛЫ НАЗМУЛА

Мындан көп жыл алгъа Мусукаланы Сакинат дуниядан жашлай кетген анасына атап жазгъан назму къауумун «Коммунизге жол» («Заман») газетде басмалагъан кюнубюзюно бир да унутмайма. Редакцияда

ишлегенле барыбыз да аланы келюбюз тола окъуй эдик, жаш кызычкыны фахмусуна сейир эте.

*Агъач, тау къашларын тюе,
Кюз артында чапракъ кюе,
Тилейме мен: «Эт сау-эсен,
Танг иеси, анамы сен...»*

Сакинатны табийгъатха, кёкге, жерге, адамгъа сыймеклигин теренден суратларгъа онг берген фахмусуна мурдор таш ол назмула болгъан сунама. «Бюгюн сенсиз келгенди да эрттенлик, биз анга бир юйреналмай турабыз», – дейди Сакинат. Не уа: «Анама сёзюм», «Анама эшитилмеген сёзюм» дегенча тизгинлеге бир эс бурчугъуз.

Биз, кёчгюнчюлюкню зарауатлыгъын сынагъан адамла, Сакинатны анагъа термилиуюне аталгъан чыгъармаларын окъугъан сагъатыбызда, туугъан жеринден айырылгъан таулуча, теренден ахтынып, бек мудах бола эдик, кыйырсыз къум тебели аулакда ургъан сур желле бетибизни кюйдюргенча, аркъа жиклерибиз къалтырай, «Къой, жырлама, кёчгюнчюлени жүреклерин жиятхан жырларынгы», – деп, кёпню кёрген акъсакъл жаш жырчыгъа тырман этген заманындагъы шургулу ауазы къулагъыбызгъа эшитилгенча болуп.

Биринчи назмулары бла халкны алай сагъайтхан Сакинат, бюгюнлюке бизни миллет литературабызны белгили, фахмулу адамларындан бирлери болуп тохтагъанды. Поэтни, ол нени юсюнден жаза эсе да, хар назму тизгини бизге къууанчды. Нек? Алада магъана теренди, суратлау кюч уллуду. Назмулада миллет энчиликни байлыгъы уа барыбызны да сейирсиндиреди.

Сакинат кибик адамларыбызны юсюнден аны Аллах берген фахмусу барды деп айтып кыюуу бла чеклениу тюз туююлду, мени аккылыма кере. Ол, Аллах берген фахмусун айныта барыр ючюн билимин тохтамай ёсдюрюге, жашауга тюз багга бичерге, халкыга ийнаныулу сёз айтыргга, тохтамай юренирге борчлуду чыггармачылык иш бла кюрешген инсан. Менсинулукден, кёзбау сёзден да кенде болургга керекди ол. «Жаз жауунла», «Эрттен чыкка», «Насып ючюн», «Юркген кийик», «Аллыма ккара», «Сайламала» деген кибик назму жыйымдыккылары жазган поэтибизде аллай илишанла арталлы да эсленмейдиле. Ол уггай эсенг, Сакинат кесин ташаракка, махтауладан кенгиракка тутарга суйген адамды.

Миллетибизни ёксюзле ёсдюрген аналарына кысылып, узакка ккалган сабийлерине атап, «Алма-Атада чаггадыла алмала» деген поэманы жазган адамды Мусукаланы Азгорну ккызы Сакинат. Ол, халккы сынаган ккыйынлыккылары, ёксюзлуккю ёмюрге унутулмазлыккы сарнау ауазын кеси журегинде ажымсыз саккалай билмесе эди, аллай чыггарма жазарга кколундан келмезлиги баям эди. Жашауда бола келген затканы алай терен ачыккыларга уа жалан да фахмулу, билимли адамла багынадыла.

*«Жолу болган ккайтып келир юйюне...» –
Деп, ккарайды жол, жингирик бурула,
Тюзде ёчюлгенле таккган кюйлени
Айланады ашхам аяз суура.*

Бу улуу поэманы оккуган адам, Сакинат литература жигитлерини сифатларын ккалай уста ккыурагканына сейир этмей ккыоярыккы туююлду. Оккыуучу аланы хар бири бла кесини бир ккааршы жууугу-тенги бла сёлешгенча ушаккы этеди, кенгешеди, ккыйынлыккыларын бир кесек заманга унутур ючюн ккыуанчлы эсгериулерине кетип, заууккылу тюшлерини тенгизинде жюзеди. Сакинатны литература жигитлерини кими тууган жеринден айырылууну ккадарыны буйругкына санап, артха ккайтмазлыккыына жангыдан тюшюнюп, теренден аккына, белин кккаты ккысып, кесин жашаугга жарашдырады, кими уа, жолгга кесин хазырлай, тюшюнде, тюнюнде да Кавказны тауларыча, бийик умутларыны ккыулу-ккарауашы бола, ашырады шургулу кюнлерин.

Сакинатны ариу, жумушаккы ауазы: суймекликни отун тиргизген, табийгккатыны – жашаууну бек тап суратлаган, жырмаккыамлы назмулары уа бар ккыйынлыккыларынгы, жарсыларынгы унутдуруп, бирде гюл бахчалагга, бирде чал булутлу тау башлагга ёрлетедиле, бирде узун чачын тарай суюлген ккызыны кёз аллынга келтиредиле, бирде келин отоугга, бирде

жашлагъа аякъ бюкдюрген тойгъа элтедиле. Аллай чыгъар-маланы окъусанг, бар игиликлени дунягъа поэт жаратхан сунаса, табийгъатны ариулугъун ол къолу бла ишлегенине да ийнанаса. Табийгъатны бла адамны байламлыгъыны юсюнден керти хапарны да жалан да поэт айталгъанына бир да ишекли болмайса.

*Жырлай эди акъыртынчыкъ
Жауа тургъан кёк жауун:
Терезе, эшик да – ачыкъ,
Жокъ айта тургъан дауу.*

(«Кёк жауун»)

Сакинат суймеклик назмуларыны лирика жигитлерини юсю бла кёп затны ачыкълап, кесини башхалагъа ушамагъан жазыу ызы, усталыгъы бла да къууандырады бизни.

*«Тансыкъ болуп санга,
Алай келдим!» – десенг,
Къанат бере манга,
Ариу айта келсенг,*

*Сюеме. Аллынга
Къарайма мен алай –
Сакълайма, ариудан –
Ариу атла алай.*

(«Сюеме»)

Бу бош, сансыз айтылып, кёпню ачыкълагъан тизгинле, фахмулу поэтни усталыгъын, фахмусуну теренлигин бизге туура этген юлгюледиле. Адамны ниетин, ич дунясын суратлау сёзча иги бир зат да ачыкъламагъанын биз фахмулу назмучуланы жазгъанларын окъугъан заманыбызда бютюн бек эслейбиз. Ма энтта бир юлгю:

*Къоюп кетме мени,
Атып кетме мени.
Этме, жаным, мени
Не жазыкъ, не тели....*

(«Къоюп кетме»)

Поэт, ёз жарсыуун, жашыртын сёзюн окъуучуларына ачыкъ этип, назмуну лирика жигитини тилегини толуруна

бизни да тилекчи этеди. Литература чыгъармагъа сансыз къарамагъан адам, аллай тизгинлеге кѣлю бла эс бурмай къоярыкъ туююлдо. Андан сора да назмучу бизни бош омакъ сѣзле бла алдамагъанын кѣребиз былайда. Алайсыз суратлау чыгъарма кесини эстетика борчуна кертичи болалмазы баямды.

Мусукаланы Сакинат, барыбызны да хурметибибизге тийишли поэт, «Нюр» журналны баш редактору, РФ-ни Жазыучуларыны союзуну члени, кесини жетмишинчи жылланы ахырында газетледе, журналлада басмаланган назмуларындан эм 1985 жылда «Жаз жауунла» деген ат бла чыккъан биринчи китабындан башлап, бююнлюкге дери жаланда ёсюнюю жолунда болгъанын ачыкъ кѣребиз. Аны жюрегинден чыккъан таза, жюгю, магъаналы сѣзле бла жазылгъан чыгъармаларыдыла бизни кеси фахмусуна къулландыргъан шарт бек алгъа. Окъуучу бла поэтни араларында байламлыкъны кючлеген поэзия тизгинле уа ёмюрлюкдюле.

Жашауунда не жазгъан затларында биреуню эниш этип сѣлешмеген назмучу эгечибибиз, кѣп чыгъармаларында хар инсанга игилик тилейди, хар миллетни адамыны къууанчына къууаннганын, жарсыууна жарсыгъанын эсли оюмлары бла тюшюреди къагъытха.

*Жашау деген – дуньяла тасхасы.
Киши жетмез бийигине, кѣрюне.
Бир къууанып, бирде уа ачып, жарсып,
Жол этгенме ана тилни тѣрюне.*

.....

*Ариу сѣзюм – ариу сабий ёсдюрюп,
Миллетине къуллукъ этдиргенлеге,
Халкъгъа жетген ауур жюкню кѣтюрюп,
Махтау излемегенлей, элтгенлеге...*

*Назму болуп тюшедиле къагъытха
Игиликге ёкюл болгъан сѣзлерим,
Шуёхларым, ахлуларым къатымда.
Не игиди мен аланы кѣргеним...*

(«Китабымы ахырында»)

«Зумакъулланы Танзиля малкъар литературагъа кесини тишируу ауазы, къылыгъы, кѣз къарамы бла келгенди. Ол шартла назму сырны жангыртыргъа онг берген тынгылы шартладыла. Жашау къууанчын энди сынай, аны багъалай баш-

лагъан жаш тиширыу, чыгъармачылыкъ иште ал атламларын эте, тегерекге жютю, сейирсинген кез бла къарагъанды», – деп жазгъанды Толгъурланы Зейтун жетмишинчи жылланы ахырында – аты тыш кыраллада да айтылгъан поэтибизни юсюнден. Жазыу иште ёз энчилигин белгилерге тюшсе, аллай сёзлеге Мусукаланы Сакинат да тийишлиди. Ол, хар окъуучугъа кесини жюрек сёзюн айта, ёз жолуну, табийгъатха, жашаугъа ёз кез къарамыны энчилиги бла белгилиди литературада.

*Ариу сёзюм – тангны тазалыгъына,
Кюнлюм бетни кюлдюре тургъан кюннге,
Къара ташны сылай тургъан аязгъа,
Жан аурутуп Гошайхны кюйюне...*

Быллай тизгинлени жалан да тиширыу айталлыкъ эди. Андан арысында Сакинат «...Ариу сёзюм – болалмайым унутуп, Келмезликни аллына къарагъаннга», – деп жазады. Ол, башхаланы жашауларын кесини жашауундан кем билмейди, аны кюзгюдеча кереди.

Сакинатны хар назму тизгининде тиширыуну – ананы ауазы эшитиледи десек, кишини сейирсиндирлик туюлюбюз. Алай эсе уа, алгъаракъда айтханыбызча, поэт кишини эниклемейди, сёзю да, поэзия жюрюшю, табийгъатха, жашаугъа кез къарамы да энчидиле – Аллах кесине берген фахмуну ёзегидиле.

Поэтде мен эслеген дагъыда бир иги шарт: ол, бир-бирлеча, кимни арбасына минсе, аны жырын жырлагъанладан туюлюдю. Тюнене Совет властыны, коммунист партияны кыулу-къарауашы болуп, алагъа махтау салып жазгъан чыгъармаларын жашау байрагъы этип айланган адамла бюгюнлюкде ала халкыгъа келтирген «къара кюнлени» сёгюп башласала, къанат битип, кёкде учуп айланган сунадыла. Биз англайбыз, литературада кеси заманына кыулулукъ этген тере жюрюйдю. Алай ол неда бу жашауну суратлагъан чыгъарма кеси заманыны тарыхыча сакъланады битену тёлюледе, – ол керти затны кезбаусуз кергюзтген эсе.

Сакинатда, бюгюн да сагъынган сагъатыбызда аркъа жиклерибизни квалтыратхан керчгюнчюлюкню юсюнден жазгъан «Алма-Атада чагъадыла алмала» деген поэмасында окъуна кыралгъа, партиягъа чамланган ауаз эшитилмейди.

Жашауну хар кезиуюню кесини кыууанчы, жарсыуу, кыйынлыгъы, ажымлы иши, бушууу болгъанын тюз англайды поэт.

«Терслик кыолу – кыяяма жолу туююл», – дейди ол. Сакинатны бу поэмасы озгъан заманланы, – тарых оюмланы ачыклагъан, философия сагъышладыла десек, тюз болур, баям.

Хар фахмулу поэтни туугъан кюню бла байламлы жазылгъан статьяла саулай литературабызны юсюнден, аз-кѣп болса да, хапарламай къоймайдыла. Нек дегенде, фахмулу адамларыбыздыла миллет культурабызны, искусствобузну айнытханла. Андан оюм этип, ол ишге тийишли юлюшюн къошхан эгечибизге, Мусукаланы Сакинатха, малкъар халкъ туугъан жерине къайтхан жылланы ичинде (ол бешик жырны ариу макъамын биринчи кере Къыргызстанда эшитгенди) Кѣнделенни школун, андан сора республикабызны къырал университетин да бошап, аты айтылгъан поэт болургъа жетишген, хар кимге этген игилигин кесини жүрек отуна санагъан, жыр макъамлы назмулары жулдузла бла сѣлешген адамгъа уллу Аллахдан саулукъ, узакъ ёмюр, иш кѣллюлюк тилейик.

Магаланы Хасан

МУСУКАЛАНЫ САКИНАТ

ТЮБЕШИУ – АЙЫРЫЛУУ

(сонет поэмадан)

Жибрил мѣлек Файгъамбаргъа (Аллахны саламы анга болсун) былай айтханды:

*«Мухаммат, къаллай бир да жаша –
ёлмей къаллыкъ тюйюлсе; кимни да суй –
айырылмай къаллыкъ тюйюлсе; не да эт –
аны да тѣлериксе».*

«Ёлюм аллында чакъ». Хамид ибн Абдуррахман.

*** * ***

**Къызыл, сары бетин ача,
Кюнлюм жата эди къачда,
Сабыр ата эди эрттен,
Бир зат да жокъ къоркъуу этген...**

**Къачны мудах эрттенинде
Юйден чыгъып кетгенинде,
Жүрек тепген эди алай –
Сен энди къайтмай къаллыкълай!**

**Ойнай, ариу айта, кетдинг.
Жашил чыкъны бара эдинг.
Эсде къалгъанды баргъанынг.**

(Бирде, кѣлом къалып, санга
Этсем да мен ауур даула,
Сен эштме, жаным, аланы.)

* * *

Ийнар айтхан кюнюм кетип,
Кюйле тагъар кюнюм жетип,
Жюрек бѣлгенме экиге –
Къалгъанлагъа, кетгенлеге.

Ол сен баргъан чакъда тохтап,
Сени излеп, соруп, жокълап,
Къарайды ай бийикледен,
Жомакъ айта келликлеге.

Ол жомакъда сени атынг
(Андан сыйлы болмаз затым!)
Айтылгъанлай турлукъду кѣп.

Аны айтса, ёню – татлы,
Кюнюм, кюле, кюе, батды.
Къара кийгенди бюгюн кѣк.

* * *

Тилсиз болгъанды эрттеним –
Алай ачыды кетгенинг!
Салкъын аяз, ташлап жолун,
Манга узатмайды кълун.

Кюйюп барады жюрегим.
Мен не сейир жолла келдим! –
Насып таугъа чыгъып бирде,
Бирде къара кѣрге кире...

Сени излеп, сени табып,
Батады кюн, жияп, жанып.
Аны къарайма ызындан.

Таула башы бугъейлени,
Элни, сууну, эллилени
Бояп барады къызылгъа.

* * *

Туман жатады жоллагъа,
Тызыл таргъа, Жеркли кългъа.
Юрдю сууу, мудах агъа,
Турады жыр, назму тагъа.

Сууукъ суугъа ийип этек,
Башын чайкъайды тал терек.
Ол кѣп къарайды шауданнга,
Сырын айта сары тангнга.

Санга ушайды ол бирде,
Тюшлериме мудах кире.
Ол кѣз кѣтюрмейди къачха.

Анга ариу айтхан кетди.
Бизни къатлап мудах этди.
Ол – мен тюшонмеген тасха.

* * *

Сени излей, салырма жол,
Жолум ныхыт болса да, къол.
Барып турурма аллыннга,
Тансыкъ бола къарамыннга.

Гюлле сары этген жолум
Ызлыкъ болгъанды аламда.
Жыя барама аланы –
Жууукъ этерча араны.

Сылай сары жерни бетин,
Бузуп къойгъанды адегин
Сени излеп келген аяз.

Элле, жерле санап, атлап,
Зикир этип, аны къатлап,
Къыла турады ол намаз.

* * *

Заман – къара атлы болуп,
Бети жарымайды, солуп.
Иги, аман да къатышып,
Барып турады, ашыгъып.

Тынчлыкъ табалмай арада,
Менича, ол да, тарала,
Алып ауур жюгюн къолгъа,
Атлайды чаре къатыш жолда.

Анга айтадыла даула,
Андан сурайдыла саугъа –
Алай барады ёмюрге.

Сени къайсы жолдагъынгы,
Сени къайда болгъанынгы
Ол онг берирми кёрюрге?

* * *

Бийче тепсей тургъан ташда
Жашайды дейдиле тасха:
Къайда алтын кьоллу бийче –
Саны узун, бели инчге?

Андан сорур эдим сени,
Жолгъа кьаратмай кечени.
Мудах таурух айтады жел:
«Аны излей эсенг а, кел,

Чегем тарда жатады ол.
Басханды ханс, букъгъанды жол...»
Сордум жулдуз керуаннга.

Сарайгъанла, атлап алгъа,
Жыр такъдыла, атап санга.
Ыспас этеме алагъа.

* * *

Мени жарыкъ жазларымда,
Кёргенсе сен жазгъанымда,
Заман, Марал Кьолларында
Солуй, келген жолларындан

Бизге таурух айтды, жомакъ,
Кечелени эте омакъ.
Сени, мени да алдатып,
Къачды, атыбызны айтып.

Минип Кьочхар Ташха, андан
Къарап, излеп ариу майдан,
Айтып турады ол жырла.

Кюнде кетмез сагъышымы,
Санга этген алгъышымы
Къатлай, эжиу эте, кьырла.

* * *

Къыйын болду айырылыу.
Сени манга къайгъырыуунг
Жашап турлукъду ёмюрге.
Къачда кюнлюм кюйгенинде,

Жерге чапракъ тюшгенинде,
Келирсе сен тюшлериме.
Анда кёрюрме бетинги.
Сени кёрген – алай иги!

Тюшюм мениди да саулай –
Къадар манга берген саугъам,
Кечелени ариу этер.

Анда къарарма кёзюнге,
Сейир эте тёзгениме...
Тангым сени бла жетер.

* * *

Сюймеклигим, сени излей,
Жиляйды шош сары кюзде,
Жазда айта эди ийнар,
Айны, кюнню кезиу сынай...

Сени атынг – мени антым,
Анга келеме мен къайтып.
Толмаз умут ашайды жан,
Ачы болду айырылгъан.

Биз жүрюген жолда бара,
Къарап турама мен артха. –
Анда къалгъанды насыбым.

Къара жерни чапракъ жаба
Атлайма мен сени таба...
Жетип баралмай, жарсыдым.

* * *

Эшик къагъа, келеди къач.
Чайыр ийис этген агъач
Мудах артады чапыракъ,
Желле къагъадыла байракъ.

Алтын байракъ, болуп алгъа,
Чыпынлагъа тагъа сыргъа,
Чорбатланы атлап кетди,
Жерни сары-къюлан этди.

Къачны жыры – мудах, жарыкъ.
Аны нёгер этип бардыкъ, –
Ариуду, сакъды къарамы.

Айтады ол эски жырла.
(Ала ушайдыла сыргъа!)
Эсим байлайды жарамы.

* * *

Тюзюн айтсам, этди саугъа,
Тюбешдирип мени санга,
Жашау, кёрюр ючюн насып,
Мени къадарыма жарсып.

Билип турса да ол алдан,
Келип турду, мени алдап:
Къалай татлы эди сёзюнг!
Аны да сен манга къойдунг!

Эсде къалгъанды аузынг, –
Аны эштеме, аязып.
Сенден манга саламды ол.

Назму айтаса эрттенде...
Насып, сен, мен да кетгенде,
Келип турлукъду энтта жол.

* * *

Сёзюнг, кёзюнг да къоругъан
Мен – насыплы кюнде туугъан!
Санга жолум жарыкъ болуп
Турур дедим, кюнден толуп.

Насыплары къачханланы,
Чарсха эшик ачханланы,
Кёрюп, ачий тургъанма мен:
Къыйынды ол жюкню элтген.

Къара кече къучагъында
Жарсый турса сен манга:
Узакъ болгъанды арабыз.

Манга къайгъырыуунг сени
Айырмайын турур бизни.
Иги болурму жарабыз?

* * *

Жарыкъ къарайса суратдан,
Манга насып кюн сынатхан,
Чексиз азап да кёргюзтген,
Тюшден угъай, кюнден кетген.

Къарайма, мен суйген бетде
Жашай эди къууанч эртте.
Мен ийнанама ол затха! -
Ызы къалгъанды суратда.

Уя ишлей эдик бирге.
Кесибизге, сабийлеге.
Алай ариу эди эрттен!

Сени къолунг тийген жерде
Хар не да суюле ёрге...
О сен – къайтмаз жолгъа кетген!

* * *

Шо бир кере сени кёрюп,
Къаллыкъ болсам да мен ёлюп,
Суююп атлар эдим санга.
(«Насып!» деп атайым анга!)

Эсгериуле татлылыгъы!
Тангны ариу атханлыгъы
Сизни ючюн болгъан болур –
Кюнден толуду ол, толу!

Сени жылы къолунг гюлле
Узатханын кёрюп, кюле,
Къарап турама кёзюнге.

Сен айтыучу жырны эзде
Тутуп турлукъма ёмюрге.
Тансыкъ этгенсе сёзюнге.

* * *

Жарсыууму кече элеп,
«Бир тин чакълы болса эсеп», –
Деп, акъыллы къартха келдим,
Анга былай-былай дедим.

Айтды, узакъ къарап, мудах:
«Мени да ол соруу къыйнап,
Келеди бюгюннге дери.
Аны эталмадым кери.

Ах, суймеклик, сени, – деди, –
Ангыламаз тели эдим,
Жашагъанда жашдан къартха!

Сюймеклигим, этеклери
Ойнай, кюле, жел этдире,
Озуп кетди. Къайтмаз артха...»

* * *

Хапар айтама башхагъа,
Атынг, сыйынмай тасхама,
Алай къатлап турдум аны...
Санга къурман болсун жаным!

Тартып, тыялмадым сени,
Нёгер этсем да кёплени.
Къарап къалгъанма ызынгдан –
Жолунг кюеди къызылдан.

Сени къолунг кибик, жылы
Кюнню сёзю, халы, тили –
Ариу айтады таулагъа.

Къызыл этгенди таланы
Аны ашыкъмай батханы,
Чумдан къызыл чапракъ агъа...

* * *

Къыйын болду айырылыу.
Сени манга къайгъырыуунг
Кирип келеди тюшюме,
Бир къууана, бир кючсюне.

Келеди ол къачып манга,
Сенден ариу хапар айта,
Ауазынгы эштдирирге,
«Сюеме энтта да!» – дерге.

Сени тюше кёргеними,
Сенсиз къалай тёзгеними
Билип тураса сен анда.

Сюймекликни жолда, баям,
Къоюп кете болмаз адам. –
Къайгъы этесе сен манга.

* * *

Артиш бегипди къаяда.
Черек ашайды жагъала.
Ойнап, жагъын этип, жырлап,
Дауун айтады ол къыргъа.

Айры жолда жолоучула –
Санга, манга оноучула,
Юйсюз-кюйсюз айланганла,
Не насыплыдыла ала!

Жыйдым суйген адамыма
Гюлле – Гюлчу кьабагында.
Алай ариудула ала!

Чыкьда жибийди этегим.
Кьадар а, билмей этерин,
Салады энтта да жара.

* * *

Жеркле тагьадыла сыргьа.
Тынгыларгьа суйюп жыргьа,
Жууукь бардым кьатларына –
Тансыкь болгьанма атынга.

Ала айтадыла ийнар,
Аны кьатлай, анга ийнан.
Дарий-мууар кийип, кёгюм...
Алгьышымы эрип кёбю.

Кюнюм, минип сары атха,
Насып ючюн кьазауатха
Кирди, чачама деп туман.

Белги бергенме аязгьа –
Хапар айтсын деп ол жазгьа...
О, сен – кьыйын кюнде туугьан!

* * *

Жазны кьучагьында сёзюм
Жарыр, тапмаз кибик сёгюм.
Магьам – кьанат берген бир зат,
Аны алып, учар азат.

Санга тюберме жолумда.
Кьолум тиер да кьолунга.
Санап чыгьарма тасхамы,
Шуёх эталмай башханы.

Мен – насыплы кюнде туугьан –
Сени танып, билип тургьан!
Суйюп айтама атынгы.

Узакъ болса да арабыз,
Бирден экиди жарабыз.
Иги эталмайбыз аны.

* * *

Кесинг, сёзюнг да биргеме
Къалып, келип ёмюрледе,
Жырда, кюйде айтылгъанда,
Сени бери къайтарыргъа

Сюйюп, къарайма эрттеннге,
Ийнанмай сен кетгенинге.
Тиеди тюненеча кюн,
Алай эштип турама кюй.

Сабий кюледи тюшюнде,
Анга къарайма, кючсуне.
Тансыкъ болгъанды ол санга!

Бара-баргъанында ёсюп,
Сюймеклигинг анга кёчюп,
Билек боллукъду ол манга.

* * *

Жюрегими эталмай сел,
Сакълап турама: сен келсенг,
Башха тюрлю болур жашау.
(Къутхар мени, Уллу Алдау!)

Жазар эдим, дедим, дууа,
Озгъан насыбымы къууа.
Къайтып келирмисе артха
Жылгъа, кюннге, бир сагъатха?

Тасха сёзюм санга ачыкъ
Болур ючюн, жюрек ачып,
Санап чыгъарма мен аны.

Санга айталмай къойгъаным
Мени тохтамай сойгъанын
Кёрюп, чыдамайды жаным.

* * *

Сени излей да, чакъыра,
Чыгъып барама мен къыргъа.
Андан, сууукъ болса да кюн,
Узакълагъа жетеди кюй.

Эштип, болурмуса женгил?
Тёбенгини озуп, женгип,
Кирип келирмисе юйге,
Менича, кёрюрге сюе?..

Салкъын аяз, къонуп ташха,
Кетип турады сагъышха.
Аны да – къайгъылы жолу.

Сёзюм жеталмайды сени,
Барып турса да кечени.
Ол тилекден топша-толу.

* * *

Дунияла ёлчеминде,
Бирден бирге кёчгенинде,
Къойгъан болмазса кесинлей
Сезиминги – несизлей.

Аны алайлыгъын эслеп,
Жарсып айланмай, кечди деп,
Ариу айтама хар кюнде,
Сен ол затны эштсенг сюе.

Сени эсден кетерирге
Мени сенсиз этерикле
Эрттеледен кюрешдиле.

Алай сезим – узакъ жоллу.
Аны сезген – топша-толу.
Андан ариу таж эшдиле.

* * *

Артха къарайма, къууаныш,
Жыргъа, сыргъа да сукъланыш.
Мен айтмай, билмей тургъанны
Санайды кёп кюню аны.

Анда жилийды къууанчым,
Озгъан затха жарсый, ачий, –
Жерден кетгенсе сен кёкге...
Анда къалырмыса кёнге?!

Будут жапханды чегетни.
Излеп, сурап, тапмам сени.
Алай жарлыды дуниям!

Жазгъа алгъын кибик чыгъа,
Турурму чум терек чагъа? –
Аны ургъанды элия.

* * *

Тангым сенсиз келгенине,
Ачыу мени женггенине,
Жиляп, жарсып да къарадым,
Жууукъ эталмай араны.

Жаным, къалса да кесинлей,
Сени тутады эсинде.
Эсгериуле черегине
Къарайма мен, сейирсине.

Суудан таза эди жанынг.
Билип жашай эдим аны.
Насып эди сени барынг.

Жууукъ болсам да къышыма,
Къарап турлукъма ызыма:
Анда бир кѐп эди жарыкъ.

* * *

Тансыкълыкъдан ёле турсам,
Не эсими артха бурсам,
Барама, алдана, сую,
Назму эте, жарсый, кюе.

Сѣзюнг къалгъанды да эсде,
Тангым мудах ата келсе,
Эсгериуле къучагъында
Батама мен ушагъыма.

Суююп киреме мен чарсха:
Анда жашайды да тасха –
Къайтып биргебиз экибиз.

Къачда чапракъ тюшгенинде
Жашарма мен тюшлеримде...
Нечик жарлы болгъанбыз биз!

* * *

Къыйын болду айырылыу,
Сени манга къайгъыруунг
Мени сакълап айланганда,
Къысхартмады тилек жолла.

Босагъама жатып туман,
Манга эштдирмейин, тырман
Этеди, жол таба къарап,
Аны жингиригин къармап.

Боран согъады сыбызгъы,
Къары жабар ызыбызны. –
Къарап турама мен артха.

Сюймеклигим – уллу тасха.
Болалмай, болмайын башха,
Жашап турур жашдан къартха.

* * *

Узун болмаз эди ёмюр,
Турсам кюнде сени кёрюп.
Болжал эталмады къуугъун –
Сен не къыйын кюнде туудунг!

Жиляу эталмайма санга!
Айып саламыса манга?
Ачыу, къара къушлай, чёкдю,
Чёкдю да, дум этди кёкню.

Жаным болуп турады шуу, -
Ариу эталмайды бушуу.
Сен не да де, сен не да айт.

Ол тюйрелгенди эсима,
Чарсдан къарайма кесима.
О, къайтала эсенг, бир къайт!

КЪАБАРТЫЛЫ ЖАЗЫЧУ ХАМИД КАРМΟΚΟΒХА – 70 ЖЫЛ

МИЛЛЕТ ЭСЛИКНИ ИЕСИ

Бизни халкъыбыз, 13-жыллыкъ сюрюн къыйынлыгъындан къутулуп, ата ташларына тансыгъы, кюн къыбыдыны сууну излетгенча, къысханын бир кесек жумушатхан жыллада, вокзалгъа барып, къырал оноуну да сакъламагъанлай келип къалгъан таулу жашланы бетлерине биринчи къарагъанладан бириди бу жаш. Орта школаны кими Къазахстанда, кими да Къыргызстанда бошап, билимлерин а андан ары туугъан жерлеринде ёсдюрюню тийишли кёрген жаш адамла, окъуу

талпынулары, тыйылып тургъан суу ычхынганча, тышына къуюлгъанда, бизни республикада болгъан жангыз институтну (университетге ол артда айландырылгъанды) эшиклерин окъуу юйню таматарындан эсе алгъа ачхан жашладанды бу жаш. Кеси да анда экинчи курсда окъуй эди. Окъуугъа интернат школну бошап кирген ёксюз жаш Кармоков Хамид ол кезиуге институтну киришин-чыгъышын да уста билгенди. Аны биргесине энди таулу жашла да болгъанларына къууаннганын ол кишиден да букъдурмагъанды.

Ол заманда, халкъыбызны къадары не бла бошаллыгъы алыкъа да белгили болмагъан кюнледе, бизни жаш адамларыбызгъа таза хауача, таяныргъа изленнген ышанча, керек болуп тургъан халал адамлыкъны табийгъатын Хамиде эслеген жангыз мен туююлме. Бюгюнлюкде эл-мюлк академияны бек намыслы устазларындан бири – профессор, эл-мюлк илмуланы доктору Энейланы Салих, педагогика жаны бла белгили алимбиз, Къабарты-Малкъар къырал университетни эртегили эм сынаулу устазы Гуртуланы Мариям, кёп жылланы бизни республикабызны жарыкъландырыу (бусагъатда билим бериу эм илму) министрени къуллугъунда тургъан Тёппеланы Магомет, былача, ол да алгъаракъ келип, 1957 жылда бизге жол ачылгъанда уа, комсомолну Къабарты-Малкъар обкомуну секретары богъан биринчи таулу жаш, 1957 жылда шёндю иш да Марияны атын журютген майданда Къабартыны Россейге къошулгъаныны 400-жыллыгъыны къууанчынды таулуланы атларындан сёлешген, къырал къуллукълада да ишлей келип, артда биз хапарын бардыргъан Кармоков Хамид бла да кёп жылланы бир махкемеде ишлеген Гадийланы Ибрахим, дагъыда

бир кѳауум башха белгили таулу жашла да айтыргѳа боллукѳдула Хамидни, аны нѳгерлерини бийик адамлыкѳ сезимлерини татыуларыны юсюнден.

Ала бары да халкѳыбызгѳа туугѳан жерине кѳайтыргѳа алыкѳа кѳырал эркинлик болмагѳан заманлада, школна анда бошап, бери бугѳунуп келип, (башында атлары айтылгѳанла да ичлеринде болуп, мен кесим да барма аланы ичлеринде) жашауна келечегин терен билген институт устазланы, аны таматасы Тузер Асхадович Жекамуховну хайырларындан окѳуугѳа киргенледиле.

Заюковчу жаш, лашкутачы, кѳнделенчи таулула бла гыржын кѳоншулукѳ жюрютген атаны бла ананы тунгуч сабийи, кесини кѳоншуларын сѳймекликни ана сютю бла тапханы туура эди эслеп кѳарагѳаннга. Ма андан берисинде ол бир заманда да тюрленмегенди кесини тутхан ызына. Ол угѳай да, кеси терен билимли филолог болуп тургѳанлай, бизни ана литературабызны жангѳдан аягѳы юсюне болууна бек уллу себеплик этгенди. Мен аны билип айтама. Ол кѳп жылланы ичинде кѳабарты газетде, журналда да ишлей, малкѳар литератураны юсюнден статьяла жазгѳанды, аллай статьяла жазгѳанлагѳа да газетде, журналда да жол бергенди.

Мен жазып ишими толусу бла кѳолума алыр заманда Кармоков Хамид Кѳабарты-Малкѳар «Эльбрус» китап басманы таматасы эди. Аны ол кезиуюню юсюнден арткаракѳ айтыргѳа керек боллукѳду. Нек дегенде, аны адеплигини бетин чыгѳарыргѳа алайсыз амал жокѳду.

Хамид жазып 1956 жылда башлагѳанладанды. Аны «Сабий жомакѳла» деген биринчи китабы 1963 жылда басмалангѳанды. Былай алып кѳарагѳанда, университетде окѳуп башлагѳан жылларында адам кѳзюне илинирча, белгили жазыучула да эс бурурча чыгѳармала жазгѳан жаш жазыучу кесини биринчи китабын 1963 жылда, университетни да бошап, эки жыл школда устаз болуп да ишлеп, кѳабарты тил жаны бла аспирантураны да бошагѳандан сора чыгѳарыргѳа деп нек сакѳлагѳан болур эди? Жазыу ишни кѳолгѳа алгѳан жаш адам кесини жазгѳан затларын китап болуп чыгѳарын бек сакѳлайды, анга бек ашыгѳады. Ол айып да тѳуйюлдо, жашаргѳа ашыкѳгѳан да болмагѳанча айып. Хамидни китап чыгѳарыргѳа ашыкѳмагѳанын мен артда, кѳайда кеч, китап басманы директоруну кѳуллугѳунда иги таныгѳанымдан сора ангылагѳанма. Бек алгѳа уллу кѳабарты адеплигинде эди иш. Чийли-бишли чыгѳарманы китап этип чыгѳарыргѳа уялгѳанында эди иш. Артыкѳ да бег'а школда устаз болуп ишлеп, сабийлени жютю эслерин толу ангылагѳандан сора алай этмей да не амалы бар эди Хамидни. Алай аны ол китабы сабийлеге деп жазылгѳан кѳабарты литературада, кѳабартылы жазыучула бюгюнлюкде да айтханларына кѳере, кесини жарин табып кѳойгѳан эди. Артда ол, республикалы газетде, журналда да ишлей, литература-кесамат, литература-илму, жамауат жашауна юсюнден магѳалала, ызламала кѳп жазады, аланы хар бирин да, окѳуу дерслени кибик, багѳалы кѳрюрча, аллай терен магѳаналы.

1967–1972 жыллада «Ошхамахо» журналны критика бѳлююню таматасы, андан сора уа (1972–1977) жыллада ол журналны

редактору болуп ишлей, Кармоков Хамид республикабызны жазычулары бир ауздан айтханларыча, Къабарты-Малкъар литератураны айнытыугъа тамамлаучу кыйын салгъанды. Нек айтама мен алай? Мен кесим билип окъуна бизни литератураларыбызда терен ыз къоярыкъ романла, повестьле, хапарла «Ошхамахо» журналда ол ишлеген жыллада басмалангандыла. Алим Кешоковну «Сыннган нал», Аскербий Шортановну «Горцы» деген романыны экинчи китабы, Мухамед Кармоковну «Акътерекле уа ёсе барадыла» деген уллу романын биринчи китабы, ма алай-алай, сёз ючюн.

Алим Кешоковну «Сыннган нал» деген романыны юсюнден хапар кеси да боллукъ эди бир роман. 70-чи жыллада совет литературада андан сора бир литература хапар жокъча, алай болгъан эди иш. Кёпге созулгъан аллай сёзюно кесибизни республикабызны оноучулары къурагъан эдиле. Жашауда болгъан затланы барын да сыйдам, сыйдамлап кёргюзтюнюн излеген къуллукъчула Алим Кешоковну романында урушдан сора литературада биринчи кере абынган эдиле: романда уруш жыллада Къабарты-Малкъарда болгъан ишле, суратлау бешикге бёленип, алапат терен кёргюзтюлген эдиле, кертисича, болгъаныча, алай – суратлау сёзюно кючю бла. Ол романда суратланган жигитлени сыфатларында уруш жыллада республиканы бек уллу къуллукъларында болгъанла кеслерин танып къойгъандыла. Аны да романны кесин окъуп, аны терен ангылап угъай, жетишимлери изар ниетлилени амалсыз этген Кешоковну аман бетли этер ючюн кюрешгенле айтып. Сейир эди иш: роман «Ошхамахо» журналда эки жыл басмаланганды. Журналны бир китабын да оздурмай окъуучу бир-бир такъыржюрек жазычула эки жылны сакълап тургъандыла: «Тохта сен бир, бу китап журналда басмаланып бир бошалсын да, андан сора кёргюзтюрбюз оюнла» деген ниет бла сакълап туруп, журнал китапны басмалап бошагъандан сора, китап, газет болуп да, битеу окъугъанлары бир газет бетни тутмагъан адамланы югюредиле Алимге: «Кёремисиз, сизни уруш жыллада этген ишигизни къалай малтап, къалай халек этип къойду», – деп.

Бу хапарланы мен нек айтдым дейсиз Кармоков Хамидни юсюнден макъаламда? Бу романны, къоркъмагъанлай, Хамид басмалагъан эди кеси таматалыкъ этип тургъан «Ошхамахо» журналда. Ол себепден авторгъа тийген таякъны бир кыйыры Хамидни сыртында да ойнагъанды. Ма аны ючюн айтама Алим Кешоковну романыны къадарыны юсюнден Кармоков Хамидни жашау жолу бла байлап.

Аллай уллу жазычуланы литература къадарларына себеплик эте, Хамид кеси да жазыу ишин къоймайды. Ол литература-кесамат статьяларын «Ёрлеуде», «Жазычу эм заман», «Заманны ышанлары» деген ат бла китапла этип чыгъарады, аны бла бирге ол къабарты халкъ чыгъармачылыкъны проблемаларын терен тинтеди, аны юсюнден «Къабарты эпосну энчи илишанлары», «Халкъ чыгъармаланы тамырлары» деген уллу илму статьяла жазады. Андан сора да «Сёз бериу», «Къурч бёрк» деген хапарла жыйымдыкълары да басмаланадыла.

Былай къарагъанда, Хамид литературада кёп жанрланы жолларын арышлайды. Аланы барында да этген ишлерини магъаналарыны юслеринден, бирге келишдирип, къысха айтханда уа: тынгылылыкъ,

теренлик, кесине къаты излем салыу, башхаладан да аланы излеу, деп къояргъа боллукъду. Миллет культураны, адетлени, төрелени айнытыу эм сакълау, къабарты тилни школлада окъутуу дегенча, заман кеси къаты салгъан миллет жумушланы айыпсыз тамамлайды ол адам. Ол жазгъан затла адыг миллетни озгъан заманларын, келир кюнлерин терен ангыларгъа эм тинтирге болушадыла.

Аны кёчюрме ишлери да адам сейир этерча игиледиле, терендиле, магъаналыдыла. Ол кесини ана тилине Хан-Гирейни, Къазы-Гирейни, Къаламбийни, Керашевну, Ашиновну, Костановну, Гадагальны, дагъыда кёп башхаланы чыгъармаларын кёчюрюп, ана литературасын байыкъдыргъандан сора да, кёчюрмечилик ишни да орналыууна, кыуралыууна себеплик этгенди.

Бир сёз бла айтханда уа, ол Къабарты-Малкъа культураны бек уллу адамларына саналыр даражагъа жетгенди.

Энди уа, ол китап басмагъа башчылыкъ этген заманны юсюнден энчи айтыргъа деген эдим да, ол кезиуюне къайтама. Алайда Хамидни адеплилигини юсюнден да сагъыннган эдим. Ол да бошдан туююлдо: аны китап басманы директоруна салгъанла ол ишлери бла ала, китап басмагъа иги директор табып, келир заманлада болургъа боллукъ бек билимли литература илмучуну жолун тыйгъан а болурламы деригим да келеди. Аны чексиз адеплилигин эсге алсагъ'а, уста сабий жазыучуну тас этген а болурбузму дерге да боллукъду. Республикагъа ол кезиуде къайсы бегирек керек болур эди? Бизни литературабызны юсюнден айтханда уа, аны китап басмагъа директор болгъаны уллу хайыр бергенди. Ол директор болгъан жылланы ичинде китап басмада аллай тенглик, тюзлюк жюрюй эди, бююн аллай шарталаны юслеринден сагъынсакъ', иги заманларыбызны юслеринден айтханча болуп къалабыз. Аллай бир магъаналы эдиле аны «Тюзлюк», «Тенглик» деген сыйлы жорукъланы тап жюрютгени. Кеси уа, айтама да, китап басмада ишлеп тебирегенинден башлап, биз барыбыз унамай тургъаныбызлай, китап басмада таматалыкъдан кетип, редактор ишге тохтагъынчы дери кесини бир деп бир затын чыгъарыргъа къоймагъанды. Чыгъарама десе уа, онгу артыгъы бла окъуна бар эди.

Мен бир алты жыл дегенлей заманны ичинде Китап басма, полиграфия эм китап сатыу жаны бла къырал комитетни таматасы болуп тургъанма. Ол жыллада Кармоков Хамид башчылыкъ этген китап басма мени оноумда болгъан предприятияладан бири эди. Мени ары салгъанларында, коллектив бла шагъырей этерге элтип баргъанларында, Хамид туруп айтхан эди:

– Таныйбыз, тийишли адамды, керек жерде болушхан да этип, бек тап ишлерикбиз.

Ол да аны керти кёлюнден айтхан сёзю эди. Бирге ишлеген жылларыбызны ичинде, ким – тамата, ким а – бойсуннган дегенча, аллай ангыламланы ортада жюрютмегенбиз, ары дери къалай эди эсе да арабыз, мен къуллукъгъа баргъанымдан сора да алайлай къалгъан эди, ортаны бир зат бла бузмагъанбыз. Ишден кетип, кесини жазыу ишин бир кесек къолгъа алып муратын айтып, манга келгенде, иймезлигим иш айтхан эдим. Жыл айланнган эди тилеп. Керти да уста жазыучуну аллын тыйып турмайым деген магъанада толтургъан эдим тилегин. Алай ортада татлылыкъ не аз да сууумагъанлай, жашауубуз бююн

да барады. Тюз акъыллы, адам айып этерча, бир тюрлю не арысы, не бериси болмагъан къабартылы жашны юсюнден бюгюн мен да, жыл саны иги да келген таулу киши, уллу хурмет бла жазам. Ёмюрю узакъ болсун! Кесинден эркинлик алмагъанлай (унарыкъ тюйюл эди) жазгъаным ючюн а кечгинлик берсин!

Турмушлары Салих

ФАХМУ АХШЫЛЫКЪТЪА ЖОРАЛАНСА

Ўзденланы Мухамматны жашы Альбертни танымагъан уллу, гитче да болмаз. Аны жырлары бла бир ненча тѐлю ѳсюп келеди. Къарачайда, Малкъарда угъай, тыш къыраллада да. Америкада, Тюркде, Сирияда дагъыда дунияны башха жерлеринде да Альбертге уллу багъа береди. Анда жерлешлерибиз, ол жыр айтханда, жангыз да аны угъай, битеу Къарачай-Малкъар халкъны аузынача тынгылайдыла.

Ўзден улу жютю кѳзлю, кенг къарамлы, терен оюмлу, кесгин анлы, сакъ сезимли, батыр кѳллю поѳтди. Альбертни жюреги – миллетибизни ниетини кюзгюсюдю, эм башы уа, халкъны жюреги бла бирге тебеди.

Ўзденланы Альберт Къарачай-Малкъар халкъны ийнагъыды. Ол жети назму китапны, 600 жырны авторуду. Россейни Жазыучуларыны союзуно члени, РФ-ны Сыйлы артисти, Къабарты-Малкъар Республиканы Культурасыны сыйлы къуллукъчусу, Къарачай-Черкесни халкъ поэти, республиканы Къырал саугъасыны лауреаты, КъЧАР-ни Алийланы Умар атлы комсомол саугъасыны да лауреаты, СССР-де ызы бла РФ-да бардырылгъан фестивалъланы дипломанты эм да лауреаты Ўзденланы Альбертни бусагъатда хайт деген заманыды. Мындан ары да ол уллу жетишимлеге жетеригине бир ишек да жокъду, нек дегенде, аны фахмусу ахшылыкъгъа, игиликге, огъурлулукъгъа жораланады.

Салпагъарланы Кулина,
жазыгъучу

ХАЛКЪЫБЫЗНЫ ЭРКЕ УЛАНЫ

Ёзденланы Альбертге

Халкъыбызны суйген эрке уланы,
Къайнайса сен, алда кепдю заманынг,
Менден башха – кеп затлагъа къарамынг,
Къаламыма ушаса да къаламынг,
Альберт, ойнат къобузунгу къылларынг,
Сен айт бизге Къарачайны жылларынг,
Бармакъланы, кезлени да ойната,
Къобузунгу жырлата, бир жилията.
Жырла, жырла, ахшы жырны чеги жокъ.
Шайырланы жырлай билген кёбю жокъ.
Сен а жаза, жырлай да иги билесе,
Кепле, кепле кералмазны кересе.
Кеп билгеннге таякъ да кеп тиеди.
«Сен сакъ бол», – деп, жаным сенден тилейди.
Къарачайны халкъ шайыры сен эсенг,
Къарачайны халкъ шайыры мен эсем,
Къыйын, къыйын аллай атны жюрютген,
Халкъгъа тыйыш, ол къууаныр жыр этген.
Ким биледи, жыр тагъыудан таулагъа,
Дуния жолла ким ачалды жырлагъа?
Мен билеме, сен устаса жырлагъа,
Алай этме умут мени хорларгъа!
Хорла, хорла, санга алыкъын бар заман,
Мени таба бурулалла къыш, туман.

Ёзденланы Альберт

КЪАРАЧАЙ

Алан халкъны аслан келлю баласы,
Тау намысны оюлмазлыкъ къаласы,
Хар не тюрлю хазнадан да жеринг бай,
Акъыл сёзлю, дугъум кезлю Къарачай!

Тау башлада эримерчю къарынгы,
Субай санлы жашил наратларынгы,
Тоялмайма, кезлерим бла ийнакълай,
Акъ башлыкълы, жашилчепкен Къарачай!

Алма терек чакъгъан кюнде эшикде
Жукълап тургъан балачыкъны бешикде
Тылпыуундан тогъугъанча, мен алай
Солуучума тау хауангы, Къарачай!

Таудан саркыш, кёкге чыгыш жауарыкъ,
Ахыр кюнде санларымы жууарыкъ
Сууларынгдан мен ичеме, тоялмай,
Ана кёлча, таза суулу Къарачай!

Саным сени топурагъынга къошулур,
Жаным сингип тау хауанга, бош болур,
Ажалым да айырмазча, мен алай
Байланышма санга, шыйых Къарачай!

Кёзбау сёзге сен бёлдюртме эсинги,
Сакъла, сакъла, Шам Къарачай, кесинги!
Сюргюнде да болмагъанды кёлюнг сай,
Ата журтум, Ана сютюм, Къарачай!

Керек болса, амалчы бол сен алай,
Терк бюгюл да, женгил тюзел, бычхылай,
Кес зорлукъну сен ашыкъмай, бек чыдай,
Хаман жылы болсун юйюнг, Къарачай!

Намыс болсун жүрек хантынг, Къарачай!
Бирлик болсун ёмюр антынг, Къарачай!
Бай тилинги, хур дининги сакъла, жай!
Адам санынг минг къат ёссюн, Къарачай!

ТАУ КЪУШНУ УЯСЫ

Ата журтум къучагъын жаяды,
Халкъларын ийнакълай,
Тау къушну да уясы къаяды.
Уямса, Къарачай!

Мен жырлайма, жүрекден келген
Ауазыма тынгылай,
Жашна, жашна, къонакъны суйген
Жомакълы Къарачай!

Тау башлача, бийикди сени
Адебинг, намысынг.
Бу таулада туугъаным мени –
Олду баш насыбым!

Къайда болсам да, терк къайтырма,
Кюсеп къучагъынгы,
Ахыр тылпыуум бла да айтырма,
Къарачай, атынгы!

КЪАРТ АТАМЫ ОСУЯТЫ

Чууакъ кёкден кёлек тигип кийсенг да,
Жулдузланы тюйме этип тиксенг да,
Сен ыйлыкъма атанг кийген кийимге,
Къапталында аны халы тюймеге!

Сен ыйлыкъма топуракъ башлы юйлеге,
Сен ыйлыкъма атанг ёсген тийреге,
Сени сыйынг, намысынг да алада,
Жашасанг да накъут-налмас къалада!

Сен кийсенг да чий алтындан чурукъла,
Сюелсе да эсгерменг сен саулукъда,
Сен ыйлыкъма атанг кийген чабыргъа,
Ахлуларынг санга къазар къабыргъа!

Башха халкъны тёбен этип кюрешсенг,
Тукъум сайлап, халкъны эки юлешсенг,
Ана тилни учуз этип сёлешсенг,
Адамлыгъынг жокъду, анга ыйлыкъ сен!

Бир онгсузну аякъ тюпге теплесенг,
Ачхалы бла шиндиклиге сый берсенг,
Жолоучугъа сатып берсенг айранны,
Таулу туююлсе, ким эсенг да, бил аны!

Чагъыр ичип, таулума деп къычырсанг,
Жутлугъунг бла дуния малгъа сатылсанг,
Намыс, адет кете барыр сенден кенг,
Сагъыш эт да, бу затлагъа ыйлыкъ сен!

ТЮЕЛЕ

Ата журтха элтир жолла кесилип...
Онглукъла чыкъдыкъ энтта бир жазгъа,
Тюе жыйын барады къумну тизилип,
Ала бара болурламы Кавказгъа?!

Башчы тюе кёллендиред жыйынын,
Тири атлайд, ант этгенча талмазгъа,
Башчы болса, бир оноугъа сыйынып,
Сюркелип да жетер эдик Кавказгъа.

Кесинг онгсуз болсанг, кимге да не айып?!
Кюн таякъ да къамичид мында онгсузгъа!
Тюеле уа кетгендиле ташайып,
Ала жетген болурламы Кавказгъа?

Жол азыгъы болдукъ эсек да жолда,
Кюрешейик башха журтда къалмазгъа,
Ёлмей жетген, насып кёрген, ол анда
Ёлгенледен салам айтыр Кавказгъа!

Бу журтсузлукъ барад бизни тюп этип,
Энтта саулай чыгъарбызмы биз жазгъа?
Ёлгенлени сыртыбызгъа жюк этип,
Атланайыкъ, мадар табып, Кавказгъа!

БАТЧАЛАНЫ МУССАГЪА

Ачы ёлюм келсе, къурчну эрите,
«Жазыу...» – дейбиз, анга атып айыпны.
Нек билмейди адам инсан жюрюте
«Жашау» сууда «Жазыу» деген къайыкъны?

Сослан ташда ёсюп келген терекни
Элия кючу, уруп, кесеу этгенча,
Тин хауасын тазалачу миллетни
Къыркъ ючюнде кетди, къаргъыш жетгенча.

Болгъан эдик къыркъ юч санны къаргъышда
Айтыр кибик туудукълары Къарчаны.
Тууарыкъмыд, халкъ айтырча алгъышда,
«Ёмюр даугъа» салыр улан орчаны?

Билалмайбыз биз насыпны багъасын,
Термилтебиз суугъа аны тамырын,
Насып кетсе, билсек аны къайтмазын,
Ол заманда ийнакълайбыз къабырын.

Халкъ жашаса, керти жашы ёлмейди,
Кюндюз болад кюн халкъына, кече – ай...
Бюгюн кимин ашыргъанын билмейди
Толусу бла бушуу этген Къарачай.

«ЖАШ ПОЭТ»

Жазар кюнле барадыла аз бола,
Элли жылым аягъямдан алгъанды,
Отуз жылны жазып турдум назмула,
Алай атым жаш поэтлей къалгъанды.

«Жаш поэт» сёз – фахмусузгъа садакъа,
Аны иги билемилле адамла?!
Поэтледе болмайдыла жаш не къарт,
Боладыла игиле бла аманла.

Бу «жаш поэт» деген сёзню энди мен
Ёлюм сёзге эгиз къарнаш этгенме,
Отуз жылны чыкъмагъанча тюремден,
Ийнамымы ахырына жетгенме!

Базалмайма саулугъума бюгюн мен,
Къарт поэтле, сизге саулукъ тежейме!
Жер бешикге мени бёлей сёлешген:
«Поэт ёлду», – деп айтмасын, тилейме.

ЖЫРЧЫНЫ АШЫРЫУ

Бюгюн жол да кёрюнеди бир узун,
Кючден жетдик. Басыннганды жамауат.
Къабыр ачханды ол тоюмсуз ауузун,
Жырчыбызны жутарыкъды бусагъат.

Аязчыкъда шуулдагъан терекле
Шош болдула, бушуу митинг ачылып,
Келгенлерин кёргюзтюп, бир бёлекле
Сёз этелле, арлакъ-берлакъ чачылып.

Къызгъанмайды биреу махтау сёзлерин,
Кёпден бери хазыр кибики бу кюннге,
Окъуйду, алмай къагъатындан кёзлерин,
Къолу къоша байрам шартны ёлюмге.

Сёлешелле къалам тутхан эр, тиши...
Ёлюкден да сый табаргъа жутлана,
Къагъытладан окъуйдула, эришип,
Сахнадача, кеслерине сукълана.

«Къагъытчыла» бир борчларын толтуруп,
Къагъытларын хуржунлагъа тыгъарла.
Кёп да турмай, сюрмелерле, олтуруп –
«Къайгъы сёзле» газетледе чыгъарла.

«Хахайлатмайды» бюгюн бушуу бирлени,
Жюрек жара кёрюнмейди, ташадад.
Эринлерин къаты къысхан эрлени
Тинлеринден, жыламукъча, къан агъад.

ОЛМУДУ ЖАШАУ?

Нарат чегет. Кёпдю терек – тул-туман.
Ортасында ёсюп келген назладан
Бир бёлекчик, бир жерчикге жыйылып,
Ажашыргъа къоркъгъан кибики, къысылып,

Бир бирине сѐлешелле ишекли,
Тегерекге к̄ъарайдыла сескекли.
Чегет таба жел да атад мыллыгын,
«Бузарма! – деп, – деу чегетни тынчлыгъын».
Наратла уа имбашларын тирейле,
Ачы желни бир жанына силдейле.
Не жашырыу, назчык̄ълаг̄а жел урмайд,
Булчук̄ъларын дюрген к̄ючю сьндырмайд.
Наратла уа махтаналла назлаг̄а:
«Бизбиз сизни к̄юшхан жарык̄ъ дунияг̄а!»
Жел да тохтап, к̄юн тийсе уа чегетге,
К̄юн тиймейди бир деп бир наз терекге.
Не к̄ыйынлык̄ъ, не зауук̄ълук̄ъ к̄ѐрмеген –
Жашаумуду, олмуд саудан ѓлмеген?

ЖЕЛ КЕЧЕ

Сарнама да, сабырчык̄ъ бол, желли кече.
Сен сарнайса, сарнаг̄анча эрке бийче.
Болмаг̄анын билип сени тыяр мадар,
Санга тутуп к̄ѐкюрегин, айт, ким чыдар?
Чыдайдыла бюгюлмейин деу к̄ъаяла.

Ма – бюгеме, онгуздула менден ала!
Жазыуум бла ушак̄ъ эте, кесим к̄ъала.
Сюймеклик сарынлаг̄а к̄зулак̄ъ сала.
Тынгылайма сарынлаг̄а, тѐзюм табып,
О, к̄ыймасын тѐзюмюмю жазыу к̄ъабып!

ТЮБЕШИУ

1.

Тюбешгенбиз, сѐлешмейбиз чыртда жук̄ъ,
Шош к̄ъарамынг шош кѐлюмде к̄ѐрюне...
Кѐрюнеди алай узак̄ъ жулдузчук̄ъ,
Кѐкден тюшсе к̄ъара сууну тѐрюне.

Узалырг̄а базмайдыла к̄ѐолларым...
Сюелебиз жүреклеге тынгылай,
К̄был жаясы сыламаса к̄былларын,
К̄был к̄ѐобуз да тынгылайды ма алай.

Ышарама, ышараса шошурак̄ъ
Тынгылайбыз аяз айтхан шош жырг̄а.
Сюелебиз, ортабызда чок̄ъурак̄ъ
Мияладан болг̄ан киби к̄ъабырг̄а.

Сени излеп келмегенем сахарынга,
 Билмегенлей чыгыш кьалдым мен аллынга.
 Жаула тьойюлбюз салам бермей ётерге да,
 Сен Ол тьойюлсе, мен алгьынча этерге да.

Жангыз тьойюлсе, санга ушаш бир гитчечик
 Бурунчугьун чьойюреди, кьарап манга.
 О, билмейме, ол, насыплы бала кибик,
 Дауур эшитмей чыгьамьды, жукьлап, тангнга.

Сен онгнганса, кьалмагьанса алгьын кибик,
 Ышарсанг да, шошлукь барды сёзлерингде,
 Мен да, кьырау ургьан кьачхы заба кибик,
 Чал башьмы эслегенме кёзлерингде.

Кьара кёзле – насыбымы жуддузлары,
 Ненча кере алдадыла мени ала?
 Кёз аллымда кьалгьанелле кьарамлары,
 Жангызлыкь бла бетден-бетге кесим кьала...

Кечингенме, ол кёзле бла эте ушакь,
 Мен алагьа ийнанаем, ийнанама...
 Кука тьойюл, алгьын кибик, ала бир сакь
 Кьарайдыла тегерекге. Кьыйналама...

Да тьыймам аллынгы да, ашхы жолгьа!..
 Этегингден тарта, кетдик дейди «гинжичик».
 Мен кьарайма чапыракьлы, ташлы жолгьа,
 Аллымда уа, кюнледеча, белгисизлик.

КЪУУАНЧ ЖИЛЯМУКЪЛА

«...Кьаллай бирни сакьлагьанем
 Бу насып сёзю?!
 Жазьу, кери эт сен бизден
 Бир аман кёзю!
 Сюе эдим мен да сени,
 Айтыр мадар жокь,
 Кьоркьа эдим ол сёзюю
 Алгьа айтсам, окь
 Боллукьду, деп, сьоймекликге.
 Наньм, сен ийнан...
 Кьалай игиди жашау, болса
 Жазьу жол сьйдама!» –
 Дей, бетчигин тута аны
 Нюр тылпыууна,
 Жияй эди, кеси кюле
 Жиямугьуна.

КЪАРДА АТЫНГЫ ЖАЗАМА

Мен бек суйген акъ байрам да,
Сен бек суйген акъ байрам да –
Жангы жыл, энди жетеди!
Узакъда болсам да кесим,
Тансыкълыкъ кючлеген эсим
Сени бла ушакъ этеди.
Кёк да акъды, жер да акъды,
Къар сууукъду, жумушакъды,
Къарда атынгы жазама.
Сууукъ болса бармакъ учум,
Атынгы жазгъаны ючюн
Эринлериме салама.
Жашау деген суймекликди,
Жолу тюздю, бирде тикди,
Сени суйгенли билгенме!
Билдим жүрегими кючюн,
Сени бек суйгени ючюн
Аны да артыкъ суйгенме!..

ЖАЙГЪЫ ИНГИРДЕ

Жайгъы ингирде Къобан табадан
Салкъын аязчыкъ урады.
Суймеклик салгъан жүрек жарадан
Бир мудах макъам чыгъады.

Жангызлыкъ салгъан сагъыш тузакъгъа
Кесим кесими байлайма,
Къарап Илкерге, чексиз узакъгъа,
Санга жулдузчукъ сайлайма.

Биттир, къанатын айгъа тийире,
Учду жёнгерин тутаргъа.
Кёзюм къарады анга, термиле
Сени бла алай ойнаргъа.

КЪАЧХЫ КЕЧЕНИ МАКЪАМЛАРЫ

Къарангы орнунда тепчилдейди,
Жел этеди ожакъны сыбызгъы,
Макъамы жүрекни жесирлейди,
Тыйгъычсыз кючюне къызынып.

Ангымы тартыргъа тюзелелле
Жашлыкъны мукъладис жыллары.
Согъаргъа излесем, юзюлелле
Жазыуну тотсунган къыллары.

Къарамы къаманы ауузуча,
Тиними толтурад тапладан,
Жукъласам да, Аны ауазыча,
Бир ауаз тѳгюлед тауладан.

Заманга кесими хорлатханма,
Таныгъан бетимде да окъур.
Сюйдюмлю сыфатны унутханма...
Жарыкъны унутамыд сокъур?

Къарангы къартлыкъдан агъарады,
Жел ауузун айырад ожакъдан,
Бир мурат жарыкъгъа чакъырады,
Жюрекни толтуруп жомакъдан.

СУУЧУКЪЧА КЕТДИЛЕ

Кѳз аллыма келип бюгюн сыфатынг,
Тансыкъ болуп, жер табалмай кесиме...
Ахырында, зор бла аны къыстадым,
Бир сабийлик кюнюм тюшдю эсиме.

Хойнухуму бура, терлеп суусапдан,
Бауурумдан жатып, бузну жалаем,
Буз тюбюнде баргъан таза суучукъдан
Ичер мадар табалмайын, къараем.

Шукур, кери эте уллу бушуудан,
Заман озду, жылла узакъ элтдиле.
Сенсиз озгъан кѳп кюнлерим жашаудан
Буз тюбюнде ол суучукъгъа кетдиле.

ЭСИМИ ТОЛМАЗЛЫКЪ НАСЫБЫ

Бюгюнню кюн – жазылмагъан акъ къагъыт
Болуп тюшген кибик мени къолума...
Бюгюн, сѳзсюз, себилгенди акъ насып,
Къачхы мутхуз кюнча, жазыу жолума.

Къайгъырыуну эм къууанчны кѳлюме
Алып келди сени татлы ауазынг.
Къыйналама ѳтмезине биргеме,
Сени, жулдуз жашнагъанча, бу жазынг.

Кѳзлериме уа ийнанма сен мени,
Кюсейбиз деп айтсала да кесинги.
Берлик эдим сау дуниягъа мен сени,
Алып къуру таза сиймеклигинги.

Сен а – кюнсе, сен а – жырса, насыпса,
Сен – толмазлыкъ насыбыса эсими!
Ингиликсе, сен – адебсе, намысса,
Жерде адам къууанчымса кесими!

НЕ ЮЧЮН СЮЙДЮМ?

Онглума деп, махтанмайма,
Онгсузма деп, жилимайма,
Ийнан анга – халим туююдю гинасуу!
Сайлап сени суйген эсем,
Суймекликден куйген эсем,
Болаллыкъса жюрегиме асыу!

Танг узатсын сейир гоппан,
Хур жукъудан ичи толгъан,
Сагъышладан заман тапма ичерге!
Мен болайым баш сагъышынг,
Жюрегингде нюр алгъышынг,
Ышар манга, ышаргъанча кюн жерге!

Акъылынг бла сен – бийиксе,
Халинг бла уа сен – «кийиксе»,
Къурумасын ол «кийиклик» элингде!
Сени суйдюм аны ючюн –
Миллетими намыс кючюн
Кёргенме деп, ариу, сени халингде!

СТАЛИН, ПУТИН ДА БАТЪАЛАТЪАН НАЗМУЧУ

Дагъыстанда йузгъан ташларына ана ой жазгъаларын кьорзудлай, кьанлы уруш аздакълардан кьайтмай кьалгъанланы, Айна журтлары ючюн жанлары кьурман этгенлени, бийик даражада – Акъ Зурнукланы кюнлеринде – эскердиле. Бу республикада ол былтыр онсезизинчи кере белгиленгенди. Кеси да Дагъыстанны, Кавказны, Россияни бек уллу поэтлеринден бири, бизни кьайсынны илейт кьарындашы, тайлы тенги Расул Гамзатович Гамзатовну дуниядан кетгенини (2003 жыл ючюнчю ноябрь) жыллыгына жораланын бардырылгъанды.

РАСУЛНУ АСЫЛ КЪАНАТЛЫЛАРЫ

Хиросимада, төрт-беш такъыйкъаны ичинде, американылыла атхан биринчи атом бомба минг-минг мекамны, минг-минг жаныуарны урходук, тылпыу, кюл, топуракъ этип кьойгъанды 1945 жылда.

Расул Гамзатов, алтмышынчы жыллада Япониягъа баргъанында, ол шахар бла шагъырейленеди. Андан арысында, ахырзаманны сур сыфатын суратлагъан жер, кьуруда назмучуну кез аллындан кетмегенлей, сагъышын, эсин кече-кюн да кесине тартханлай, битеу акъылын бийлегенлей, тузакълагъанлай турады.

Кёп да бармай, бир-эки айдан а, къалай эсе да, кеслерини алларына жаратылгъанча, жазылып къаладыла «Зурнукла» деген назму тизгинле. Ызы бла Наум Гребнев аланы орус тилге кёчюреди. Ян Френкель макъам тагъады. Марк Бернес а ол жырны битеу дуниягъа суйдюргени, белгили этгени, айхай да, бизни – тамата тёлюню – эсибиздеди. Бюгюнлюкде, баям, ол айтылмагъан, жырланмагъан кьырал да болмаз жер жююнде.

Нек дегенде, урушха кетген аскерчилени аныча байтамал, аныча терен, аныча жандаурлу киши да ачыкълалаймагъанды. Ол ышанланы, ол жорукъланы юсю бла уа назмучуну зурнуклары ХХ ёмюрню бек айтхылы, бек айырмалы, бек кьыйматлы чыгъармасыча къаллыгъы да хакъды.

Бюгюнлюкде Расул Гамзатовну асыл къанатлыларына жораланып, Россияни тюрлю-тюрлю эллеринде, шахарларында,

тыш кыраллада да онла бла эсгертмеле сюеледиле. Энтта ишлене-ишлене турлукълары да баямды. Сёз ючюн, Уллу Хорламны 60-жыллыгына уа зурнукланы ючгюл жыйыны Москваны майдалларыны бирине да кьонарыкъды. Бир бөлек жылдан а, мен оюм этгенге кёре, быллай эсгерю кюнле саулай Россейде, битеу дуняда да белгиленирикдиле.

Мен а, кесими юсюмден айтсам, Акъ Зурнукланы кюнлерине экинчи кере кьатышама. Алгын жол, ол а 1992 жыл эди, Махачкьаладан Гунибге Расул Гамзатов, Мустай Карим бла бирге биз вертолётда учханыбыз эсимдеди.

Бююнлюкде Махачкьалагъа баргъан алай тынч иш туююлдю. Чеченде уруш, кьаугъа болгъаны бла байламлы (Совет Союзну заманында Дыгъыстанны ара шахарына 5–6 сагъатха жетиучю эдик), төгерек айланнганыбызны хатасындан, эки кере кёп заман кьоратыргъа тюшгенди жолда.

Нальчикден биз (белгили кьабартылы жазучу Сафарби Хахов бла) миннген автобус юрге жыйырма минут ишлеп тебирейди жолгъа. Хапаргъа кёре, Махачкьалагъа кече арасында – экилеге жетерикбиз... Алай ары бешге ишлеп келдик.

Шуёхларыбыз, нёгерлерибиз – Дагъыстанны халкъ этлери Абдулла Даганов бла Бадрутдин Магомедов – кечик-генибизни унутдурдула жарыкъ тюбеулери бла.

Даган улуну жашы терк окъуна бизни кьонакъ юйге тапдырды. Кьонакъбайларыбыз бла алты бола айырылдыкъ. Жаланда бир-эки сагъатыбыз кьалгъанды жукъларгъа: тамбла уа онлада Тарки-Тауда Расул Гамзатовну кьабырына зиярат этерге барыргъа керекбиз.

ТАРКИ-ТАУ

Революциягъа дери Махачкьаланы аты Петровск эди. Аллай ат аталгъаны Россейни патчахы Петр I Хазар тенгизни боюнуна келген заманда, анга Тарки-Тауда жашагъан кьумукъ шамхал (хан) жарыкъ тюбегени бла байламлы болгъанды. Артда уа ынкылапчыны (революционер) Махач Дахадаевни атын атагъандыла шахаргъа.

Тенгизни сууу ол кезиуде кёп да теренирек болгъанды. XIX–XX ёмюрледе тенгиз иги кесекге азайгъандында, сайыракъланнганды. Бурун бусагъатдагъы шахарны орамлары, кёп кьатлы юйле тургъан жерледе, хазна кьалмай, Хазар тенгиз толкьунла «төгерек тепсеуге баргъандыла».

Тарки-Таудан Махачкьала кьол аяздача кёрюнеди. Тауну ышыгында, кьоюунда кьабырлада асырагъандыла Расул Гамзатовну, аны юй бийчеси Патиматны да. Бери, Гамзат

улун эсгере, аны кызылары, ахлулары, кылам кырындашлары, тенглери, республиканы башчылары да келгендиле.

Расулну бла юй бийчесини сын ташларына гюл кысымла салгыаныбыздан сора иймам дууа окъуйду. Ызы бла поэтни гитче кырындашы Гаджи Гамзатович бери келгенлеге кесини жүрек ыразылыгыын билдиреди.

Аккылман Кыайсынны жатхан жеринден алынган уууч топураккыны закий Расулну кыбыр обасына кыошабыз.

Кыайсынны бла Расулну жигитликлери, тенгликге кертичиликлери, жуууккылыклары да, сёзсюз, ала дунияларын алышхандан сора да саулагыа, келлик тёлөлеге ёмюрлюк юлгю болгыанлай кыаллыккыдыла.

Кыабырладан 2–3 кычырым бир жаныраккыда, Тарки-Тауну шахаргыа айланган эм бийик жеринде, назмучуну зурнукарларына жораланган, 25–30 метр бийиклиги болгыан, деменгили эсертме сюелликди. Бизни, алайгыа элтип, аны макети бла шагырей этедиле. Анда музей да, поэтни ташдан ишленген сураты да боллуккыдула.

ПОЭТ ЖАШАГЪАН ЮЙ

Тарки-Таудан назмучуну Махачкыаладагы юйюне келебиз. Алгыын, хапаргыа кёре, бу юйге жетген мекам сау шахарда оккыуна болмагыанды. Бюгюнлюкде уа «Жангы дагыстанлыла» тегерекни кеслерини уллу «кыалалары» бла бийлегендиле. Бусагыатда айткылыккы поэт жашагыан журт, кыалай эсе да, аланы ичинде гитче гытычыккыгыа ушап кыалгыанчады.

Кыонаккылагыа Дагыстандача жарыккы, келбетли, баям, бир жерде да тубеяла болмазла. Кыонаккыбайла, сени асыры аяулу кёргенден, багыалай билгенден, керек эсе, керек туююл эсе да, кыатынгдан кетмейдиле, кыуруда санга кёз-кыулаккы болгыанлай, не айтаса да, не этейик дегенлей турадыла.

Бери келгенлени Гаджи Расулну кызылары, киеулери, туудуккылары бла да танышдырдыла. Хант кыанганы артына олтурабыз. Алай келгенлени уа эслери тегерекке-башха кетипди. Нек дегенде, кыабыргыалада, юйню экинчи кыатына элтген атлауучланы жанларында, аггыачдан алакат тап ишленген тапкачыккылада Расулгыа тюрлю-тюрлю республикалада, тыш кыыраллада тубешиуледе, симпозиумлада берилген саугыала бла, Россейни айткылыккы суратчыларыны ишлери бла да болмагыанча уста жасалыпдыла. Шкафлада уа – Гамзат улуну кыытай, япон, арап, инглиз, испан, немис, хинди, корей, монгол эм башха тилледе чыккыгыан китапларыны кёрмючю.

С о л д а н о н г н г а: Сергей Рыбалка, Александр Куприн,
Бепайланы Муталип, Магомет Ахмедов, Сафарбий Хахов.

Расул Гамзатовну бу алакат юю бир ауукъ замандан закий поэтни ара музейи боллугъуну юсюнден да биринчи кере былайда эшитдим.

*РАСУЛНУ ЖАРЫМ ЁМЮРЮН
АЛГАН МЕКЯМ*

Дагъыстанны жазычуларына таматалыкъ этип, бу юйде, бу отоуда Гамзат улуну 52-жылы ётгенди. Бюгюнлюкде мында хар зат поэт ахыр кюнюнде къойгъаныча сакъланады.

Шымал Кавказда назмучуну, жазычуну чыгъармачылыкъ ишине, жашау турмушуна жораланган тегерек стол къуралгъан эди. Бу тубешиуге Къабарты-Малкъардан, Ставропольдан келген къонакъла, Дагъыстанны белгили жазычулары Абдулла Даганов, Шейит-Ханум Алишева, Магомед Исаев, Камал Абуков, Марина Ахмедова-Калюбакина, Сутули Увайсов, Ануарбек Ултаев, Магомед Фатахов, Магомед Хейрасуллаев, Супиянат Мамаева, Мурад Ахмедов эм башхала къатышхандыла.

Жыйылыуну ачхан, бардыргъан да тау республиканы жазычуларыны башчысы, Расулну суйген сохтасы Магомед Ахмедов эди. Бери келгенлени кёбюсю оюм этгеннге кёре, айхай да, Шымал Кавказда къалам къарындашланы бирикдирген журналлары, газетлери, ассоциациялары да болургъа керекди. Нек дегенде, миллет литературагъа не Москва, не Ростов кереклисича уллу эс буралмайдыла бюгюнлюкде.

Ингир ала уа манга Дагъыстанны телевидениясында Расулну юсюнден бериуге къатышыргъа да тюшдю.

ЦАДА

Аварлыла кеслерине таулу дейдиле. Ала кетген ёмюрню отузунчу жылларына дери тау элдеде жашагъандыла. Бюгюн а биз Гамзат Цадасаны, Расул Гамзатовну да туугъан эллерине – Цадагъа – келгенбиз.

Битеу Совет Союзну алып айтханда да, сёзсюз, Расул Гамзатовну жашау жолу, чыгъармачылыкъ иши бла да бек айырмалы адам болгъаны баямды. Аны жокъдан бар этген а жазычулукъ ишни кёзге кёрюнмеген, жашырын тюрсюнлерин, жорукъларын ачыкълагъан, жашау гурушхалыкълагъа кёзюн ачхан да атасы – Гамзат Цадаса болгъанды. Расул кеси да ишни алайлыгъын кёп кере айтханды, белгилегенди, чертгенди.

Сталинни атын жюрютген Къырал саугъагъа да Гамзат Цадаса бла жашы Расул бирге кёргюзтюлгендиле. Иосиф Сталин айтхан сёзлени Дагъыстанда бюгюн-бюгече да унутмагъандыла: «Расул алыкъа жашды, саугъа алыр заманы да

алдады. Ол кѣп да турмай жетер. Бюгюн а биз аны атасыны сыйын кѣрейик, аны дебериин кѣтюрейик. Мен оюм этгеннге кѣре, бу иште биз кеч кѣалмазгѣа керекбиз».

Алай бла 1951 жылда Сталинни саугѣасы Гамзат Цадасагѣа бериледи. Ол жыл окѣуна, жазыуу алай болур эди, Гамзат дуниясын алышады... 1952 жылда уа, Расул Гамзатов, Кѣырал саугѣагѣа кѣргюзтюлмегенине да кѣарамай, Сталинни атын жюрютген саугѣа анга бериледи. Алай бла Расул Гамзатов биринчи саугѣасын Иосиф Сталинни кѣолундан алгѣан эсе, ахыр орденин а – Андрей Первозванныйни орденин – Россейни бусагѣатдагѣы Президенти Владимир Путин бергенди.

Ариу жасалгѣан эл клубу. Аны ичи уа адамдан тыкѣ-тыкѣма. Кѣабыргѣалада Расул Гамзатовични суратлары, чыгѣармаларындан тизгинле.

Тюбешуи Хунзах районну администрациясыны башчысы Магомед Исаевни поѣтге суймеклик сѣзюнден башланады. Назмучула, Цаданы школчулары да бу элде туугѣан акѣылманны юсюнден кеслерини оюмларын айтадыла, тюрлю-тюрлю тилледе аны назмуларын окѣуйдула.

Бери келген кѣонакѣлагѣа жүрек ыразылыгѣын билдирген Гаджи Гамзатовну бир бѣлек сѣзю бла сизни шагѣырей этерге суюме:

«Таулары бу жанында, мен оюм этгеннге кѣре, бек кѣп ишле этилликдиле. Аны осуятын биз толтурургѣа керекбиз...

Мен Расулсуз бир кесим кѣалгѣанма, ѣксюз да болгѣанма... Манга бусагѣатда бек кѣыйынды, алай аны бла бирге уа быллай халал нѣгерлеге, жерлешлериме тюбемегеним а, айхай да, кѣлюмю кѣтюреди. Артыгѣыракѣда бег'а бу жыйылыгѣа Расулну тамата тенги, устазы, Нури Магома келгени мени тѣпмеми кѣк бла тенг этгенди. Сора Кѣайсыннга, Кѣабарты-Малкѣаргѣа биз энчи кѣзден кѣарагѣаныбыз, баям, кишиге да жашырын болмаз, андан кѣарындашларыбыз келгенлери да бек кѣууандыргѣанды.

Бюгюн атам, кѣарындашым туугѣан ташха Кавказны жарыкѣ жыр жулдузлары келгенсиз, сизге жаным кѣурман болсун!»...

* * *

Биз Цадагѣа кѣарны акѣ кѣанатларында келген эдик. Таула, кѣаяла, юйле, арбазла, терекле, Гамзат Цадасаны эсгермеси, музейи, арбазда эски арба да, бизге эс да бурмагѣан кѣаргѣа да, акѣ баймѣзден кийим кийгенчадыла.

Сабийчик, анасыны кѣоюнундан тюшюп, ары-бери сюркеле, кюле, кѣарда жангы ызла-жазыула кѣоюп барады. Баям,

Гамзат Цадаса, Расул Гамзатов тиргизген от бир заманда да таркъаймаз, ёчюлмез. Миллетни тыпыр ташы да сууумаз.

Гитче адамчыгъ'а, аппасына келе келип, къолларын ёрге узата, бийикге учаргъа хаппа-хазырлыгъын билдирди...

Кёкден а кетгенлени, зурнук жыйыннга къошулгъанланы, къанат тауушлары эшитилгенча болду...

Бенпайланы Муталип

поэт

БАККУЛАНЫ АРТУР

Баккуланы Ибрахимни жашы Артур 1968-чи жылны август айында тууганды.

1985-чи жылда Хабаз элни орта школун бошап, Совет аскерде эки жыл кыумлукь этгенди. Андан кьайтып, тюрлю-тюрлю жерледе ишлегенди: район газетде, эл почтада, кьурулушда, сатыу-алыуда эм Нальчик шахарны орта школларында.

Назмучулукь иш бла тогьуз жылындан башлап кьорешеди. Артурну жазгьанлары Кьабарты-Малкьарны «Заман» газетинде эм

«Минги Тау» журналында, дагьыда орусча «Кабардино-Балкарская правда», «Советская молодежь» газетледе эм «Литературная Кабардино-Балкария» журналда да басмалана тургьандыла.

2003-чю жылда Москвага барып, битеу Россейни жаш жазычуларыны ючюнчю Форумларына кьатышып, Баккуланы Артур андан стипендиант болуп кьайтханды. 2004-чю жылда Кьабарты-Малкьарны жаш жазычуларыны Жыйылыуларында хорлап, семинардан сора чыкьгьан «Жюзюм жауун» деген китапта назмулары басмаланганды. 2005 жылда Ростов-на-Дону шахарда, жаш жазычуланы М. А. Шолоховну жюзжылыгыгына жораланган жыйылыуунда болгьанды. «Дон» журналда басмаланганды.

Артур назмуларын малкьар тилде да, орус тилде да жазады.

2007 жылда «Эльбрус» китап басмага Артурну биринчи энчи китабы чыгьарыкьды. Анга Артур «Таула татыуу» деп атагьанды.

КЪАЧ

**Бурунгулу бир жерге тюшдюм тюшюмде,
Эмина кьырып кетгенча, – шахарла, элле.
Жол жанында олтургьан кьартха тюбедим,
Ол айтхан хапарладан чанчды жюрегим.**

**«Кьызылбурун сарыуек тонады бизни,
Аягь тюпге булгьады миллетибизни,
Кеси болса уа душман, мунуча – кёпле,
Ёз жерлеринден юркген, сылхыр эшекле.**

Шам умутларын юздю быладан Тейри –
Жаханымни эшиги ачыкъды, кери.
Сюедице къалала, къоркъмай айыпдан,
Тёре болуп къалды да бир бирни сатхан.

Сын ташлары – тау мермер, кеслери – сылыкъ,
Кебинлери – чий алтын, санлары – мыллык,
Ахыратха ёталмай, морт ийис эте,
Чирийдиле, жанлары – саугъа ибилисге.

Хыршытамакъ Аждагъан кемирди бизни,
Саудюгерлеге сатды жерлерибизни,
Атлам этмезлик боддукъ, телемей ултха,
Адам дегенни да къой, саналмай къуртха.

– Къаргъыш этген, къаргъышны аллында барсын! –
Дейдиле да, къаргъамайма. Жюз жыл жашасын.
Алай, ол жюз жылыны хар такъыйкъасы
Миллетиме этгенин минг-минг къайтарсын!»

Къарт хапарын бошады, кёзюне къарап,
Эсимдеди: мычыдым, жүрегим тарап...
Уяннгада, къууандым тюш болгъанына,
Аллах сакъласын бизни аллай палахдан!..

* * *

Булутла учхалай-учхалай, желледен къутула,
Тюшдюле бир ауукъ заманнга кёк таула юсюне.
Гамманы* кёзлеуюн, шауданын, булагъын жутдула, –
Кетдиле Шималгъа Кавказдан саугъагъа суу элте...

КЪУУУШЛУКЪ

Сюймекликни элтип, сатдынг базарда,
Уллу ахча этип, тюшдюнг къазаргъа.
«Кёзлерими ауун ал!» – деп тилединг.
Алдым, алай аулу къалды жүрегинг.

АЛТЫ...

Башил айда Къайсынны окъуйма,
Къыш сууугъунда – жылыныргъа.
Хар сёзюн дууанадан къоруйма,
Ангым ахымы къызындыра.

* Г а м м а – Хабаз элни башында сыртны аты.

Байрым айгъа саулукълу жетерме,
Тау Прометейни китапларын
Жастыгъымы тюрбюнден кетермей, –
Тынчды, алай жукъласам, жаным...

Тотурда да Къайсынны окъуйма,
Тереземи жауун жибите,
Чаукала дауурундан солуйма,
Ингирден тангнга ёмюр ёте.

«Жер китабын» къолума алама,
Жукъу тузагъындан ычхына,
«Кёк чинарлагъа» жетип барама,
Жол узуну «чумла къызара...»*

Хычауманда Къайсынны окъуйма,
Тышында уа – жашау байрамы.
Ангылайма, къаудан басып турмай,
Бюгюн да ёртенди – жазгъаны!

Луккур айны ** башында – Къайсын...
Состар ташны башында – Къайсын...

* * *

Кечеги жулдузла, биттирлеча, учадыла терк,
Укуну кёзлерича, жана, жарыта Аламны,
Къой Жолда жалчыла кюрешедиле, бек тирнеклеп,
Стауатха жыяргъа, танг атхыннчыннга, жулдузланы.

Ёрттенлик туугъанда, сарыча тазалар тамагъын,
Илкерни макъамын сырыйнача тартыр ауазы,
Къарт булут тенгизге къапланыр, къандыра суусабын,
Ауушхан Тотургъа Хычауман ай тутар жаназы...

ТАНГ УШАКЪ

От тютюню ожакъгъа къайтмаз,
Кюйген чыракъ жангыдан жанмаз,
Чыкъгъан ауаз тамакъгъа кирмез,
Булут акъгъан жауунун ичмез.

Къуругъан терек жемиш бермез,
Тюшген кёгет бутакъны бюкмез,

* «Жер китабы», «Кёк чинарла», «Чумла къызарадыла» – Къайсын Къулийни китаплары;

** Башил, Байрым, Тотур, Хычауман, Луккур – январь, февраль, март, апрель, май, июнь айланы халкъда жюрюген атлары.

Былыргы жел бетиме урмаз,
Оюлган юйде жылы кълалмаз.

Бир жарытчы сокъурну кёзюн! –
Ётюрюкдю хар айтхан сёзюнг...
Эсимдеди – танг ушагыбыз,
Тылыуусузду кеч ышыгыбыз.

Кёрчю жарылгъанын жүрекни! –
Малтадынг таза сөймекликни.
Къууанчынг бла кълал, жашауунга
Салмам ёмюрде да фатыуа!

ЖАНГЫ ТАНГ

Ленагъа

Сөймеклик ачыуун бир сынап,
Он жылгъа жүрегими жапдым,
Билмей тургъанлай, сени тапдым
Байрым айда, тургъанча марап.

Кёзюм ачылды, эрттен жулдуз
Бийикден къууатлы ышарды.
Санга, жашаугъача, ышандым:
Эрип, тюшдю жүрегимден буз.

Атынгы сагъынмай, бир кечем
Озмайды андан бери мени,
Хур Жаннетте санайма жерни,
Шош таза ауазынгы эшитсем!

ЖЫР

Жазычу унутулур
Заманла толкъунунда,
Жангыз да жыры болур
Эсгермеси дунияда.

Минг-минг жылла озарла,
Жер да минг-минг бурулур,
Гунч болурла къыралла,
Жыр'а айтылып турур.

Халкъымы рузламасын
Эртте жырда тинтеме:
Тыпыр Ташын, Кълаласын
Ол макъамда сеземе...

Бюгюн да жырла жазгъан
Бар кызыбыз, жашыбыз.
Дуниягъа мурдор салгъан –
Жашасын Малкъарыбыз!

СЫН ТАШНЫ ЖАЗМАСЫ

Булутлуду ангыламыз къадарым,
Жашаууму зырафына къоратдым,
Терен эди жашлыгъымда излемим,
Умутларым топпа-толу. Хунерим
Чакъгынчынгга, кюз артына урлатдым
Жылларымы. Замансыз кирди къартлыкъ
Тохтамаучу, талмаучу жүрегиме –
Неге туудум бу дуниягъа, неге?!

Мардасызды, хайырсызды жумушум,
Пелиуанча жүрөшөм да тутушуп,
Бетсизликни дүмп этерге жашаудан, –
Чалгъым кесмей, ызымдан къопду къаудан.
Оюлдула танг къуралгъан къалала,
Мен а аланы сюеп жылдан-жылгъа,
Ышанган эдим чакъгъан тюрлениуге! –
Неге жаратылдым бу жерге, неге?..

Къалмады бу зорлукъда бир амалым,
Къырылдыла сынаулада санларым,
Кечелерим – кез кысмайын, жукъусуз,
Тангла чууакълыгъы – мутхуздан-мутхуз.
Айланч-майланч жүрөй, арыдым, талдым,
Жулдузлагъа тансыкъ болуп, таралдым,
Къадарымы ангыламай, къапландым,
Бу назмуну сын ташымда тырнадым!

* * *

Тамбла сыртха чыгъарма,
Ауруууму жыгъарма,
Тау башындан элиме
Сагъышланып къарарма,
Аурууум тайып, жерге,
Мен жангыдан тууарма!

* * *

Къаламымы эрлай алып къолума,
Мен чыгъама жазыучулукъ жолуна,

Муратым: Кязим хажиге тюберге,
Гюрбежиде чий сёзлени тюерге,
Кючлендирип, миллетиме ишлерге!

* * *

Ариу сёлешгенлеге ийнанма! –
Адеплик, намыс да къорады.
Жюрегинги бошуна къыйнама,
Ахча адамлыкъны тонады!

СЕҶЕР КАВКАЗНЫ ХАЛКЪЛАРЫНЫ АЪТОНОМИЯЛАРЫ ЭМ МИЛЛЕТЛЕ АРАЛЫ ХАЛЛАНЫ ПРОБЛЕМАЛАРЫ

Теммоланы Мухутдинни жашы Самитдин 1957 жылда тууганды. Орта билим берген школну 1975 жылда Кенделенде, Север Кавказ аскер институтну 1982 жылда (кызыл дипломгъа!), Север Осетия кыырал университетде история факультетни заочно 1996 жылда (кызыл дипломгъа!) бошагъанды. Бусагъатда Север Кавказ аскер институтну гуманитарный эм социальный илмула кафедрасыны начальниги болуп ишлейди, полковник чыны барды. СОИГСИ-ни аспирантыды, «Россейни Кавказда геополитикасы» деген темагъа илму-тинтиш иш бардырады.

Самитдинни кичи къарындашы Рашид да, ол институтну аскер-юрист факультетин кызыл дипломгъа бошاپ, бусагъатда анда устаз болуп ишлейди, майор чыны барды.

1917 жылда февральда буржуазия-демократия революция башалгъандан сора, Север Кавказны халкълары политика эм миллет халла жаны бла бир тенглилик ючюн, Россейде конституциялы къурулушну бла демократияны кючлер ючюн кюрешни андан ары бардыра эдиле. Самодержавие къурулушну тайдыргъан революция оруслуладан башха халкълагъа, миллет регионалагъа кеслерини эркинликлерин кенгертирге, къыралны оя баргъан абсолютный централизмге къажау кюрешни башларгъа себеплик этген эди. Алай бла уа, гитче миллетле кеслерини къадарларына кеслери оноу этер умутлу боладыла. Болсада граждандар уруш миллет-къырал эм миллет аралы проблемаланы тамамлаугъа чырмаула чыгъарады. Север Кавказда социально-политика эм миллетле аралы болумла, алгъыннгы Россей империяны битеу территориясындача, бек кыйын чекге жетген эдиле. 1917–1918 жыллада бир арагъа бойсунууну жаратмагъан политика кючле кеп болгъанлары себепли, Россейни территориясында миллет-къырал къурулуш жаны бла тюрлениуле этиледиле. Ол тюрлю ишлени тамамланылыуларына себеплик этген шартланы араларында миллет сезимни ёсе баргъаны, политика эм миллет

жаны бла тенглиликге итиниу, большевизмге къажалуукъ, жангы болумлада Россейни да, алгъын ёмюрледе унукъдурулуп тургъан аз санлы халкъланы да къадарларын бирча игилендирирге умут этиу эм башхала болгъандыла.

1917 жылда 13-чю мартда Владикавказда 1-чи къазакъ круг бардырылгъанды, анда уа Аскер правительствону – Север Кавказда автономия къуралыулукуъну – къабыл этиуню юсюнден оноу чыгъарылгъанды. Ол автономияны председателини эм Терек къазакъ аскерни атаманыны къуллукъларын толтуруу IV Къырал Думаны депутаты М. А. Карауловха буюрулгъан эди. Терек областьда Болжаллы правительствону комиссарына да, башхача айтханда, областны башчысына, ол салынганды. Алгъыннгы Терек отправленияны орунчу Терек область толтуруучу комитет алады. Комитетни оноучу къаумуну къуллукъларына уа къазакъланы бла таулуланы башчыларыны келечилери салынган эдиле. Тау округлада округ граждан комитетле къуралгъандыла. Терек областны округларына Болжаллы правительствону комиссарлары башчылыкъ эте эдиле. Участковый комиссарла уа участкалада башчылыкъ этип болгъандыла.

Терек областьда ол кезиуде обществолу эм политика болум бек къаты эди. Областьда ол заманда оноу этген Аскер правительство эм Север Кавказны бла Дагъыстанны бирикген таулуларыны союзларыны Ара Комитети оноу эте эдиле. Бу эки оноучу орган кеслерини баш борчларына большевизмге къажау кюрешни санагъандыла.

Север Кавказны халкъларыны миллет сезимлерини ёсе баргъанлары эм патчахлыкъ тайдырылгъандан сора къыралда жамауат-политика жаны бла бола тургъан ишле тюрлю-тюрлю миллет-къырал эм миллет-территория къуралыулары чыгъыуларына уллу себеплик этгендиле. Алай бла 1917 жылда 20-чы октябрьде Владикавказда бардырылгъан учредительный жыйылыуда этилген оноу бла Кавказда къазакъ аскерлени, таулуланы эм степлени эркин халкъларыны Юго-восток Союзлары къуралгъанды (ЮВС).

Анга Донну, Къобанны, Терекни, Астраханьны казачестволары, Север Кавказны халкълары, дагъыстанлыла да ары кирип; Астрахань эм Ставрополь губерниялары къалмукълулары, ногъайлылары эм туркменлилери къошулгъан эдиле. Большевиклеге къажау Юго-восток союзу председатели Россейни Юг жаныны казачествосуну эм акъ къымылдауну бек белгили лидерлеринден бирлери генерал А. М. Каледин болгъанды. ЮВС 1917 жылда 16-чы ноябрьде Екатеринбургда (бусагъатда Краснодар) бирикген правительство къурагъанды. Ол а Закавказьени къыраллары бла эмда Англия, Франция, АБШ бла байламлыкъланы терк окъуна тохташдыргъанды. ЮВС-ни правительствосуна Север Кавказны бла Дагъыстанны бирикген таулуларыны Союзларыны правительствосу (Тау Правительство) – Север Кавказны халкъларыны XX ёмюрде биринчи автономия-къырал къурулууларыны правительство – да кийирилгенди.

Быллай ишни да айтыргъа керекбиз: Север Кавказны бла Дагъыстанны бирикген таулуларыны союзларыны къурауучулары бла идеологлары ал кезиуде энди къуралыргъа боллукъ Россей Федеративный Республиканы санына автономияча къошулургъа сюе эдиле. Болсада ол тюрлю ишни тамамланылыууна регионда политика жаны бла бир

бирге кѡажау сюелиуле чырмау болгъандыла. Бирикген таулуланы союзлары Россейни Болжаллы правительствосун законлугъа жаланда Битеуроссей Учредительный жыйылыу бардырыллыкъ заманнга дери санай эди. Север Кавказны таулуларыны жангы автономия кѡуралыулары кеслерини миллет эм аграрный проблемаларыны тамамларгъа, кѡоншу халкъла бла шухлукъда жашаргъа сюе эди.

Кавказны халкъларыны биринчи съездлериинде (1917 жылда 6-чы май) аграрный секцияны докладына эс бурулургъа керекди. «Бирикген таулуланы союзларына кирген таулуладан эм башха ууакъ миллетледен казнагъа сыйыргъан жерле, агъачла, суула иелерине мычымай кѡайтаралыргъа керекдиле эмда Эллилени жер банкларыны тау халкъ жашагъан территориялада эм ала бла чекледе бош (хайырланылмай) тургъан казна жерле аз жерлери болгъан эм жерлери арталлыда болмагъан башда айтылгъан Союзгъа кирген таулулагъа юлешинирге керекдиле», – деп айтылгъанды ол докладда. Алайды да, Союз аграрный вѡпросда большевикленикине бек жууукъ политиканы тутта эди.

1917 жылда октябрь революциядан сора Союзну Ара Комитети большевик властины жаратмай кѡояды, кесини территориясында оноу этиуню, Учредительный жыйылыу бардырылгъынчы, кесини кѡолунда туттады. Север Кавказда ишлени алай айныулары уа Бирикген таулуланы Союзларыны башчыларыны бла большевиклени араларында келишмеулукню туудурады, кѡаты психология урушну башланыууна уллу себеплик этеди. Бир бирине кѡажау сюелген ол эки кюч, халкъ асламлары кеслери жанлы этер ючюн, аскер, политика, пропаганда эм башха тюрлю затланы, кѡолларындан келгенича, хайырланып башлайдыла. Большевикле да, Бирикген таулуланы союзларыны башчылары да бир бирлерине кѡажау ниет жаны бла хыйлачылыкъны аямайдыла.

Бу тюрлю шартха да эс бурургъа керекбиз. 1917 жылда Болжаллы правительство кетерилип, Совет власть тохташдырылгъандан сора, Терек кѡазакъ правительство бла Север Кавказны эм Дагъыстанны бирикген таулуларыны союзлары Терек областны экиге юлешгендиле – кѡазакъ эм тау регионлагъа. Бирикген таулуланы союзлары «Россей Федеративный Республиканы автономный штаты» болгъан эди (Горская жизнь. 1917. 30-чу ноябрь. № 39). Тау правительство, Дагъыстаннга оноу этиуню да кесине алып, Терек-Дагъыстан Правительство деген атны алгъан эди.

Ол заманда большевикле, Север Кавказда оноу этиуню кеслерини кѡолларына алыр ючюн билген амалларын аямай кюрешгендиле. Ол жаны бла проблемаланы тамамулагъа РСФСР-ни Халкъ Комиссарларыны Миллет вѡпросла жаны бла советини биринчи право актлары уллу болушлукъ этген эдиле.

«Мамырлыкъны юсюнден декретде» окъуна (Совет властины В. И. Ленин жарашдыргъан эм Советлени 1917 жылда 26-чы октябрьде (8-чи ноябрьде) бардырылгъан II Битеуроссей съездлериинде кѡабыл этилгенди) айтылгъанды миллетлеге кеслерине кеслери оноу этерге, аны кѡой, Россейни составындан чыгъып, жангы жалынчакъсыз кѡырал болургъа эркинлик берилгенини юсюнден. «Мамырлыкъны юсюнден декрет» Совет властины жаланда тыш политика сферада

ишинде угъай, совет къыралны ич политикасында да уллу магъаналы программа документди. Властьны баш органы унукъдурулгъан халкъла азатлыкъ алыр ючюн кюрешлени бардырыргъа закон эм тюзлюк жаны бла да эркин болгъанларыны юсюнден биринчи кере ол заманда айтханды. Россейни Халкъларыны праволарыны декларацияларында совет правительствону большевиклени миллет вопрое бла байламлы программаларын жашауда бардырып башлау жаны бла акты (1917 жылда 3-чю (15-чи) ноябрьде басмаланнганды. Уллу магъанасы болгъан бу документде халкълагъа тенгликни эм жалынчакъсызлыкъны жалчытыуну Россейни халкъларына кеси алларына къырал болургъа эркинлик бериуню, миллет, миллет-дин жаны бла энчи ахшылыкъланы хайырланыу жаны бла бир тюрлю кысыулукъ этилирге жарамгъаныны юслеринден шарт айтылгъанды. Гитче миллетлеге айныуну жолун кеслери сайларгъа эркинлик болгъаныны юсюнден да баш власть биринчи кере айтханды.

Россейни халкъларыны праволарыны декларацияларыны мурдуруна таяна, Совет правительство кыйыр миллетлеге да айырылыргъа эм кеси алларына къырал къуралыу болургъа эркинлик бергенди. РСФСР-ни Совнарком украин халкъгъа да къаллай къырал къуралыу болуп жашаргъа суйгенин сайларча эркинлик бергенди, алай бла уа 1917 жылда 18-чи (31-чи) декабрьде Украина республика къуралады. РСФСР-ни Совнаркому Финляндия жалынчакъсыз къырал болгъаныны юсюнден бегимни да къабыл этген эди. Аз заманны ичинде (1917–1919 жыллада) бир къауум къыралгъа – тюрк Армениягъа (1917 жылда 29-чу декабрьде), Эстониягъа (1917 жылда 7-чи (20-чы) декабрьде), Латвиягъа бла Литвиягъа (1918 жылда 22-чи декабрьде), Белоруссиягъа (1919 жылда 4-чю февральда) баш эркинлик берилгенди. Алай декретле алгъыннгы Россей империяны халкъларын унукъдуруудан эркин этгендиле, алагъа тенгликни бергендиле, хар миллетни да право жаны бла тенг этерге итиннген большевик партияны даражасын кетюргендиле. Ара Совет власть Россейни халкъларыны бир тенг эркинликли болууларын андан ары да тутхучлу этер ючюн, дайымда къайгыргъанлай тургъанды. Совет правительство Север Кавказда миллетлени да ол тюрлю излемлерин толтурууну мадарларын кергенди.

Урунган эм кзул болуп ишлеп тургъан адамланы эркинликлерини юслеринден декларация (Уллу Октябрь революцияны жетишимлерин кючлендириуде РСФСР-ни конституциялы бу актын ВЦИК 1918 жылда къабыл этгенди) тёрт бёлумден къуралгъанды. Бу документни баш магъанасына РСФСР-ни битеу халкъларына да кеси алларына айныргъа толу эркинлик бергенин санаргъа боллукъду. Совет Республика эркин миллетлени совет миллет республиканы союзларыча къуралгъан эди.

Башда аты сагъынылгъан документ Совнаркомну Армениягъа эркинлик бериуню, Россейни унукъдурулуп тургъан халкъларына право жаны бла тенг эркинликлени бериуню юсюнден оноуларын къабыл кергенди. Декларация чертгенича, Совет власть Россейни совет республикаларыны федерацияларыны мурдорун салгъаны бла чекленип къаллыгъыны, хар миллетни да ишчилерине эм эллилерине федеральный правительствогъа эм башха совет федеральный

учреждениялагъа кеси ыразылыкълары бла къатышыргъа эркин болгъанлары да эс бурулурча шартды.

Совет правительство, миллет вопросну юсюнден оноуларын андан ары айныта, история магъаналы дагъыда бир документ чыгъаргъанды: «Россейни бла Востокну урунган муслийманларына» деген обращенияны 1917 жылда 22-чи ноябрьде басмалагъанды. Анда айтылгъанына кёре, Россейни битеу халкъларына, миллетлери эм динлери къаллайла болгъанларына да къарамай, хар жаны бла да бирча эркинликле берилгенлери энтта да бир кере чертиле эди. Совет власть муслийман халкълагъа эркинлик эм тенглик берлигине ий-нандыра эди, аланы баш миллет эм дин төрелерин жюрютюрге онг тапдырыллыгъыны юсюнден айтханды. Совет властыны урунган муслийманлагъа Обращениасы, мени оумума кёре, Север Кавказны тау миллетлерин да совет къырал къурулуш жанлы болгъанларына уллу себеплик этгенди. Жангы къырал къурулушну баш принциплери РКП(б)-ны VIII съездинде къабыл этилген программада белгиленгендиде. Хар халкъны да хар жаны бла бирча эркинликлери болурча кереклиси, хар миллетлеге да кеси къырал болуп жашаргъа эркинлик берилгенини юслеринден да айтылгъанды ол программада.

Север Кавказны большевиклери, партияны миллет вопросну юсюнден программасын башчылыкълары тутуп, аз санлы миллетлени жерлеринде къырал къуралыулары андан ары игилендириу бла, къабартылыланы, малкъарлыланы, осетинлилени, чеченлилени, ингушлуланы эм башхаланы экономика эм политика болумларын тутучулу этиу бла мадарланы дайым излей эдиле.

1918 жылда 25-чи январьда (7-чи февральда) Моздок шахарда Терекни халкъларыны I съездлери ачылгъанды. Аны ишине битеу халкъладан 400 делегат къатышханды. Болсада аланы араларында Узун-хажи шыйых бийлик этген Хасав-Юрт округну жеринде жашагъан чеченлилени, ингушлуланы эм къумукълуланы келечилери жокъ эдиле. Терек къазақъланы башламчыкълары бла къуралгъан съездни башчылары чеченлилеге бла ингушлулагъа къажау миллетле аралы «законлу» урушну башлауну юсюнден оноуну къабыл этдирир муратлы эдиле. Аны бла бирге уа, къазақъланы оноучу къауумчугъуну дагъыда бир осал умутлары бар эди. Ала Север Кавказда миллет вопрос бла бирча уллу магъаналы вопросну – жерни юсюнден вопросну – сюздюрмей къояргъа сюе эдиле. Алай съезде къуралгъан демократиялы альянс ол умутну юзген эди.

Моздокда бардырылгъан съезд регионада совет властыны тохташдырыргъа оноу этгенди. С. М. Киров социалист блокну атындан Терек областьда Терек Совет республиканы неда Терек Халкъ республиканы къурауну юсюнден предложение бергенди. Анга кирген ишчиле, солдатла, элли урунганла, къазақъла эм таулула кёп тюрю революциялы борчланы – «контрреволюциягъа къажау кюрешни бардырлыкъл кючлени» къурауну, областьда граждан урушдан къутулууну, эрттеден бери жыйыла келген проблемаланы, аланы араларында миллет эм жер бла байламлы вопросла да болуп, тамамларгъа керек эдиле.

С. М. Киров съезде мамырлыкълны сакълау жаны бла бек уллу иш этгенди, Север Кавказны халкълары бир бирлери бла жарашып,

келишип, бир тенгли эркинликни излемлерин толтуруп жашаргъа керек болгъанларын ангылатыргъа кюрешгенди. Ол къурагъан политика лозунгла съездге келгенлени бирикдиргендиле.

Съездде къабыл этилген Декларация да (аны С. М. Киров жарашдыргъан эди) халкъланы хар жаны бла да тенг эркинликлери болургъа кереклисини, Терек областъны хар халкъы да жашауларын, кеслерине къалай керек эсе да, алай къурааргъа эркин болгъанларыны юслеринден айтылгъанды.

Моздокда бардырылгъан съезд областъны баш властын – Терек Халкъ Советни – айыргъанды, анга 46 адам кийирилген эдиле. Советни председателини къуллугъуна Ю. Г. Пашковский айырылгъанды. Терек областъда тамамланыллыкъ ишлеге башчылыкъ этер ючюн, Терек Халкъ Комиссариат къуралгъанды, анда болгъан 10 коллегиягъа Терек Халкъ Советни членлери С. Г. Буачидзе (гюржюлю), Е. С. Богданов (оруслу), Н. А. Кесаев (осетинли), И. И. Элердов (гюржюлю) эм башхала таматалыкъ эте эдиле.

Моздокда бардырылгъан съезд Север Кавказны халкълары жамауат-политика жашауларында уллу магъаналы ишлени тамамларгъа ахшы себеплик этгенди: баш проблемаланы – жер, миллет впросланы эм башха впросланы – тамамлау жаны бла ал атламланы этгенди.

Терекни халкъларыны II съездлери Пятигорскда 1918 жылда 16-чы февральда (1-чи мартда) башлангъанды. Аны башчысы, Моздок съезднича, социалист блок эди. Съездни председателине ол блокну белгили келечиси С. А. Такоев айырылгъанды.

Бу съездни чакъырылыуу къазакъ-тау баш оночуланы бек чамландыргъан эди: ала съездни болдурмай къояр ючюн бек къаты кюрешгендиле. Ол замандагъы политика болумну юсюнден докладны С. М. Киров 1918 жылда 20-чы февральда этгенди. Областыны властыны баш борчларыны юслеринден айта, докладчы Терек Совет республиканы тутхучулугъун жалчытыуну юсюнден дагъыда бир кере эсертгенди. Съездни делегатларын «ишчилени, солдатланы, элли урунганланы, къазакъланы эм таулуланы республикаларын» къоруулауда кючлерин бирикдирирге чакъыргъанды.

Экинчи съезд Терек областъны Терек Совет республикагъа айландырыуну къабыл кёргенди, съезд къабыл этген, «Терек крайгъа башчылыкъ этиу жаны бла болумланы мурдорлары» деген проект Терек Совет республиканы Конституциясы болгъанды.

Жангы республиканы Конституциясында бир бирлерине тап келишмеген жерлери бар эдиле. Аны бла бирге уа, Север Кавказны халкъларыны жашауларында, жангы миллет-къырал къуралыуну кючлеуде ол къыйын кезиуде ол документни бек уллу хайыры болгъанды. Терек Совет республика (бир-бир документледа аны аты Терек Халкъ республика деп жазылады) РСФСР-ни кесегича ол Конституция бла бегитилгенди. Жангы республиканы жерини чеклерине алгъыннгы Терек областъны чеклери саналгъан эдиле.

1918 жылда 4-чю мартда II съездде, аны тохташдырыуну юсюнден оноу ары дери да этилген впросну – властыны РСФСР-ни Халкъ комиссарларыны Советини къолуна бериуню – юсюнден къол кётюрюу бардырылгъанды, аны ючюн 5220 адам къол кётюрген эди, арсарлыла

уа 44 делегат эдиле. Терек Совет республика тохташдырылгъаныны юсюнден В. И. Лениннге телеграмма жиберген эдиле.

1918 жылда съезд анга къатышханланы барасы бла да бирге Владикавказга кёчюрюлгенди, II съездге «Пятигорск-Владикавказ» съезд деп ол себепден аталгъанды. Съездни ахыр жыйылыуу Владикавказда бардырылгъанды. Аны кезиуюнде Терек областда Халкъ Советни жангы къаууму айырылгъанды. Ол Советде къабарты, малкъар, осетин, чечен, ингуш, къазакъ миллет фракцияла къуралгъандыла, аланы араларына тыш шахарлыланы, башхача айтханда, орусуланы миллет советлери да къошулгъанды.

1918 жылда 9-чу мартда Терек Халкъ Советни декрети бла Терек Совет республиканы Биринчи Совнаркомуну къаууму къабыл этилгенди. Аны башчысына С. Г. Буачидзе айырылгъан эди.

Большевик правительствону башчылыкъ этиуюн унамай къойгъанларындан сора, Бирикген таулуланы союзлары граждан урушну башлагъанды. Алай бла Союзну лидерлери тыш къыралланы (Великобританияны, Германияны, Турцияны эм башхаланы) болушлукълары бла совет Россейден айырылыуну жолуна тюшедиле. Бирикген таулуланы союзларыны башчылары къарыулу къыралла, болушлукъ этерле деп, бек базаына эдиле. Ала ол мурат бла меньшевик Грузия, мусаватист Азербайджан, Турция бла байламлыкъланы къюлендирирге къюрегендиле, андан сора уа Батумиде бардырылгъан халкъла аралы конференцияга (1918 жылда 9-чу майда ишлеп башлагъанды) къатышыргъа сюе эдиле. Тау правительствону члени Зубаир Темирханов Батумиде конференцияга келген германлы делегацияны председатели Фон-Лаесовха жиберген письмосунда былай жазгъанды: «Таулуланы келечилери Батумиде сёлешилеге къатышыргъа сюедиле, ол себепден а Сизден былай тилейдиле: германлы империялы правительствогъа таулуланы политика иттинулюклерин билдиригизни, андан сора уа таулулагъа кеслерини политика умутларын толтурургъа Германияны жанындан къаллай болушлукъ сакъларга боллугъун бизге бирдирсегиз эди». Андан ары уа З. Темирханов германлы делегацияны председателине «Север Кавказны Къара эм Каспий тенгизлени араларында жерледе жашагъан халкълары орус революция башланган биринчи къюледен окъуна кеслерини политика союзларын къуурагъа керек болгъанларын, алай бла уа, биригип, политика эм социальный жаны бла эркиниклерин жалчытыргъа сюегенлерин», чертип билдиририн тилей эди.

Алай бла, 1918 жылда 11-чи майда Батумиде халкъла аралы конференция жалынчакъсыз Тау Республиканы къуралуууну юсюнден оноу этилгенди. Башхача айтханда, Север Кавказны эм Дагъыстанны бирикген таулуларыны союзларыны лидерлери совет Россейден айырылгъанларыны юсюнден билдиредиле, жангы миллеткъырал къуралуугъа Тау Республика деген ат бередила, Турция бла Германия ол ишге ыразылыкъларын бередила. Тау Республиканы башчылары, кеслерини жангы «жалынчакъсыз» къыралларыны къуралууун бирси къыраллагъа да тюзге санатыр ючюн, къолларындан келгенни аямай, къюрешип башлайдыла.

Сёз ючюн, Тау Правительствону члени Г. Баматов Австро-Венгрияны Турцияда ишлерин тамамлау ышанылгъан адамгъа, барон

Чилакиге, жиберген письмосунда былай жазганды: «Биз Россейден айырылгъаныбызны эм Кавказны бирикген таулуларыны союзлары деген аты бла жалынчакъсыз кырал кыурагъаныбызны билдиргенбиз. Аны юсюнден Константинопольгъа, Венагъа, Берлинге эм Софиягъа хапар билдирилгенди. Жалынчакъсыз Север Кавказ Республиканы келечилери мени башчылыгъым бла Батумиде бардырылгъан конференциягъа кыатышхандыла эм 8-чи майда Оттоман империяны правительствосу бла келишим этилгенди. Алай бла уа Бийик Порта Север Кавказны халкъларыны политика жаны бла итিনিулерини толууна болушлукъ этерге сёз бергенди».

Тау Республиканы правительствосу, жалынчакъсызлыкъны жолу бла андан ары барып мурат бла РСФСР-ни правительствосуна жиберген нотасында Тау Республика кыуралгъанын эм ол Россейден айырылгъаныны юсюнден айта эди. Ол нота РСФСР-ни Ич ишле жаны бла халкъ комиссариатына берилгенди.

Север Кавказда хар жаны бла да болум бек кыйын халда болгъаны себепли, РСФСР-ни правительствосу 1918 жылда 16-чы майда Германияны правительствосуна, нотаны ол кырагалны Россейде посолу граф Мирбадан жибергени ючюн ыразы болмагъанын билдиргенди, Къара тенгизни жагъаларында жашагъан халкъла эм племяла, Къобанны, Терекни эм Дагъыстанны жерлеринде орналгъан миллетле Россей Федерация бла айырылмазлыкъ байламлыкъда жашаргъа суйгенлерин демократия халда бардырылгъан съезде ачыкъ айтхандыла деп, шарт чертгенди. «Россейли совет власть кимле эселе да бир гитче кыауумчукъла халкъларыны иги да асламысыны эркинликлерин сыйбыргъа, алай бла уа властыны кыолларына этерге кюрешгенлерине кыажу бек кыаты сюелликди», – деп жазылгъан эди Германиягъа жиберилген нотада.

Алай бла, Москва Тау Республиканы правительствосуна кыажу позициясын шарт билдиргенди, ол иелерге суйген жерлени алайлада жашагъан халкъланы эм миллетлени Россейден айырыргъа бир кишиге да кыймазлыкъын шатык айтханды. Ол позициягъа кыажу сюелину мадарларын излей, Тау Республиканы правительствосуно председатели Абдул-Межид Чермоев Турциядан болушлукъ тилегенди, Оттоман правительство анга мычымай болушургъа хазырлыкъын билдиргенди. 1918 жылда майны ахыр кезиюнде тюрк генерал Юсуф Иззет-паша (адыг миллетден) Тау Республиканы аскерини башчысыны кыуллугъуна салынган эди. Турция ол Республиканы аскерлерин сауутла, техника эм транспорт бла жалчытханды. РСФСР-ни правительствосу ол тюрлю болушлукъ этиуно арталдыда жаратмагъанын кыаты айтханды.

Север Кавказда бола тургъан ишле Совет Россейни башчыларын кыйгъы этдире эдиле. Стратегия жаны бла бек уллу магъанасы болгъан регион Россейден айырылыргъа боллугъуна, алай бла уа жангы жалынчакъсыз кырал кыуралыргъа ушагъаны большевиклени башчыларына жангы проблемала болуп чыгъадыла. РСФСР-ни Тыш ишлерини халкъ комиссары Г. В. Чичеринни РСФСР-ни Германияда полномочный келечисине Север Кавказны жалынчакъсызлыкъыны юсюнден билдириу бла байламлы этилип 1918 жылда 31-чи майда жиберген телеграммасында «Север Кавказны жалынчакъсызлыкъыны

юсюнден хапарны тюзге санаргъа арталлыда жарамазлыгъы» къаты чертилгенди.

Телеграммада былай жазылгъанды: «Терек Халкъ Советни чечен-ингуш фракциясыны жыйылыу, Север Кавказны жалынчакъсызлыгъыны юсюнден билдириу бла байламлы вопросну сююп, фракцияны членлери барысы да къол кётюрюп, быллай резолюцияны къабыл этгенди: «Север Кавказны жалынчакъсызлыгъыны юсюнден билдириу этиу бек уллу магъаналы актды. Ол тюрюлю иш территорияны халкъыны барысы да билип, ыразылыгъын берип тамамланылыргъа тийишли ишди. Чечен-ингуш фракция былай айтады: чечен эм ингуш миллетле Трапезундда Оттоман делегация бла эм Константинопольда Оттоман правительствоу бла сёлешиле бардырыргъа бир тюрюлю делегатланы да жибермегендиле, жалынчакъсызлыгъыны юсюнден вопрос жалан бир жыйылыгуда да сююлмегенди. Ол себепден а, халкъ анга ол жумушну буюрмай, аны атындан сёлеширге базынган адамланы чечен-ингуш фракция самозванецлеге, аны къой, халкъны душманларына окъуна санайды. Чечен-ингуш фракция былай айтады: «Север Кавказны битеу таулулары эм революция берген эркинликлени къоруулар эм сакълар ючюн, россейли революциялы демократия бла къаты биригирге керекди. Ол тюрюлю иш эркинликге жаланда къан бла берилген сүймекликни излеми болуп къалмай, Север Кавказны бла Ара Россейни бу арт он жылда бир бирлери бла къаты байламлы этген экономика халланы да излемиди».

Быллай бир шартха да эс бурургъа керекбиз. Москва Север Кавказгъа контроль этиуюн бир ауукъ заманны къолундан ычындыргъан эди. 1918 жылда июнда Дагъыстанны таулуларыны союзларыны правительствосуна болушлукъ этер мурат бла тюрк аскерле кийирилген эдиле. Ол тюрюлю болушлукъ этиуюн юсюнден Тау правительствону бла Турцияны араларында этилген келишимде айтылгъанды.

Север Кавказны халкълары эм къуралгъанга саналмагъан Тау Республиканы башчылары къаллай кыйын болумгъа тюшгенлерини юсюнден профессор В. Д. Дзидзоев былай жазады: «Север Кавказда болум бек кыйын халгъа жетип тура эди. Ёмюрледен бери бир бирлеринден башхалыкълары бек уллу халкъла жашагъан территорияда бир ненча къарыулу къауум бир кезиуде кюйсюз политика кюрешни башлагъан эдиле. Аллай кючлеге была санала эдиле: 1) властыны къолгъа алгъан, алай алыкъа иги аякъ тиреялмагъан большевикле; 2) кеси башына эркин болгъаннга кеси кесин санагъан, алай Россей аны унамагъан жангын къырал – Кавказны таулуларыны союзлары; 3) къазакъ полковник Л. Ф. Бичерахов жанлыла. Бу къауум Север Кавказда энчи политикасын бардыра эди: большевиклеге Кавказны таулуларыны союзларына да, артда уа генерал А. И. Деникинни аскерине да къажу кюреше эди; 4) генерал А. И. Деникинни «Россей бирди эм юлешинирик туююлдо» эм «Россейде бир тюрюлю автономия керек туююлдо» деген эски монархия лозунглары башчылыкъгъа тутхан, Север Кавказда битеу политика партиялагъа эм миллет кымылдаулагъа къажу кюрешген аскери.

Регионда жамауат-политика болумну, миллетле аралы халланы «контрольда» бир ненча тыш къырал (Турция, Великобритания, Германия эм башхала) тутта эдиле. Ала уа бирде бу политика кючге,

башха кезиуде уа – башхагъа болушлукъ эте эдиле, кертиди, большевикледен башхаларына. Аланы уа бирси кючле барысы да керюп болмай эдиле».

Север Кавказны большевиклерини 1918 жылны ахырында болумлары игида аман болгъан эдиле. Ала кеслерин Кавказны таулулары бла бираз жумушагъыракъ жюрютюр муратда эдиле. Терек Совет Республиканы Союзларыны белгили большевиклери, аскер ишле жаны бла наркому эм финансла жаны бла наркому 1918 жылда ноябрьде Тифлисте селешуле бардырыр ючюн баргъандыла. Селешуле бек къыйын болумлада бардырылгъандыла. Тау Республиканы правительствосуну члени (артда уа правительствону председатели) къабартылы Пшемахо Коцев республиканы Константинопольда делегациясыны председателине жиберген письмосунда былай жазгъанды: «Терек областны большевиклерини кючлери хазна туюждо, аскер кючлери да ол халдадыла. Таулула алагъа табан жетдирирге тап заманны сакълап тургъанларын большевикле ангылайдыла. Аланы башчылары бирем-бирем къачып кете башлагъандыла. Андан сора да, эки комиссар – Бутрын эм Андреев – мындан алгъаракъда бизге (Тифлисте. – Т. С.) селешуле бардырыргъа, келишимле этерге эм бирге ишлерге деп келгендиле. Я. Джабагиев (Васан-Гирей. – Т. С.) ала бла 3 кюнню ушакъ бардыргъанды. Биз алагъа быллай излемлерибизни билдиргенбиз: 1) Совет властыны къоюгъуз (чачыгъыз), совдеплени къурутугъуз эм ишчи профессионал союзланы керекге санагъыз; 2) Север Кавказны жалынчакъсыз болууна къажау сюелмегиз, аны штатларына башха жерледен келип бир жерге жыйылып жашагъан къазакъланы да санагъыз.

Север Кавказда 1918 жылны ахырында жамауат-политика болумну тинтиу кергюзтгенича, П. Коцев большевиклени кючлерине тюз багъа бичгенге ушайды. Профессор В. Д. Дзидзоев а, ол болумну юсюнден былай айтханды: «Уллу магъаналы къуллукълары болгъан эки комиссарны кеслери къырал къуралыугъа санаргъа унамай тургъан Кавказны таулуларыны союзлары деген миллет биригиуню башчылары бла селешуле бардырыргъа келгенлери Север Кавказда «къырал властыны» къарыусузлугъуна шагъатлыкъ этген шартды. Аны юсюне да, П. Коцевни бла В. Джабагиевни большевикледен ол излемлери кесине базынган политика кюнню ультиматумуна ушай эди. Кавказны таулуларыны союзларыны башчылары халкъны иги да асламысы ала жанлы болгъанын сезе эдиле, Турцияны, Азербайджанны эм Грузияны правительстволары да болушлукъ этериклерин биле эдиле.

Дагъыда быллай бир шартха эс бурургъа керекбиз. Север Кавказны территориясында 1918 жылны ахырында власть ючюн кюрешге бир ненча политика кюч къатыша эдиле. Аланы хар бирини да аскер къуралыулары болгъандыла. Ала уа бир бирлери бла уруш къауугъала ача-ача тургъандыла, алай бла адам къан да тегюлгенди. Алыкъа республикагъа бир киши да санамай тургъан республиканы башчылары уа Север Кавказны территориясында саулай да кеслерини законлары жюрютюлселе сюе эдиле. Болсада аллай умутлары къазакъланы да, большевиклени да болгъандыла. Хар политика кюч да

Север Кавказда кесини политикасы ишлер ючюн, властьны къолгъа этер ючюн къаты кюреше эди».

Кавказны таулуларыны союзлары властьны кеси къолуна тюрк аскерни болушлугъу бла алыр муратда эди. Профессор В. Д. Дидзевни оюмуна кёре, «Таулуларыны союзларыны правительствосу уллу къатыш-къутушлу эм бир бирлери бла айырымазча къаты байламлы болгъан эки вопросну – жер эм миллет вопросланы – тамамлаугъа уллу магъана бере эди. Алай регионда политика жаны бла бир бирге къажау сюелиу, алай бла уа граждан урушну башланыуу, ол вопросланы тамамлаугъа онг бермегендиле. 1918 жылда 24-чю ноябрьде Таулуларыны Правительстволары республиканы халкъына обращениясында, Кавказны Тауларыны союзларына къажау сюелген политика кючлени, бек алгъа уа большевиклени, къаты сёкгенди, регионну халкъларына эм кызыралгъа тюшген кыйынлыкъланы барысы ючюн да аланы терслей эди».

Ол документде чертилип айтылгъаныча, правительство быллай проблемаланы тамамларгъа сёз бере эди: битеу миллетлеге керекли тынчлыкъланы, жамауат-политика мамырлыкъланы тохташдырыргъа, бек алгъа уа жер вопросну «жерни урунганлагъа бериуну» мурдорунда тамамларыгъын билдире эди.

Кавказны таулуларыны союзлары тамамларгъа белгилеген экинчи борч республиканы территориясында миллетле аралы халланы игилендириу эди. Союзну башчылары къаллай кызырал къура-лыкъларда турургъа суйгенлерин миллетле кеслери сайларгъа эркин болгъанларыны, халкъланы хар не жаны бла да эркинликлери бир тенгли болургъа тийишлилигини юслеринден айтханлай тура эдиле. Андан тышында да, Союзну лидерлери Россейге эм оруслаугъа, аланы культураларына, тиллерине хурмет этгенлерини, байламлыкъланы андан ары айнытыргъа суйгенлерини юслеринден, чертип, билдире эдиле. Жангы республиканы правительствосуну программасында быллай жазылгъан эди: «Кавказны таулуларыны союзларыны правительствосу республиканы халкълары дайым да мамырлыкъларда, бир бирлерине огъурлу ниетлиликде, кючлю шухлукъларда жашарларын суйгенин дайымда айтады, демократиялы республикада кызырал тилге орус тилни санагъаныны юсюнден билдиреди. Аны бла бирге уа, кызырал эм жамауат учреждениялада кюллукълар этгенле Кавказда жашаргъа юйренгенле эм мындан ары да алай этерге суйгенле, миллетлери эм динлери къаллайла болгъанларына да къарамай, жерлеринде андан ары ишлерге эркин эдиле. Правительство ол жаны бла болумну бутюнда игилендирир муратдады: кызыралны бек иги, тюз ниетли кючлерин, къайсы миллетден болгъанларына, къайсы динни тутханларына да къарамай, крайгъа башчылыкълар этуу жаны бла ишлеге къатышыргъа чакъырады».

Республиканы башчылары эм идеологлары миллетле аралы мамырлыкъланы уллу магъанасы болгъаныны юсюнден дайым да айтып тургъандыла. Аны юсюнден правительствосуну программасында быллай жазылгъанды: «Биз къарындашлагъа санагъан халкъла бла шухлукъларда, мамырлыкъларда жашау этуу Кавказны таулуларыны союзларыны правительствосуну баш муратларыннан бирлериди».

Алайды да, документлени анализ этиуню итоглары кѳргюзтген-лери ча, жангы республиканы правительствосу ол заманда бек уллу кѳатыш-кѳутушлу халы болгѳан миллет вопросну проблемаларын тамамлауда демократизмни принциплерин сакѳларгѳа итине эди.

1918 жылда ноябрьни ахырында Кавказны таулуларыны союзларыны делегациясы правительствону председатели А. Ш. Чермоевни эм ич ишле министри И. Гайдаровну, Ш кѳырал Думаны Дагѳыстандан эм Закатальский округдан алгѳыннгы депутаты башчылыкѳлары бла Бакугѳа баргѳанды эм 3 кюнню ичинде (27-чи–29-чу ноябрь) Союз державаланы келечилери бла республиканы жалынчакѳсызлыкѳын тохташдырыуну юсюнден сѳлешиуле бардыргѳанды. Союз державала Тау Республиканы правительствосу жанлы болгѳандыла, жалынчакѳсызлыкѳны юсюнден вопрос ча биринчи дуния урушда хорлагѳан державаланы Парижде бардырыллыкѳ мамыр конференцияларында кѳаралыргѳа тийишлиди деген оюмгѳа келгендиле. Башда сагѳынылгѳан сѳлешиулени юслеринден Тау Республиканы правительствосуну билдириуюнде былай айтылгѳанды: «Жалынчакѳсызлыкѳны (Кавказны таулуларыны союзларыны – М. С.) тохташдырылыууну юсюнден вопрос ча халкѳланы мамыр конференцияларында (Парижде мамыр конференцияда. – М. С.) кѳараллыкѳды. Правительство битеу гражданланы, динлери эм миллетлери кѳаллайла болгѳанларына да кѳарамай, тири урунургѳа, битеулю муратлагѳа жетиуде кючлени бирикдирирге, шѳндюге дери анархияны хатасындан тууарылгѳан-оюлгѳан жашауну эм экономика жаны бла халны тийишли даражагѳа кѳайтарыр ючюн кѳолдан келгенни аямай кюреширге чакѳырады».

Быллай шартны юсюнден да энчи айтылыргѳа керек сунама. Великобритания Север Кавказда кесини геополитика муратларына жетерге суйгенди. Ала ча Совет Россейге кѳажау магѳаналыла эдиле. Бир-бир бирси кѳыраллача (Германия, Франция, Турция эм башхала), Великобритания Совет Россейни Кавказдан кѳыстаргѳа кюреше эди. Великобританияны Север Кавказда халкѳланы кѳадарларыны юслеринден «кѳайгѳырыууну» баш сылтауу аны бла байламлыды. Британияны Кавказда аскер миссиясы (генерал Томсонну башчылыкѳында) халкѳла аралы сообщество Тау Республиканы жалынчакѳсызлыкѳыны юсюнден хапар башлангынчы окѳуна бу республиканы башчыларына «коалициялы правительствону кѳуараргѳа, аны кѳауумуна ча кѳп тюрлю келечилени айырыргѳа» деген предложение берген эди. Ол правительствону баш борчу ча генерал А. И. Деникиннге большевиккеге кѳажау кюрешде кѳолдан келгенича болушлукѳ этиу болургѳа керек эди. Инглизлеле айтханны этселе эди Тау Республиканы башчылары, британлыла аны проблемаларын тамамлауда «тюз да Азербайджанлы правительствогѳа тутхан политикаларын хайырланырыкѳ эдиле».

Алайды да, британлы аскер миссия Тау Республикагѳа, тюзюн айтханда, кесини ультиматумун билдиргенди. Аны излемлери ча быллайла эдиле: 1) таулуланы кѳп тюрлю келечилери болгѳан коалициялы правительствону кѳуарау; 2) битеу башха даулашланы бир жанына атып, большевиккеге кѳажау кюрешни, биригип, бардырыу; 3) кѳолларында болгѳан территорияда оноуланы эте туруп, хар кимге да тенгликни эм тюзлюкню принциплерин сакѳлау;

4) темир жолланы ишлеулерин эм кемелени жорюулерин жангыдан жалчытыу, Кавказда эм Каспийни жагъаларында аш-азыкны жетишимсизлигини хатасындан чыккыган кыйынлыкъланы аз этиу; 5) Кавказгъа келген тюркюлени барысын да кыыстау, германлы эм тюрк пропаганданы кырутуу: ала Кавказгъа жаланда кеслерине хайыр тюрююр ючюн келгендиле, бу жерли адамлагъа уа жаланда кыйынлыкъла келтиргендиле; 6) союзниклеге (Великобританиягъа, Франциягъа эм АБШ-гъа. – М. С.) болушхандыла, генерал Деникин бла байламлыкъ жорюютю, ингушладан британлы миссияны большевикле Владикавказда тутуп тургъан адамларын эркинликге жибертиу жаны бла болушлукъ этиуну тилеу.

Бу излемле Великобританияны Север Кавказда кесине хайыр тюрююр жаны бла муратлары бек улдула болгъанларына шагъатлыкъ этедиле, Тау Республиканы башчыларыны къадарлары доюн болмазлыкын эм таулуланы миллет-кырал кыралыуларыны тутхучсузлугун кыргюзтедиле. Биринчиден, ол излемледе таулуланы кыоруулауну юсюнден хапар айтылгъанлыкыгъа, Север Кавказны халкъларын «Россейде бир тюрлю автономия болургъа керек тюрлююдю» эм «Россей юлешинмезлик бир кыралды» деген лозунглары башчылыкыгъа тутхан, алай бла уа алгъыннгы кыанлы монархияны жангыдан тохташдырыуну излеген генерал Деникинни байрагыны тюрбуне зорлукъ бла жыяргъа умут болгъаны тынч сезиледи.

Генерал Томсонну коалициялы кып келечили правительствону кыурау жаны бла излеми, тюрюн айтханда, таулуланы юмюрледен бери зулмучулары эм бийлик этип тургъан алгъыннгы иелери бла – Терекни хар заманда да Деникин жанлы болуп тургъан казачествосу бла биригирге чакырыу эди. Экинчиден, британлыла Россейде, ол санда Север Кавказда да, большевиклеге кыжау кюрешген жамауат-политика, миллет-дин эм аскер кючлени бирикдирир ючюн кюреше эдиле. Ючюнчюден, Великобританияны, Турцияны эм Германияны геополитика сейирлери бир бирлерине Север Кавказда жолуккыгъандыла. Ол себепден излей эди Томсон «битеу тюркюлени» эм тюрк эм германлы пропагандаланы ол территориядан кыыстауну.

«Жалынчакъсыз» Тау Республиканы документлерини анализлери кыргюзтгенича, Север Кавказны халкъларыны жалынчакъсызлыкыгъа кыутулуу жаны бла ол заманда муратлары толурча онгла жокъ эдиле. Сёзсюз, Тау Республиканы историясы алыкъа тынгылы тинтилмегенди. Аны бек сейир эм адамла билирге керекли шартлары уа бек кыпдюле. Бу статья уллу тинтиу ишни бир кесекчигиди. Мында алыкъа тынгылы ачыкъланмагъан, алай уллу магъанасы болгъан илму проблеманы вопросларыны юслеринден кыысха айтылып кыалгъанды. Совет тарыхчыла Тау Республиканы башчыларын эм ала жанлыланы, ала «фанатикле», «панисламистле» эдиле, «урунганланы сейирлерин сатхандыла эдиле» деп, ат башындан терслеу тургъандыла. Ол тюрлю терслеуле заманны болумларына кыре, обществоведледен партия-совет излемлеге тийишлиликде кыуралгъан терслеуледиле. Бююнлюкде белгили болгъаныча уа, Тау Республиканы башчылары Север Кавказны халкъларын большевикледен аз суймей эдиле. Аны бла бирге уа, Тау Республиканы башчыларыны жангылычлары да болгъандыла, аладан бек улдулары уа Совет Россейден айырылыргъа кюрешгенлери

болгъанды. Алай быллай бир шартны да эсден чыгъармазгъа керекбиз: жамауат жашауда къатыш-къутушлукъну кезиунде политикле эм къырал башчыла аланы кеслерине эм халкълагъа заран тюшюрген эм къыйынлыкъла сынатхан халатланы жиберип болгъандыла. Ол тюрлю ишлени юслеринден илму жаны бла тюз хапар айтыу тарыхчыланы борчларыды.

Теммоланы Сампийдину

Север Кавказ асер
институтуну гуманитарный
социальный илмула
кафедрасыны начальниги,
полковник.

ПОЭЗИЯ

МУРАДУН ЁЛМЕЗ

БАТЫРАС

ТОГЪЗУНЧУ БАШЫ

АЛП ЭЛИЯСНЫ ТУУГЪАНЫ, АНЫ ТУЛПАР АТЫ – БОРАН, ТЕЙРИЛЕ,
САЛЫМЧЫЛА, КЁКЛЮ НАРТЛА, КЪУРМАНЛЫКЪ, КЪОНАКЪЛАНЫ
САУГЪАЛАРЫ, БАТЫРАСНЫ ТЮШЮ,
ЧЫГЫРБАШ ОБУР ХАЙДЫК, НАКЪУТ ОТОУ, ЖАШАУ
ШАУДАНЫ СОРА БАТЫРАС УЛУ ЭЛИЯСНЫ БИРИНЧИ ЖИГИТЛИГИ

Айгюл насыплыды бек,
Жаш табып Батырасха.
Къобуз тауушха, къарсха
Тынгылайды Бай Терек.
Магасны къарты, жашы
Этедиле къурманлыкъ,
Аланны Къадау Ташы
Тепмезине къууанып.
Къурманлыкъгъа тейриле,
Салымчыла эндиле.
Нартла къаплан териле
Къаплап эннген эдиле.

Токъсан тейри, жюз да нарт,
Жюз салымчы, жюз да къарт
Сора юч жюз да чынтты
Алан батыры, чомарт
Къагъанны къууанчында
Олтурадыла ашай,
Иче олтурадыла.

Акъ къанкъазлагъа ушай,
Сюзюлюп барадыла
Хур къызла тойда. Жашла –
Барсла, бёрюле, къушла,
Эришип тепсейдиле:
– Эй-хей, къарс, къарс! – дейдиле.
Кёк Тейри, Уллу Тейри,

Кючлю, къарыулу Тейри
Жеринден ёрге туруп,
Алтын мыйыгъын буруп,
Алгъыш аякъ кётюрдю
Бай Терекни тюбюнде.
Жылтырай-жана кюнде,
Тейри Тау да кёрюндю:

«Туугъан алай жаш болсун,
Керек кюнде баш болсун,
Нюрю болсун бетинде,
Тау кётюрсюн жетиде,
Учхан къушдан тюк алсын,
Жаяу къартдан жюк алсын,
Тутушда – тутуп жыкъсын,
Чаришде – утуп чыкъсын,
Таудан кийик эндирсин,
Ариу келин келтирсин,
Журтуна керек болсун,
Эр болсун, жюрек болсун.
Сый сурамай хакъына,
Таянч болсун халкъына!» –
Деди да Уллу Тейри,
Кючлю, къарыулу Тейри
Батырасны жашчыгъын
Эки кьолуна алды,
Сылады да башчыгъын,
Ол улан болуп къалды.

– Жашым, ал! – деди да, ол
Тешип берди дууасын, –
Сен къайда да дуньясы
Къарангыгъа жардам бол!
Къылыч кесмез, окъ алмаз,
Эмеген да баз болмаз.
Дууачыкъны этме тас,
Ансы зорлукъ къурумаз.
Атынга уа Элияс
Деп атайма, разы бол.
Не къара кючге да баз
Бол дегенлигимди ол.

Сора Элия, туруп,
Къылычын берди жашха.
Жаш, къылычны суууруп,
Керилип, урду ташха.
Элия къылыч аны
Бишлакъны кибик кесди.
Батырасны уланы
Энтта бир къарыш ёсдю.

Къайнар а алтын къалкъан,
Алтын окъла да берди.
Жаш бийик кекде къалгъан
Мыллыкчы къушну кердю.
Марагъан да этмей, ол
Къушну бойнуна урду.
Сурх Шибля уа – темиркъол –
Жашха токъмакъ тутдурду.

Кюбе этип, кийдирди
Элиясха Дебет а.
Жер иеси – Даулет а
Туугъан Ташын суюдюрдю.

Сатанай а, къучакълап,
Жашха акъыл юйретди,
Берип жилин минчакъла,
Келегине туйретди.

Къарашауай, Ёрюзмек,
Деу Алауган да – анда.
Батырас кимден да бек
Дюрелдиге къууанды.

Жел анасы – Химикки,
Жашлары бла бирге
Туудукъчугъун керюрге
Келгенди, жерге, кекге
Сыйнайын къууанчы,
Шуулдай бурма чачы,
Гория Элиясны
Къойнуна къысды къаты:
– Сениди боран атым! –
Деп, къууандырды аны.

Эки жыйырма кече,
Эки жыйырма да кюн,
Къонакъла ашай, иче,
Той этедиле. Бютюн
Къыза бармаймыды той?!
Жашла тутушадыла,
Къолташ атышадыла,
Салмайды бири да бой.
Чаришедиле, садакъ,
Сюнгю да атадыла.
Окъларын ташха къадап,
Халкъны булжутадыла.

Бий къонакъланы тыйып,
Дагъыда жети ыйыкъ
Той этдиле аланла.

Субай тейри уланла
Кюн сайын жарау этип,
Сермеширге юйретип
Турадыла жашланы.
Уууп, состар ташланы
Ун этелле кёклюле –
Къанга кёкюреклиле.

Уллу Тейри, Хан Тейри,
Жан-тин жаратхан Тейри,
Туруп, атланган аякъ
Алды да, айтды былай:

– Батырас, жашынг къая
Кибики алпды энди! Ай,
Медет а, атанг кёрсе,
Къууаныр эди кемсиз.
Атланайыкъ энди биз.
Жеригизге жау кирсе,
Сау къутулмаз энди ол! –

Сора Батырасха къол
Узатды Уллу Тейри,
Кючлю, къарыулу Тейри.
Жулдузчукъла тюрелип
Тургъан кёкге жолоучу
Салымчыла, тейриле,
Нартла кетдиле учуп.
Той, къурманлыкъ селейди,
Халкъ чачылды юйюне.
Жашчыгъына суйюне,
Айгюл насыплы эди.

* * *

Узакъдан: «Абрекме», – деп,
Биреу келди Аланнга.
Алайды тауда адет:
Иги болдула анга.
Элмен Болат Хайдыкны
Кесине къонакъ этди,
Ашы, суу да дыккы
Жашауун жомакъ этди.

Обур Хайдык Болатны
Сууутду шүёхуна,
Унуттурду Жолатны,
Алп Къаспарны окъуна.
Бир кече уа ол былай
Айтды: – Булгъар элмени,

Алп Батырасдан сени
Ненг аманды, шо бир айт?
Хар сюзюмю тергеуге
Алмай, сөлешмейме бош.
Сора нек ураса баш
Кесинг кибик биреуге?!
Сагъышлы болду элмен,
Хур Лайса уа – тынгысыз.

– Хау, нек баш урама мен
Къагъаннга? Сыйыннгысыз
Малым бар, жерим да бар,
Уллу аскерим да бар!

Ол кече халкъын Болат
Кёчюрдю Бызынгыдан.
Сюрмедиле ызындан
Батырас, Къаспар, Жолат.
Обур эди да Хайдык,
Бир къужур сёзле айтып,
Жолат бла Къаспарны –
Къойман бла хазарны
Къанлы душманла этди,
Бир бирлерин ёлтюрдю.

Сора Болатны терен
Къолда аллына чыкъды:
– Менме Къырс Обур деген, –
Деп, кюкюреди, чакъды,
Жауарыкъ кёклей, обур.
Сур Хайдык эски къабыр
Тёбеге аунап, тогъуз
Башлы къужур эмеген
Болду да, атхан огъун
Чартлаталмады элмен...

* * *

Батырас – алан башы,
Бек элгенип уянды.
Аланны къадау ташы
Болмагъанча къууанды.
Алай терен сагъышха
Къалдырды кёрген тюшю:

– Чомпараш аны бошха
Кёргюзтмегенди, – деди.

Бир ариу атды да танг,
Къагъан арбазгъа чыкъды.

– Къонакъ аламыса, хан? –
Деп, бир атлы кыгчырды.

– Алмай а! – деди, мыйыкъ
Тюбюнден ышарды ол.
Чыгырбаш, гуппур, кыйыкъ
Къонакъ узатды да кюл,
Сюйсюнмей, кюлун къаты
Къысды пелиуан батыр.

Тынгысыз болду обур:
«Тасхамы билген болур,
Ансы нек этди былай?» –
Деди къангамангылай.

Къутукъну батыр алан
Къонакъ этди кесине.
Керген тюшюн эсинден
Кетермеди пелиуан.
Сынчылап жюрюрча онг
Бермейле генезирге.

Батырас бла бирге
Доммай уугъа барды ол.
Алп батыр доммай атды.
Къонакъны иши хоча
Болмады. Чыхыр отда
Хайдык биширди уча.
Ассыры жутдан обур,
Жукъ кюймады къагъаннга.
Сора бир эски къабыр
Керюп, аунады анга.

Аунады да, бир сюек
Сарыуек болду Хайдык.
Бош келмегенин айтып,
Кюкюреди сарыуек:

– Эй, Асбек улу, мен сау
Жюз кыралны патчахы!
Минги Тау мени тахым
Болургъа керекди, хау!
Кюн а! Кюн – алтын тажым!
Кекден бошму энеди?!

Энди Аланны ташы,
Агъачы да мениди!
Бойсун! Езге амалынг
Жокъду! – деди сарыуек.

– Сырсыз кьонакъ, ажалынг
Сени кьутуртханды бек! –
Деп, семсерин суууруп,
Алп чапды сарыуекге.
Тургъанлыгъына уруп,
Жукъ болмады сюекге.

Кёп демлешдиле ала,
Кюн тубюнде суусапсыз.
Ауур жарала сала,
Арыдыла хыйсапсыз.
Хайдык болуп сарыуек,
Ух-тух этди, «ой», деди:
– Батыр, жаралыма бек,
Бу жол кетме кьой, – деди. –
Юч кюнден а былайда
Тюбеширбиз биягъы! –
Кеси кьалып алайда,
Алп таянды кьаягъа.
Сора, эс табып, атха
Минди Батырас бойран.
Алп Илячини, боран
Кётюрюп кьайтды артха.

Кёп жаралы атасын
Атдан алды Элияс.
Къырс Хайдыкны хатасы
Жетгенин билди да, кьаст
Этди, аны, ёлтюрюп,
Итлеге сюйретирге,
Башын кесип келтирип,
Сыра чырча этерге.

Къанына ётген уудан
Сау болмады Батырас.
Жарасы кёп, кючю аз.
Отачы берген суудан
Ичди да, сауут-саба
Алып, тебреди жолгъа.
Илячин, кьыстау чаба,
Жетдирди Узун кьолгъа.

Кичиу Хайдык, ёмюрде
Болмагъанча жаралы,
Сюеледи. Темирден
Ауурмуду кьарамы?

– Ыхы! – деди ол, – онгсуз
Душманны кьорккъакъ да тынч
Хорлайды. Отсуз-окъсуз
Окъуна этерме гунч! –

Къутукъ къаты ёкюрюп,
Кесин батыргъа атды.
Ол Элиясны кёрюп,
Атын кючден тохтатды.

– Эй, айтхылыкъ Батырас,
Бу этгенинг неди?! – деп,
Сёлешгенди, бедишлеп. –
Нек болгъанды кёлюнг аз?!

– Бош боласа гурушха,
Этмегенбиз келишим.
Жаралыны согъушха
Чакъыргъанды бедишлик!
Атамы жашыма. Сёз
Къамады, эслеп сёлеш.
Атам сау болгъунчу тёз,
Не мени бла сермеш! –
Дегенди къоркъмаз улан,
Батырас алпдан туугъан.

– Суююп да! – деди къутукъ. –
Алай, улан, энди жукъ
Эталмазса атанга, –
Ууум ётгенди анга!

Батырасны Илячин
Алып кетди. Жаш кючюн
Кёргюзтюр да чыгыргъа,
Кирине сугъар бурнун.
Къутукъ башы чыккыргъа
Ушай эди обурну.

Къылычларын суууруп,
Ала кёп сермешдиле.
Гебохла бла уруп,
Кюбелерин тешдиле.
Хайдык, болалмай, къабыр
Тёбеге аунап къопду.
Къоркъмагъанында батыр,
Сарыуек кеси къоркъду.

Бу жол кичиу Хайдык таш
Сарыуек болду, алай
Алп Элиясны къалай
Онглар эди къутукъбаш?!
Тентиреди сарыуек,
От чакъдыла кёзлери:

– Жигит, арытханса бек,
Солуюкъ тангнга дери, –
Деп, ауур къанатларын
Ол къарыусуз силдеди.
Къатына жууукъ барып,
Батырас: – Угъай! – деди.
Унаталмазын билип,
Учду-къачды сарыуек.
Жангыз Къаягъа келип,
Эшик ачды сарыуек.
Накъут бла жасалгъан
Кенг отоугъа кирди ол.
Аслан башха ушагъан
Аякъ узатды бир къол.

Жигит аякъдан жерге
Тама-төгюле тургъан
Суудан уртлам этерге
Онг бермеди обургъа.

– Эй, бир кесекчик мычы, –
Деди къутукъ, тириле.
Жаланда жангыз тамчы
Тийген эди тилине.

Жели бла ичине
Къаты тартды да обур,
Аны жангы кючюне
Бек сейир этди батыр.
Сур Дууанагъа тилек
Этип, темир сарыуек
Болду Хайдык. Ёзенде,
Кавказ тауладан кенгде.

Тарлыкъ этмей, тау, къая
Башлалла демлешлерин.
Жууукълаша, узая,
Кёкге чыгъа, кеслерин
Аямадыла ала.
Ауа, сына, ууала
Эди таш, агъач да. Бек
Базгъын эди сарыуек.
Алай элия къылыч
Сарыуекни башына,
Аркъасына, къашына,
От чагъып тие да, гунч
Этип къойду: ол, эрип,
Жер жарылгъаннга кирип

Кетди узун, мазаллы
Къызыл жилин маталлы.

Борандан тюшюп, улан
Кирди жангыз къаягъа.
Къызгъылдым темир жилин
Болгъан Хайдык биягъы
Къысыр къаяны тешип,
Чапды алп пелиуаннга.
Батыр бла кюрешип,
Жукъ эталмады анга.

Сора, Хайдык болуп ол,
Тобукъланып жилиды:
– Ит болайым, ием бол! –
Деп, аягъын жалады.

– Угъай! – деди. – Харамлыкъ,
Хыйлалыкъ – къардашларынг!
Гудучулукъ, сатхычлыкъ –
Ёмюрлюк жолдашларынг.
Жалыннгандан магъана
Жокъду! – деди къайтарып.
Чыгыр башын тайдырып,
Аны жол артмагъына
Салды жигит. Сора ол
Чын аякъны алыргъа
Узалгъанлай, Эки Къол,
Къагъан улу батыргъа
Кеси узатды аны.

* * *

Батыр Жашау Шауданын
Бийик кётюрюп, окъдан
Терк келеди узакъдан.
Чын аякъдан тегюлген
Суу, шауданча, таркъаймаз.
Бораннга минип келген
Алпха тубеди Магас.

Чын аякъны алп бийик
Тутханлай, тюшдю атдан.
Бай терекге баш ийип,
Аны жерге орнатды.
Туугъан ташына тансыкъ
Улан насыплыды бек.
Жашау сууундан, тилек
Этип, ичди атасы.

Энди Бирсил Аланнга
Чапхан кыйпатыр башын!
Накъут-налмасдан ташы
Багъалыды уланнга!
Алп Батырас дуньягъа
Айтылырча, биягъы
Той этди, оюн этди
Бай Терекни тубюнде,
Бир уллу союм этди
Шах Тауну этегинде.

Батырла: Ахил, Болат,
Батырас, Къаспар, Жолат
Олтурадыла төрде
Халкълары ючюн артха
Турмай, къан къазауатха
Сурх киргенле. Темирден,
Ташдан да къаты болуп,
Сюелгендиле ала,
Сёзлери, алтын болуп,
Халкъ жюрегинде къала.

Къызла – къанкъазла. Жашла –
Барсла, бёрюле, къушла,
Эришип тепсейдиле:
– Эй-хей, къарс, къарс! – дейдиле...

* * *

Жети кёкню кётюрюп,
Боранлары ёкюрюп,
Булут къашларын тюйюп,
Буз тегерейин кийип,
Сюеледи Минги Тау,
Таула бийи – мёнгю тау.

Таракъ-таракъ къаяла
Тёрт да жанындан алып,
Юслеринде мияла
Бузлары кюнде жанып,
Сюеледи Минги Тау,
Таула бийи – мёнгю тау.

Этеклеринде аны
Алан халкъы жашайды.
Къызы – жургъа, уланы –
Боз бёрюге ушайды.
Сабийлери – оюнлу.
Къартла – сабыр, оюмлу,
Жолоучугъа, къонакъгъа –

Жарыкъ кёллю, союмлу.
Келинлери – намыслы,
Жокъду кьоркьгъан, буюкьгъан.
Къыйналмайын бир жукъдан,
Жашайдыла насыплы.

1993–2004 жж.

АХЫРЫ.

ОЛ ЭЛ СЮЙГЕН АДАМ ЭДИ

(ТЕНТИМИ ЭСТЕРЕ)

Ахшы адамны эсгериу халкъда төреди. Аллай кезиуде, мени акъылыма кёре, ол адамны къадары, жашау жолу бла байламлы кёп шартлагъа энчи магъана берирге керек болур. Мен бюгюн эл суйген, тюзлюкге къуллукъ этиуню кесини баш ишине санаучу тенгими – Махийланы Жанмырзаны жашы Къубадийни юсюнден айтыр акъылгъа келгенimde уа, нек эсе да, бек алгъа эсиме миллетибизни къыйын кюнлери тюздюле. Аланы эсгерип, жүреклерибизни жангыдан ачытыргъа уа керекмиди да? Баям, керекди. Къыйын заманларын унутхан жашаугъа тюз багъа бичаллыкъ туююлдо. Жарсыугъа, бизни төлюбюз сынагъан къыйынлыкъланы бир жолгъа санап окъуна чыгъаллыкъ туююлсе: уруш, кёчгюнчюлюк, учузлукъ, ёксюзлюк, ачлыкъ-жалангачлыкъ – ала не къууанч кюнубюзде да кеслерин эсгергенлей турадыла.

Къыргъызстанда орта школну бошагъанымдан сора, алгъа Ош, ызы бла Фрунзе шахарлада төрт жыл окъуп, экономика билим алып, Кавказгъа 1958 жылда къайтханма. Кёп да турмай мени Терк районда Жангы Малкъар элде Ленин атлы колхозгъа баш бухгалтер этип жибередиле. Сёзсюз, анда иш кёп эди, ауур эди. Элде жашау журту болгъан жокъ. Колхоз да энди къурала башлагъан эди – бир жанын ёрге сюесенг, экинчи жаны андан да бёкем тиреу излеген мюлк. Алай, Энейланы Магометни башчылыгъы бла хар затыбыз да терк къуралып, алтмышынчы жылланы ал кезиулерине колхозубуз жерчиликден бла малчылыкъдан хайыр алыуда саулай республикада алчыла санына къошулуп, газетле, радио, телевидение махтап, бизни да төпшечик кёкге жетгенча болуп, алай эди жашаубуз. Мени партия организацияны секретарына да айырадыла, алгъыннгы къуллугъумда да ишлей тургъанымлай. Эл мюлкню айнытыугъа, культурагъа, жаш төлюню окъутуугъа бла юйретиуге бирча эс буруучубузну бир да унутурукъ туююлме.

1965 жылда Кенделенде Мусукаев атлы колхозну председатели Мусукаланы Шамса, аны экинчиси Жеттеланы Исмайыл, манга тюбеп, туугъан элиме къайтып, ала кеслери башчылыкъ этген мюлкде баш бухгалтер болуп ишлерими тийишли кӛргенлерин ангылатадыла. Аллах кӛргенден, сагъыш этерге тюшеди. Мен Жангы Малкъардан кетер акъылгъа бир заманда да келмеген эдим: кеси кӛолум бла ишлеген журтум, мюлкюм, малым, бир бири акъылыбызны сормай ангылагъан, ышангылы тенглерим да кӛп. Алай ахырында Шамса бла Исмайыл айтханнга бой салыргъа тюшдю...

Ма андан берисинде Махийланы Къубадий бла мен бирге ишлеп тургъанбыз. Иги кесек заманны аны чархын алып тургъан къыйын ауруу 2003 жылда 6-чы ноябрьде жан тенгибизни бизни арабыздан алып кетди. Анга дери кӛрген ачы бушууларыбыз да тамам эдиле ёмюрденг ахыргъа. Былайда мен бу адамланы юслеринден айтама: колхозну башда мен атларын сагъыннган оноучулары – Уллу Ата журт урушну ветеранлары Шамсаны бла Исмайылны, сора Текуланы Азретни, Османланы Мурадинни, Чочайланы Нажмудинни; Чеченланы Шаухалны, Бечелланы Магометни, Ахметланы Локъманны, Бийчеккуланы Юсюпню, Текуланы Зейтунну. Барын да ашыргъаныбыз ол дуниягъа, жаннетли болсунла! Мен баш бухгалтер болуп ишлеген кезиуню ичинде колхоз мюлкню айнытыугъа не аз да къыйын салгъан адамланы барысыны юслеринден да кӛп ариу сӛз айтыргъа тийишлиди. Алай бюгюн мен кесиме аллай борч алмагъанма. 1965 жылдан бери бирге ишлеп, жыйылыуларыбызда кӛп даулашычу эди эсек да, ахырында бир акъылгъа келип, барыбыз да колхозну, элни айнытыуну жолун излегенибизни ангылап, тюз жашай келген нӛгерлерими эсгергенлигимди.

Ёлюм къыйынлыгъы не менме дегенни да бюгеди. Кертиди, бушууда эсли адамланы сӛзлерине тынгылап, ачыуунгу бир кесек сынтыл этерге кюрешесе. Мен да Къубадийни асырагъан кюнубюзде Къайсын къарындашымы (Къулийланы Къайсынны да, мени да аналарыбыз эгечле эдиле – Бечелланы къызлары) бу тизгинлерин кеси акъылымда бир ненча кере къатлагъан эдим:

*Дунияда къартлыкъ да, ёлюм да барды,
Бушуу андан думп болмайын турады,
Ол, тенгиз кибик, таркгаймайын къалады,
Дунияда къартлыкъ да, ёлюм да барды.*

Къубадий бла энчирек эди шуӛхлугъум; аны хар кюнден кӛрюп турсам да, тохтамай жокълагъанлай жашагъанма. Аз-аз ышара, лакъырда эте, эсли сӛз да айта, сюелир эди къатынгда.

Жарашылуу, кишиге къара сабан сюрмеген, кимге да игилик излеген, тутхан ишин (кѣп жылланы Мусукаев атлы колхозну парткомуну секретары болуп тургъанды) тынгылы этгинчи, тынчаймагъан адам эди. «Ахшы умуту юзюлген ѳлгенден къыйынды, не уллу ишни юсюнде да кѣлсюзлюк этмезигизни тилейме», – деп, коммунистлени, битеу да колхозчуланы игиликге кѣллендиргенлей жашагъанды Къубадий. Мюлкюбюз алгъа аллай оночуланы хайырларындан бара эди.

Мен къуллукъчума деп, аны адамгъа ауазын кѣтюрюп сѣлешген заманын кѣрмегенме, менсиниулукден кенгде эди Къубадий; акъылында болгъанны башхалагъа сабыр, оюмлу сѣзю бла ангылатханды, уллугъа-гитчеге намыс бергенди, аладан да ол сыйны тапханды, элини къууанчына къууанганды, жарсыуна жарсыгъанды. Жануарны, къанатлыны окъуна ачырларын суймегенди. Бир жол, жаз башында, Къубадий да, мен да, колхозну къойчу къошларыны таматасы Чочайланы Нажмудин да, атлагъа минип, Юрдю ауузуна (аллай жер барды Кѣнделен башында) тебирейбиз. Муратыбыз къой къыркъыу иш къалай баргъанындан хапар алыргъады. Элден чыгъып, иги да ѳрге баргъаныбызлай, къанатлыланы ачы кычырыкъларын эшитибиз. Тохтайбыз да, тѳгерекге сагъаябыз. Къанатлыла, бир къая ыранда ары бла бери окъча учуп, кычырыкъларына Къая кызы да къошулуп, тау ауузну къайгъыдан толтура эдиле. Алайда алагъа уллу къыйынлыкъ тюше тургъанын ангылайбыз. Не чадагъа этгин, не бла болушхун?!

– Ары къарачагъыз! – деп, Къубадий онг къолун кѣк кенглиги таба узатып, кесин къанатлыланы уяларына чабыууллукъ этерге хазырлай, хауа толкъунда жюзген хыйлачы къушну кѣргюзтдю. – Ол харам къан бусагъат бу къайгъыдан къыргъан жарлылагъа уллу къыйынлыкъ сынатырыкъды. Хайдагъыз, барыбыз да бирден кычырайыкъ да, бу Аллах урлукъну юркютейик.

Ючюбюз да хайда кычыр, хайда кычыр. Алай къуш ол тийреден кетмейди. Къубадийни зорлугъу бла биз да кетмейбиз, муратыбызгъа жетгинчи. Тейри, къуш бизни кычырыгъыбызгъа хазна эс бурлукъ болмаз эди, насыпха, алайгъа бир сюрюучю жаш келип къалмаса. Ол ушкогун эки-юч кере атдыргъандан сора, къуш кенг къанатларын терк-терк къагъа, думп болду. Андан сора къанатлыла да тынчайдыла.

Махийланы Къубадий, парткомуну секретары заманында (ол пенсиягъа кетгинчи ѳлде тюрлю-тюрлю къуллукълада ишлеп тургъанды), культурагъа энчи эс буруучусун ѳнтта да бир кере къайтарып айтыргъа сюеме. Клубха, китапханагъа неда музыка школгъа барып, культураны, искусствону адамларына тюбеп, ала бла ушакъ этген заманларына кѣп кере шагъат болгъанма.

«Культура, литература, искусство тамырлары тереннге кетген, жаз да, кыыш да чакыгъанлай тургъан терекледиле, – деген эди бир жол Къубадий, кесин ким да эс бурлукъ ушакыгъа хазырлай.

– Сиз, культураны адамлары, ол затда борчугъузну иги ангыласагъыз, ауур да, намыслы да ишигизде хар заманда бет жарыкылы боллугъугъузгъа аз да ишекли туююлме...»

Аны школлада ата-аналаны жыйылыуларында, сабий садда да терк-терк кёрюр эдинг.

Бизни Къубадийни сёзю кимге да ачыкъ эди. Кимни арбасына минсе, аны жырын жырлагъанлагъа ыразы болмай, кетди дуниядан. Аны айтханым, тюенене Коммунист партияны, Совет властыны керти адамы болгъанына барыбызны да ийнандырып жашагъанладан (къуллукълада тургъанла окъуна) кёпле, дуния тюрленнгенлей, озгъан заманлагъа сёгюм салып тохтагъанларын арталда кётюралмай эди Къубадий. «Ой юйюнге, къалай болады алай, – дей эди Махий улу, – бизни жокъдан бар этген партиягъа аман айтыргъа бетлери къалай жетеди? Жаш телю къайда суюсе, анда билим ала эди. Не окъууу ючюн, не саулугъуна бакъдыргъаны ючюн ахча телеген жокъ. Демегили къыралыбыз бла барыбыз да ёхтемленнгенлей турдукъ, ол бар къадарда, бизге базынып, киши къол кётюрмезине ышанганлай жашадыкъ. Да энди жанынгдан суйген партиянга, къыралынга кака кётюрюп, аны сёгюп тохтаргъа жарамайды да! Къыралыбызны аллайла тууардыла».

Сёзсюз, не заманда да бек алгъа тюзлюкге къуллукъ этерге керекди. Алай болса, жюрекледде бир бирге шеклик туумайды, бирлик да, иш кёллюк да боладыла. Не ары-бери десек да, бир бирге дау, тырман этип туруудан магъана чыкъмазлыгъын ангылай эди Махийланы Къубадий. Ушакъ эте келген заманыбызда, тохтамай андан айтыучу эди, биригип, бир акъылгъа келип, элде жерчиликни бла малчылыкъны айнытыугъа бар кючюбюзню бурмай, жашау эталмазлыгыбызны юсюнден. «Базарны аны хайырын кёрген махтайды, – деучю эди ол, – кесибизни бюгюн андан тюшген сомгъа-шайгъа алдатып, колхозну, элни чачмайыкъ, тууармайыкъ...»

Жаннетли болсун жан тенгибиз Къубадий. Аны атын, эсли сёзю элибизни кёп телюлери унутмазларына ишексизме. Ол эл суйген адам эди.

Малкъарланы Шаухал,
Кенгелен

«Минзи Тау» журналга жазылыуыга
болушхан адамла

Залийханланы Магомет,
Черек районну халкъыга билим берген
управлениясыны методисти

Сотталаны Лейля,
Кенжеде 20-чы школну малкъар тилден бла
литературадан устазы

Кючмезланы Роза,
Яныкойда школну малкъар тилден
бла литературадан устазы

Гелястанланы Люда,
Вольный-Ауулда 27-чи школну малкъар
тилден бла литературадан устазы

Кьудайланы Айшат,

Чегем районну халкъыга билим
берген управлениясыны
методисти

АТЛАРЫ

МАЛКЪАР ХАЛКЪНЫ КЪЫРАЛЛЫГЪЫ КЪАЙТАРЫЛГЪАНЛЫ – 50 ЖЫЛ

Указ Президиума Верховного Совета СССР о преобразовании Кабардинской АССР в Кабардино-Балкарскую АССР	6
Из Декларации Союза Советских Социалистических Республик	8
Президент Российской Федерации балкарскому народу	9
Сабанчыланы Хаджимурат, Халкъыбызны насып юлюшю. <i>Статья</i>	10

КЪАЙСЫННЫ 90-ЖЫЛЛЫГЪЫНА

Эфендиланы Салих. Къайсын блы Къыргъызстан. <i>Статья</i>	28
Тёппеланы Алим. Учучу төреле. <i>Мифле, таурухла</i>	37

АХМАТЛАНЫ АХИЯГЪА – 80 ЖЫЛ

Гуртуланы Салих. Алгъа таныгъанларыбыздан бири. <i>Статья</i>	65
Ахматланы Ахия. <i>Назмула</i>	70
Толгъурланы Зейтун. Жангыргъан миллет эс бла литература. <i>Статья</i>	72

ГЮЛЮЙЛАНЫ МАЖИТГЕ – 75 ЖЫЛ

Берберланы Бурхан. Кетмегиз, зурнукла! <i>Статья</i>	84
Гюлюйланы Мажит. <i>Назмула</i>	88
Гадийланы Ибрагим. Айтылмай къалгъан хапар. <i>Хапар</i>	91

ГЕККИЛАНЫ МАГОМЕТГЕ – 60 ЖЫЛ

Берберланы Бурхан. Чыкъен – тарых эсни белгиси. <i>Статья</i>	112
Магомет Гекки. <i>Назмула</i>	117
Малкъондуланы Хамит. Чегемни чалбаш поэтини чыгъармачылыкъ жолу. <i>Статья</i>	125

АБАЙЛАНЫ МУСОСХА – 150 ЖЫЛ

Биттирланы Тамара. Бек магъаналы зат – игилик этиудю... <i>Статья</i>	135
---	-----

МУСУКАЛАНЫ САКИНАТХА – 50 ЖЫЛ

Шауаланы Хасан. Жыр макъамлы назмула. <i>Статья</i>	144
Мусукаланы Сакинат. Тюбешиу – айырылыу. <i>Поэмадан юзюк</i>	149

КЪАБАРТЫЛЫ ЖАЗЫУЧУ ХАМИД КАРМОКОВХА – 70 ЖЫЛ

Гуртуланы Салих. Миллет эслиликни иеси. *Очерк* 162

ЎЗДЕНЛАНЫ АЛЬБЕРТГЕ – 50 ЖЫЛ

Салпагъарланы Кулина. Фахму ахшылыкъгъа жораланса. *Статья* . . . 167

Зумагъулланы Танзиля. Халкъыбызны эрке уланы. *Назму* 168

Ўзденланы Альберт. *Назмула* 168

ЖАЗЫУЧУНУ ДЕФТЕРИНДЕН

Бепайланы Муталип. Сталин, Путин да багъалагъан назмучу.

Статья 178

Бакуланы Артур. *Назмула* 185

Теммоланы Самитдин. Шимал Кавказны халкъларыны автономия-

лары эм миллетле аралы халланы проблемалары. *Илму статья* . . . 191

Мурадин Ёлмез. Батырас. *Ахыры* 205

Малкъарланы Шаухал. Ол эл суйген адам эди. *Эсгеруу* 217

МИНГИ ТАУ • ЭЛЬБРУС № 2 (132)

*Литературно-художественный
общественно-публицистический журнал*

На балкарском языке

Соучредители: Министерство культуры
и информационных коммуникаций,
Союз писателей КБР

Свидетельство о регистрации № 0037 от 16 декабря 1998 г.

Технический редактор *С. А. Мусукаева*. Корректор *Р. А. Боттаева*.
Подписано к печати 11.04.07. Формат 84x108^{1/32}. Бумага газетная.
Гарнитура школьная. Печать офсетная. Усл. печ. л. 11,76. Уч.-изд. л. 12.
Заказ № 29. Тираж 1410 экз. Цена свободная. Адрес редакции: 360000.
Нальчик, пр. Ленина, 5. Отпечатано на полиграфкомбинате им. Революции
1905 года. Мининформпечати КБР. Нальчик, пр. Ленина, 33.

Редакция авторла бла къагъыт жюриутмейди. Къол жазмалагъа кесамат
этилмейди, ала ызларына къайтарылмаидыла. Басмаланган затланы авторла-
рыны оюмлары бла редколлегияны кез къарамы бирча болмазгъа боллукъду.
Мында чыкъгъан материалланы башха жерде басмалагъанда: «Была «Минги
Таудан» алыннгандыла», – деп жазаргъа борчду.